Međunarodna naučna konferencija

DIGITALNO DRUŠTVO I INSTITUCIONALNA OTPORNOST

Zbornik radova

Zbornik radova međunarodne naučne konferencije „Digitalno društvo i institucionalna otpornost“ je rezultat međunarodnog naučnog projekta „Digitalno društvo i institucionalna otpornost: interdisciplinarna istraživanja prava, ekonomije, bezbednosti i logistike“/ „Digital Society and Institutional Resilience: Interdisciplinary Research in Law, Economics, Security and Logistics“ / IMT-M/09/25-3006/26. Konferencija je održana 23.05. 2026. godine u Beogradu.

Beograd, 2026.

Međunarodna naučna konferencija
DIGITALNO DRUŠTVO I INSTITUCIONALNA OTPORNOST
Zbornik radova

Izdavači:
Visoka škola za komunikacije, Beograd
Univerzitet Bijeljina, Bijeljina

Urednici:
prof. dr Boban Tomić, Visoka škola za komunikacije, Beograd
prof. dr Slađana Vujičić,Univerzitet Bijeljina, Bijeljina

Tiraž:
10 primeraka

Štampa:
Školski servis Gajić, Beograd

Prvo izdanje, 2026.
ISBN-978-86-81072-13-4

Naučni odbor:
Dr Zdravkovska Andrea, Pravni fakultet Kičevo, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“ – Bitola Republika Severna Makedonija
Dr Vujičić Slađana, Univerzitet Bijeljina, Bijeljina
Dr Tomić Boban, Visoka škola za komunikacije, Beograd
Dr Bačevac Srećko, Fakultet za inženjerski menadžent, Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd
Dr Grujić Gabrijela, Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača, Univerziteta u Beogradu
Dr Župljanić Milica, Visoka škola za komunikacije, Beograd
Dr Tomić Ljiljana, Univerzitet Bijeljina, Bijeljina
Dr Zečević Dragan, Univerzitet Bijeljina, Bijeljina
Dr Lugonjić Marija, Visoka škola za komunikacije, Beograd
Dr Vujović Vuk, Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „MB“, Beograd
Dr Mesarović Aleksandra, Univerzitet Bijeljina, Bijeljina
Dr Obrenović Predrag, Visoka škola za komunikacije, Beograd
Dr Šljivić Jasmina, Univerzitet Bijeljina, Bijeljina

PREDGOVOR

Zbornik radova međunarodne naučne konferencije „Digitalno društvo i institucionalna otpornost“, čiji su urednici prof. dr Boban Tomić i prof. dr Slađana Vujičić, a izdavači Visoka škola za komunikacije u Beogradu i Univerzitet Bijeljina (2026), rezultat je realizacije međunarodnog naučnoistraživačkog projekta „Digitalno društvo i institucionalna otpornost: interdisciplinarna istraživanja prava, ekonomije, bezbednosti i logistike“ (*Digital Society and Institutional Resilience: Interdisciplinary Research in Law, Economics, Security and Logistics*), broj projekta IMT-M/09/25-3006/26.

U realizaciji projekta učestvovali su istraživači angažovani na Univerzitetu Bijeljina i Visokoj školi za komunikacije u Beogradu, kao i istraživači sa drugih visokoškolskih i naučnoistraživačkih institucija iz Republike Srbije, Bosne i Hercegovine i Republike Severne Makedonije.

Projekat je bio usmeren na razvoj interdisciplinarne naučnoistraživačke platforme za proučavanje uticaja digitalne transformacije na savremeno društvo, institucije i privredne tokove, sa posebnim fokusom na pravne, ekonomske, bezbednosne i logističke aspekte institucionalne otpornosti. Posebna istraživačka pažnja posvećena je i obrazovnoj dimenziji digitalne transformacije, uključujući individualizaciju nastavnog procesa, etičke izazove primene generativne veštačke inteligencije u obrazovanju, kao i mogućnosti primene veštačke inteligencije u razvoju kompetencija za 21. vek, naročito kritičkog mišljenja i AI pismenosti.

Jedan od ključnih ciljeva projekta bio je povezivanje istraživača iz različitih naučnih oblasti radi analize savremenih izazova koje donose digitalizacija, veštačka inteligencija, sajber bezbednost, globalni rizici, održivi razvoj, kao i transformacija poslovnih i institucionalnih procesa. Poseban akcenat stavljen je na unapređenje regulatornih okvira, upravljanje rizicima, razvoj bezbednih i održivih sistema, kao i na jačanje međunarodne saradnje i razmenu znanja između akademske zajednice, privrede i javnog sektora.

Interdisciplinarnim pristupom projekat je doprineo razvoju naučnih saznanja i praktičnih rešenja usmerenih ka izgradnji efikasnih, bezbednih i otpornih institucija i organizacija sposobnih da odgovore na izazove ubrzanih tehnoloških, ekonomskih i društvenih promena. Istovremeno, ostvareni su novi oblici saradnje između istraživača različitih naučnih disciplina, čime su stvoreni uslovi za razvoj novih istraživačkih inicijativa i međunarodnih partnerstava.

Jedan od najznačajnijih rezultata projekta predstavlja ovaj tematski zbornik naučnih radova, koji objedinjuje rezultate sprovedenih istraživanja i pruža značajan naučni doprinos razumevanju procesa digitalne transformacije, institucionalne otpornosti, kao i savremenih izazova u oblastima prava, ekonomije, bezbednosti, logistike i obrazovanja.

Pored naučnih rezultata, projekat je doprineo unapređenju saradnje između akademske zajednice, privrede i javnog sektora kroz zajednička istraživanja, razmenu znanja i iskustava, razvoj interdisciplinarnih pristupa, kao i afirmaciju međunarodne akademske saradnje u oblastima logističkog inženjerstva, prava, ekonomije, bezbednosti, informacionih tehnologija, obrazovanja i upravljanja rizicima.

Uvereni smo da će radovi objavljeni u ovom zborniku predstavljati značajan izvor naučnih i stručnih saznanja istraživačima, nastavnicima, studentima i stručnjacima iz različitih oblasti, kao i da će podstaći nova interdisciplinarna istraživanja, međunarodnu saradnju i razvoj inovativnih rešenja za izazove savremenog digitalnog društva.

prof. dr Boban Tomić, Visoka škola za komunikacije, Beograd
prof. dr Slađana Vujičić, Univerzitet Bijeljina, Bijeljina

SADRŽAJ

1. Zdravkovska Andrea. Nasledni redovi u zakonskom nasleđivanju
2. Župljanić, Milica. Od pravne norme do ustavnog poretka: teorijski i ustavnopravni okvir savremenog prava
3. Bačevac Srećko, Grujić Gabrijela & Vujović Vuk. Individualizacija nastave i etički izazovi primene generativne veštačke inteligencije u obrazovanju
4. Derdemez Ismet. Uloga logistike u savremenom poslovanju
5. Jovović Jelena. Primena matematičkih modela u ekonomskoj analizi i poslovnom odlučivanju
6. Kastratović Vasilije, Stojkanović Aleksandar & Tomić Bobić**.** Zaštita informacionih sistema i sajber kriminal u savremenom digitalnom društvu
7. Kovačević Zoran, Lakić Zoran. Fragmentacija organizovanih kriminalnih grupa kao savremeni trend razvoja organizovanog kriminala
8. Čodo, Milomir. Pravni položaj stranih fizičkih i pravnih lica u građanskopravnim odnosima
9. Župljanić Milica. Suočavanje prava i morala u savremenim pravnim sistemima
10. Lakić Zoran, Kovačević, Zoran. Decentralizirane finansijske mreže kao infrastruktura sajber kriminala
11. Latinović, Boris. Odnos prava i društva u savremenim uslovima
12. Zdravkovska Andrea, Čodo Milomir. Porodično i nasledno pravo: međusobna povezanost i pravne posledice
13. Lugonjić, Marija. Uloga pravne i poslovne komunikacije u uspešnom korporativnom upravljanju
14. Marković Branko. Veštačka inteligencija i budućnost medija i komunikacija
15. Mirić Filip., Marić, Tamara. Odnos krivičnog prava i drugih nauka i naučnih disciplina – stanje i perspektive
16. Vujović Vuk, Bačevac Srećko &Grujić Gabrijela. Veštačka inteligencija u funkciji razvoja kompetencija za 21. vek: Kritičko mišljenje i AI pismenost kao dva stuba savremenog obrazovanja
17. Vilić, Simonida. Uloga poslovne komunikacije u efikasnosti organizacije i donošenju odluka
18. Kastratović Vasilije, Obrenović Predrag&Tomić Boban. Savremeni bezbednosni rizici i sajber kriminal u bezbednosnim institucijama
19. Zdravkovska, Andrea. Pojam i vrste nasleđivanja u savremenom naslednom pravu
20. Aćić Marko. Uloga Evropske unije u harmonizaciji međunarodnopravnih standarda u Evropi
21. Derdemez Ismet. Uticaj globalizacije na lance snabdevanja
22. Župljanić Milica, Obrenović Predrag. Pravna etika i retorička argumentacija u savremenom pravnom odlučivanju i sistemu bezbednosti
23. Čodo Milomir. Međunarodna nadležnost sudova u građanskopravnim sporovima sa elementom inostranosti

UDK: 347.65(497.1-89)
COBISS.SR-ID 200225545

NASLEDNI REDOVI U ZAKONSKOM NASLEĐIVANJU

Dr Zdravkovska Andrea, Pravni fakultet Kičevo, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski" – Bitola, Republika Severna Makedonija, andrea.zdravkovska@uklo.edu.mk

Apstrakt: *Rad obrađuje nasledne redove u zakonskom nasleđivanju kao posebnu i samostalnu temu naslednog prava, a ne kao opšti prikaz nasleđivanja u savremenom pravu. Polazna teza jeste da zakonsko nasleđivanje nije samo rezervni mehanizam za slučaj nepostojanja zaveštanja, već normativna pretpostavka o tome kako pravo, u odsustvu punovažne volje ostavioca, uspostavlja predvidljiv i socijalno opravdan poredak prenosa imovine. U središtu analize nalazi se srpsko pozitivno pravo, uz komparativno poređenje sa pravnim sistemima Severne Makedonije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Slovenije. Posebno se razmatraju položaj potomaka, bračnog druga, roditelja, bočnih srodnika, usvojenika, vanbračnih partnera, pravo predstavljanja, priraštaj, položaj države kao poslednjeg zakonskog naslednika i reformski izazovi savremenih porodičnih oblika.*

Ključne reči: *nasledno pravo, zakonsko nasleđivanje, nasledni redovi, bračni drug, potomci, pravo predstavljanja, porodica, vanbračna zajednica, Zapadni Balkan, komparativno pravo.*

UVOD

Nasledno pravo se tradicionalno opisuje kao grana građanskog prava koja uređuje prelazak imovine sa umrlog lica na njegove naslednike. Takva definicija je tačna, ali je nedovoljna za razumevanje naslednih redova. Nasledni redovi nisu puka lista lica koja mogu naslediti, niti neutralna procesna šema za raspodelu zaostavštine. Oni predstavljaju normativni instrument kojim zakonodavac porodičnu, statusnu i generacijsku bliskost pretvara u pravni redosled pozivanja na nasleđe.

Zato se ova analiza namerno odvaja od opšte teme nasleđivanja u savremenom pravu. Umesto širokog prikaza zakonskog i zaveštajnog nasleđivanja, nužnog dela, nedostojnosti, ugovora naslednopravnog karaktera i ostavinskog postupka, ovde se ispituje uži problem: kako je konstruisan poredak zakonskih naslednika, zašto bliži nasledni red isključuje dalji, koje su dogmatske i socijalne pretpostavke takvog rešenja i u kojoj meri ono odgovara savremenim porodičnim i demografskim promenama.

U savremenim društvima pitanje zakonskog nasleđivanja dobija dodatnu praktičnu težinu. Smrt nije samo biološka činjenica, već pravni događaj koji pokreće prenos stvari, prava, potraživanja i dugova, otvara pitanje bračne tekovine, statusa dece, postojanja vanbračne zajednice, međunarodne nadležnosti, merodavnog prava i poreskih posledica. Demografski pokazatelji dodatno potvrđuju da naslednopravne stvari nisu marginalna pojava. Prema zvaničnim podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije, u Republici Srbiji je u 2024 godini registrovano 98.230 umrlih lica.[1] U Severnoj Makedoniji je, prema Državnom zavodu za statistiku, u istoj godini registrovano 20.201 umrlo lice.[2] Ovi podaci ne govore samo o demografiji; oni ukazuju na obim pravnih situacija u kojima se svakodnevno aktiviraju pravila o nasleđivanju, uključujući i pravila o naslednim redovima.

[1] Republički zavod za statistiku Republike Srbije, *Vital statistics*, 2024, objavljeno 1 jula 2025: u 2024 godini registrovano je 98.230 umrlih lica.

[2] Državni zavod za statistika Republike Severne Makedonije, *Mortality in 2024, final data*, objavljeno 18 Juna 2025: u 2024 godini registrovano je 20.201 umrlo lice.

U metodološkom smislu, rad koristi dogmatsko-pravni metod, komparativni metod i funkcionalnu analizu. Dogmatski metod omogućava tumačenje pozitivnopravnih pravila o naslednim redovima. Komparativni metod osvetljava sličnosti i razlike između država koje dele postjugoslovensko pravno nasleđe. Funkcionalna analiza ispituje da li postojeća pravila ostvaruju ciljeve pravne sigurnosti, porodične zaštite i pravične raspodele zaostavštine.

POJAM I FUNKCIJA ZAKONSKOG NASLEĐIVANJA

Zakonsko nasleđivanje nastupa neposredno na osnovu zakona kada nema punovažnog zaveštanja, kada zaveštanje ne obuhvata celokupnu zaostavštinu, kada je zaveštajno raspolaganje ništavo ili kada je njegova primena ograničena institutima porodične zaštite, pre svega pravilima o nužnom delu. Iako se često kaže da je zakonsko nasleđivanje subsidiarno u odnosu na zaveštajno, njegova društvena funkcija je znatno šira.

Prvo, zakonsko nasleđivanje obezbeđuje kontinuitet imovinskopravnih odnosa. Smrću ostavioca ne sme nastati pravni vakuum u pogledu vlasništva, potraživanja, dugova, udela, nepokretnosti ili drugih imovinskih prava. Drugo, ono izražava zakonodavčevu pretpostavku o tipičnoj volji ostavioca. Kada ostavilac nije sačinio zaveštanje, pravo pretpostavlja da bi imovina najpre trebalo da pripadne najbližim članovima porodice. Treće, zakonsko nasleđivanje ima socijalno-stabilizacionu funkciju: ono smanjuje sporove, standardizuje redosled pozivanja na nasleđe i omogućava efikasniji ostavinski postupak.

Upravo u toj tački nasledni redovi dobijaju svoju punu dogmatsku vrednost. Nasledni red je pravni kriterijum prioriteta. On ne utvrđuje samo ko može naslediti, nego i ko isključuje koga. Pravilo da naslednici bližeg reda isključuju naslednike daljeg reda predstavlja srž zakonske sukcesije. Ono obezbeđuje da zaostavština najpre ostane u krugu onih lica za koja zakon pretpostavlja najintenzivniju porodičnu, ekonomsku i ličnu vezu sa ostaviocem.

NORMATIVNI OKVIR SRPSKOG PRAVA

Osnovni izvor srpskog naslednog prava je Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, kojim se uređuju osnovi pozivanja na nasleđe, zakonski naslednici, nasledni redovi, pravo predstavljanja, zaveštanje, nužni deo, nedostojnost i druga pitanja od značaja za prelazak zaostavštine.[3] Prema sistemskoj odredbi ovog zakona, na osnovu zakona ostavioca nasleđuju njegovi potomci, usvojenici i njihovi potomci, bračni drug, roditelji, usvojioci, braća i sestre i njihovi potomci, dede i babe i njihovi potomci i ostali preci; naslednici bližeg naslednog reda isključuju naslednike daljeg naslednog reda, a Republika Srbija nasleđuje ako nema drugih zakonskih naslednika.[4]

Pored Zakona o nasleđivanju, izuzetno je važan Porodični zakon Republike Srbije. On ne uređuje nasledne redove u užem smislu, ali daje statusnu osnovu za njihovu primenu. Brak, roditeljstvo, usvojenje, vanbračna zajednica, izdržavanje i porodični imovinski odnosi jesu pretpostavke bez kojih se ne može pravilno odrediti naslednopravni položaj pojedinih lica.[5] Dete nasleđuje zato što je u pravnom odnosu deteta prema ostaviocu; bračni drug nasleđuje zato što je brak postojao u trenutku smrti; usvojenik nasleđuje jer usvojenje proizvodi porodičnopravne i naslednopravne posledice.

Treći normativni krug čine pravila vanparničnog postupka, javnog beležništva, katastra, poreskog prava i međunarodnog privatnog prava. U prekograničnim predmetima poseban značaj ima Uredba Evropske unije br. 650/2012, koja uređuje nadležnost, merodavno pravo, priznanje i izvršenje odluka i

[3] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 46/1995, 101/2003 - odluka US i 6/2015.
[4] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 8.
[5] Porodični zakon Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.

evropsku potvrdu o nasleđivanju u stvarima sukcesije.[6] Iako Srbija nije država članica Evropske unije, ova uredba je relevantna u predmetima sa elementom države članice, ali i kao model savremenog pristupa prekograničnom nasleđivanju.

DOGMATSKA STRUKTURA NASLEDNIH REDOVA PRVI NASLEDNI RED: POTOMCI I BRAČNI DRUG

Prvi nasledni red predstavlja normativno jezgro zakonskog nasleđivanja. U njemu se nalaze ostavičočevi potomci i bračni drug, a deca i bračni drug nasleđuju na jednake delove.[7] Ovim pravilom zakon uspostavlja ravnotežu između vertikalne porodične linije, koju čine potomci, i horizontalne porodične zajednice, koju predstavlja brak.

Potomci se ne pozivaju svi istovremeno. Dete ostavioca isključuje svoje potomke, osim ako ne može ili neće da nasledi. Tada se primenjuje pravo predstavljanja: unuci ili dalji potomci stupaju na mesto svog roditelja i nasleđuju deo koji bi njemu pripao. Pravo predstavljanja je jedan od najvažnijih korektivnih mehanizama sistema naslednih redova, jer sprečava da smrt deteta pre ostavioca dovede do isključenja cele porodične grane.

Položaj bračnog druga u prvom naslednom redu pokazuje da moderno nasledno pravo ne svodi porodicu na krvno srodstvo. Bračni drug je punopravni zakonski naslednik, a ne samo lice koje eventualno ima pravo na izdržavanje ili korišćenje porodičnog doma. To je posebno značajno zato što se u braku često stvara zajednička ekonomska celina. Pre raspodele zaostavštine mora se utvrditi šta predstavlja posebnu imovinu ostavioca, a šta bračnu tekovinu koja po svojoj prirodi ne ulazi u zaostavštinu u celini.

Posebnu pažnju zaslužuju rekonstruisane porodice. Kada ostavilac ima decu iz prethodnog braka ili vanbračne veze i bračnog druga iz kasnije zajednice, zakonsko pravilo jednakih delova može izazvati napetost između potomaka i preživelog supružnika. Pravni odgovor ne može biti proizvoljno davanje prednosti jednoj strani, već precizno razgraničenje zaostavštine, poklona, zajedničke imovine i eventualnih potraživanja po osnovu izdržavanja ili ulaganja.

DRUGI NASLEDNI RED: RODITELJI, NJIHOVI POTOMCI I BRAČNI DRUG

Drugi nasledni red dolazi u obzir samo ako ostavilac nije ostavio potomke. U njemu nasleđuju bračni drug i roditelji ostavioca. Tipično rešenje srpskog prava jeste da bračni drug dobija jednu polovinu zaostavštine, dok drugu polovinu nasleđuju roditelji na jednake delove, uz posebna pravila za slučaj da jedan roditelj nije živ ili ne može naslediti.[8]

U drugom naslednom redu menja se pravac sukcesije. Dok prvi red prati prenos imovine naniže, prema potomcima, drugi red vraća imovinu prema roditeljskoj i bočnoj porodičnoj liniji. Ako roditelj ne može ili neće da nasledi, njegov deo prelazi na njegove potomke, odnosno na braću i sestre ostavioca, a zatim na njihove potomke. Time se čuva porodična grana iz koje roditelj potiče.

Drugi nasledni red je naročito važan za razumevanje odnosa između krvnog srodstva i pravnog statusa. Roditeljstvo nije samo biološka činjenica, već pravni status koji se dokazuje javnim ispravama i može biti predmet utvrđivanja ili osporavanja. Zbog toga ostavinski organ ne sme slobodno procenjivati porodične odnose, već mora polaziti od matičnih knjiga, pravnosnažnih odluka i drugih relevantnih dokaza.

---

[6] Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession.

[7] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 9.

[8] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 12-15.

TREĆI NASLEDNI RED I DALJI NASLEDNI REDOVI

Treći nasledni red obuhvata dedove i babe ostavioca i njihove potomke. On se aktivira tek ako nema naslednika prvog i drugog reda. U praksi se pojavljuje ređe, ali njegov dogmatski značaj je veliki, jer pokazuje da zakon ne prepušta zaostavštinu državi odmah po izostanku najbližih srodnika, već nastavlja da traga za porodičnom linijom.

Dalji nasledni redovi zasnivaju se na ostalim precima. Međutim, što je srodstvo udaljenije, to je slabija faktička pretpostavka lične i ekonomske povezanosti sa ostaviocem. Ovde se pojavljuje jedno od najtežih vrednosnih pitanja zakonskog nasleđivanja: da li je opravdano da udaljeni srodnik, koji možda nije imao nikakav životni odnos sa ostaviocem, nasledi pre lica koje se o ostaviocu faktički staralo, ali nema zakonski priznat porodični status?

Pozitivno pravo prednost daje formalnoj porodičnoj vezi. To rešenje čuva pravnu sigurnost, ali ne rešava sve situacije životne pravičnosti. Zato zaveštanje, ugovor o doživotnom izdržavanju, poklon i druga raspolaganja imaju korektivnu funkciju. Ona omogućavaju ostaviocu da za života ili za slučaj smrti uvaži stvarne odnose brige i solidarnosti, uz poštovanje ograničenja koja proizlaze iz nužnog dela.

PRAVO PREDSTAVLJANJA, PRIRAŠTAJ I POLOŽAJ DRŽAVE

Pravo predstavljanja je institut kojim potomci naslednika koji ne može ili neće da nasledi stupaju na njegovo mesto. Njegova funkcija nije samo tehnička, već izrazito pravična: ono čuva porodičnu granu i sprečava da slučajna okolnost ranije smrti jednog naslednika dovede do potpunog isključenja njegovih potomaka.

Priraštaj deluje drugačije. On postoji kada se nasledni deo jednog lica ne prenosi na njegove predstavnike, nego povećava nasledne delove drugih naslednika istog reda. Razlika između predstavljanja i priraštaja je praktično važna, jer od nje zavisi da li se štiti određena porodična grana ili se zaostavština raspodeljuje preostalim naslednicima.

Država je poslednji zakonski naslednik. U srpskom pravu to je Republika Srbija. Njena uloga ne počiva na porodičnoj bliskosti, već na javnopravnoj potrebi da imovina ne ostane bez titulara. Nasleđivanje države zato treba razumeti kao krajnje rešenje pravnog poretka, a ne kao nasledni red u porodičnom smislu. Ono ima funkciju zatvaranja sukcesijskog sistema.

PORODIČNOPRAVNE PRETPOSTAVKE ZAKONSKOG NASLEĐIVANJA

Nasledni redovi ne mogu se pravilno razumeti bez porodičnog prava. Brak, roditeljstvo i usvojenje nisu samo lični statusi; oni proizvode neposredne imovinskopravne posledice u naslednom pravu. Ako je brak prestao pre smrti ostavioca, bivši supružnik ne nasleđuje kao bračni drug. Ako je roditeljstvo utvrđeno ili osporeno, posledice se odražavaju na nasledni položaj. Ako je usvojenje potpuno, usvojenik se po pravilu izjednačava sa detetom.

Najosetljivije pitanje jeste vanbračna zajednica. Porodično pravo Srbije priznaje vanbračnu zajednicu kao trajniju zajednicu života žene i muškarca između kojih nema bračnih smetnji. Međutim, naslednopravni položaj vanbračnog partnera nije opšte izjednačen sa položajem bračnog druga u zakonskom nasleđivanju. Time nastaje raskorak između porodičnopravnog priznanja faktičke zajednice i naslednopravnog formalizma.

Ovaj raskorak nije samo teorijski. U savremenom društvu sve je veći broj dugotrajnih partnerstava bez formalnog braka, zajedničkih domaćinstava, porodica sa decom iz ranijih odnosa i ekonomskih zajednica koje ne odgovaraju klasičnom modelu braka. Ako nasledno pravo takve odnose u potpunosti ignoriše,

može doći do rezultata koji su formalno zakoniti, ali materijalno nepravični. Ako ih, pak, preširoko prizna, može ugroziti predvidljivost i povećati broj sporova. Zato je potrebno pažljivo normiranje kriterijuma: trajanje zajednice, zajedničko domaćinstvo, odsustvo bračnih smetnji, ekonomska povezanost, javnost zajednice i eventualno postojanje zajedničke imovine.

KOMPARATIVNI PREGLED: ZAPADNI BALKAN I SLOVENAČKI MODEL

SEVERNA MAKEDONIJA

Pravo Severne Makedonije zadržava klasičnu strukturu naslednih redova. Zakon za nasleduvanje polazi od potomaka, bračnog druga, roditelja, braće i sestara, dedova i baba i daljih srodnika, uz primenu pravila da bliži nasledni red isključuje dalji.[9] Ovaj model je blizak srpskom pravu, što je posledica zajedničke pravne tradicije i kontinuiteta osnovnih instituta naslednog prava.

Posebnost makedonskog konteksta jeste potreba da se naslednopravna pravila posmatraju zajedno sa porodičnopravnim razvojem, notarskom praksom i društvenim promenama u pogledu porodičnih oblika. S obzirom na relativno visok broj ostavinskih situacija u odnosu na veličinu populacije, efikasnost ostavinskog postupka i dostupnost javnih registara imaju značaj koji prevazilazi tehničku administraciju.[10]

HRVATSKA

Hrvatsko pravo u prvi nasledni red stavlja decu i bračnog druga, koji nasleđuju na jednake delove.[11] U odnosu na srpski model, hrvatsko pravo pokazuje veću spremnost da u naslednopravni okvir uključi izvanbračnog druga i životnog partnera pod propisanim uslovima. Ovaj pristup bolje prati pluralizaciju porodičnih oblika, ali istovremeno zahteva preciznije dokazivanje postojanja relevantne zajednice.

Hrvatski model je značajan jer pokazuje da proširenje kruga zakonskih naslednika ne mora nužno značiti razgradnju sistema naslednih redova. Naprotiv, moguće je očuvati redove, pravo predstavljanja i prioritet potomaka, a istovremeno priznati da savremeni porodični život nije uvek formalizovan brakom.

BOSNA I HERCEGOVINA

Bosna i Hercegovina nema jedinstven naslednopravni režim na nivou cele države. Nasledno pravo uređuje se na nivou entiteta i Brčko distrikta. Ipak, osnovna struktura je srodna: prvi nasledni red čine deca i bračni partner, drugi roditelji i bračni partner, a zatim se primenjuju pravila o bočnim srodnicima, predstavljanju i daljim redovima.[12]

Ovakva pluralnost normativnih režima zahteva oprez u komparativnom zaključivanju. Ne može se govoriti o jednom bosanskohercegovačkom modelu u istom smislu kao o jednom srpskom ili hrvatskom zakonu. Ipak, zajednička dogmatska matrica ostaje prepoznatljiva i potvrđuje postojanost postjugoslovenskog naslednopravnog jezgra.

---

[9] Zakon za nasleduvanje na Republika Severna Makedonija, odredbe o zakonskim naslednicima i naslednim redovima.

[10] Micković D., Ristov A., Zakon za porodicu; Promene u bračnim i porodičnim odnosima u evropskim zemljama; Reforme u porodičnim zakonodavstvima u Evropi; Porodično pravo u Republici Makedoniji de lege ferenda; Prečišćen tekst Zakona za porodicu; Sudska praksa domaćih sudova; Sudska praksa sudova iz regiona; Praksa Evropskog suda za ljudska prava za bračne i porodične odnose, Stobi Trejd, Skoplje, 2015, str.15-20.

[11] Zakon o nasljeđivanju Republike Hrvatske, odredbe o prvom i drugom nasljednom redu.

[12] Zakon o nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, „Službene novine FBiH", br. 80/2014; Zakon o nasljeđivanju Republike Srpske; propisi Brčko distrikta BiH.

CRNA GORA

Crnogorsko pravo zadržava klasičan sistem naslednih redova, sličan srpskom i makedonskom modelu.[13] U praktičnom smislu naročito je važno razgraničenje bračne tekovine od zaostavštine. Ako se pre raspodele naslednih delova ne utvrdi šta zaista pripada ostaviocu, pravila o naslednim redovima mogu biti pravilno primenjena formalno, ali pogrešno materijalno.

Zato crnogorski primer potvrđuje opštu tezu ovog rada: nasledni redovi ne mogu se posmatrati izolovano od porodičnog imovinskog prava. Redosled naslednika odgovara tek nakon što je pravilno utvrđena masa koja se nasleđuje.

SLOVENIJA

Slovenačko pravo uređuje nasledne redove kroz Zakon o dedovanju. Prvi red čine potomci i supružnik, drugi roditelji i supružnik, a dalji redovi obuhvataju širi krug srodnika.[14] Kao država članica Evropske unije, Slovenija je u prekograničnim naslednim stvarima neposredno uključena u režim Uredbe br. 650/2012, što povećava praktični značaj pitanja uobičajenog boravišta, merodavnog prava i evropske potvrde o nasleđivanju.

Slovenačko iskustvo je važno za države regiona koje nisu članice EU, jer pokazuje kako nacionalna pravila o naslednim redovima funkcionišu u širem evropskom procesnom i kolizionom okruženju. U savremenim migracionim okolnostima, sve češće se javlja situacija da je ostavilac državljanin jedne države, ima imovinu u drugoj, a uobičajeno boravište u trećoj.

UPOREDNI PRIKAZ OSNOVNIH NASLEDNIH REDOVA

Pravni sistem	**Prvi nasledni red**	**Drugi nasledni red**	**Posebna napomena**
Srbija	potomci i bračni drug	roditelji i bračni drug; potomci roditelja	vanbračni partner nije opšte izjednačen sa bračnim drugom u zakonskom nasleđivanju
Severna Makedonija	potomci i bračni drug	roditelji i bračni drug; bočna linija	klasičan postjugoslovenski model naslednih redova
Hrvatska	deca i bračni drug	roditelji i bračni drug	šire priznanje izvanbračnog i životnog partnerstva
Bosna i Hercegovina	deca i bračni partner	roditelji i bračni partner	entitetski i distriktni režimi, uz zajedničku osnovnu matricu
Crna Gora	potomci i bračni drug	roditelji i bračni drug	naglašena potreba razgraničenja bračne tekovine i zaostavštine
Slovenija	potomci i supružnik/ partner	roditelji i supružnik	snažan značaj prava EU u prekograničnim predmetima

[13] Zakon o nasljeđivanju Crne Gore.

[14] Zakon o dedovanju Republike Slovenije, odredbe o dednih redih.

DEMOGRAFSKI I DRUŠTVENI KONTEKST NASLEDNIH REDOVA

Nasledno pravo se često analizira kao čisto normativna oblast, ali njegova primena zavisi od demografske strukture društva. Starenje stanovništva, produženo trajanje života, negativan prirodni priraštaj, migracije i porodična fragmentacija menjaju tipične ostavinske situacije.

Prema podacima Eurostata o državama proširenja, Srbija je 2024 godine bila jedina država u toj grupi u kojoj je udeo starijeg stanovništva iznosio 22,4%, čime je premašivao prosek Evropske unije iz 2023 godine.[15] Ovaj podatak je važan za nasledno pravo jer društvo sa starijim stanovništvom nužno proizvodi veći broj imovinskih prenosa mortis causa, složenije odnose izdržavanja i češće situacije u kojima naslednici žive u drugim državama.

Istovremeno, negativan prirodni priraštaj i smanjenje broja potomaka mogu povećati praktični značaj drugog, trećeg i daljih naslednih redova. U društvu u kojem veći broj lica nema potomke, zakonsko nasleđivanje sve češće se pomera prema roditeljima, braći, sestrama, njihovim potomcima ili udaljenijim srodnicima. Time se otvara pitanje da li tradicionalni kriterijum formalne porodične bliskosti uvek daje socijalno opravdan rezultat.

Migracije dodatno komplikuju sistem. Lica iz država Zapadnog Balkana često imaju imovinu, boravište, naslednike ili porodične veze u više država. U takvim predmetima nasledni redovi nacionalnog prava susreću se sa pravilima međunarodne nadležnosti, merodavnog prava i priznanja odluka. Zato savremena analiza naslednih redova mora obuhvatiti i prekogranični aspekt.

KRITIČKA OCENA POSTOJEĆEG MODELA ZAKONSKOG NASLEĐIVANJA

Prednost srpskog modela naslednih redova jeste pravna sigurnost. Krug naslednika i redosled njihovog pozivanja mogu se relativno jasno utvrditi. To je posebno važno u ostavinskim postupcima, jer omogućava ekonomičnost, predvidljivost i manji broj sporova oko samog osnova pozivanja na nasleđe.

Druga prednost je očuvanje porodične solidarnosti. Potomci i bračni drug zaštićeni su kao lica sa najjačom porodičnom i ekonomskom vezom sa ostaviocem. Roditelji i bočni srodnici pozivaju se tek subsidiarno, što odgovara tradicionalnoj ideji sukcesije u porodici.

Međutim, postoje i slabosti. Prva slabost je nedovoljna fleksibilnost prema dugotrajnim vanbračnim zajednicama. Druga je zavisnost naslednog postupka od prethodnog pravilnog utvrđivanja porodične imovine. Treća je procesna sporost u složenim predmetima, naročito kada postoje nepokretnosti, poslovni udeli, sporna zaveštanja, pokloni, ugovori o doživotnom izdržavanju ili imovina u inostranstvu. Četvrta je nedovoljno razvijena digitalna povezanost javnih registara, što može otežati utvrđivanje potpune zaostavštine.

Najvažnija dogmatska napetost leži u odnosu između formalne porodice i stvarne porodice. Formalna porodica je ona koju pravo lako prepoznaje kroz brak, srodstvo i usvojenje. Stvarna porodica može uključivati dugotrajnog partnera, lice koje se staralo o ostaviocu, pastorčad, emocionalno bliske članove domaćinstva ili osobe koje su zajednički stvarale imovinu. Nasledno pravo ne može potpuno zanemariti formalne kriterijume, jer bi time izgubilo sigurnost; ali ne može ni potpuno ignorisati stvarne odnose, jer bi time izgubilo pravičnost.

[15] Eurostat, *Population in enlargement countries*, Statistics Explained: Srbija je 2024. imala udeo stanovništva starog 65 i više godina od 22,4%.

REFORMSKI PRAVCI

Prvi reformski pravac jeste preciznije uređenje naslednopravnog položaja vanbračnog partnera. Najbolje rešenje ne bi bilo automatsko i neograničeno izjednačavanje svake faktičke veze sa brakom, već normiranje jasnih uslova: minimalno trajanje zajednice, nepostojanje bračnih smetnji, zajedničko domaćinstvo, ekonomska povezanost, javnost odnosa i dokaziva međusobna briga. Time bi se smanjile nepravde u dugotrajnim zajednicama, ali bi se očuvala pravna sigurnost.

Drugi reformski pravac jeste jačanje veze između ostavinskog postupka i porodično-imovinskih prethodnih pitanja. Pre raspodele naslednih delova mora se jasno utvrditi zaostavština. To je naročito značajno kod bračne tekovine, zajedničkih ulaganja, poklona učinjenih za života, porodičnih kredita i spornih ugovora.

Treći reformski pravac jeste digitalizacija ostavinskog postupka. Elektronski pristup matičnim knjigama, katastru, registrima vozila, registrima privrednih društava, poreskim evidencijama i bankarskim informacijama mogao bi znatno ubrzati postupak. Digitalizacija, međutim, ne sme zameniti pravnu ocenu. Ona treba da pomogne utvrđivanju činjenica, a ne da automatizuje rešavanje složenih porodičnih sporova.

Četvrti reformski pravac jeste regionalna pravna koordinacija. S obzirom na migracije i imovinu u više država, sistemi Zapadnog Balkana imaju zajednički interes da razvijaju kompatibilna pravila o dokazivanju naslednog statusa, priznanju isprava, javnobeležničkoj saradnji i prekograničnoj komunikaciji. Potpuna unifikacija nije nužna, ali veća kompatibilnost bi povećala pravnu sigurnost građana.

ZAKLJUČAK

Nasledni redovi u zakonskom nasleđivanju predstavljaju jedan od najvažnijih mehanizama naslednog prava. Njihova funkcija nije samo da popune prazninu kada ne postoji zaveštanje. Oni izražavaju zakonodavčevu pretpostavku o pravičnom porodičnom prenosu imovine, štite kontinuitet imovinskopravnih odnosa i obezbeđuju predvidljivost ostavinskog postupka.

Srpsko pravo pripada stabilnom kontinentalnoevropskom i postjugoslovenskom modelu. Potomci i bračni drug čine prvi nasledni red; roditelji, bračni drug i bočni srodnici dolaze u drugi; dede, babe i dalji srodnici nasleđuju subsidiarno; država je poslednji zakonski naslednik. Takav sistem je jasan i funkcionalan, ali nije imun na savremene izazove.

Komparativna analiza pokazuje da države Zapadnog Balkana i Slovenija dele zajedničku osnovu, ali se razlikuju u stepenu prilagođavanja novim porodičnim oblicima. Hrvatska i Slovenija pokazuju veću otvorenost prema izvanbračnim i partnerskim odnosima, dok Srbija i deo regiona zadržavaju formalniji model. Buduća reforma ne treba da razori sistem naslednih redova, nego da ga učini pravednijim, preciznijim i sposobnijim da odgovori na stvarne porodične i demografske promene.

Najzad, nasledni redovi potvrđuju da nasledno pravo nije samo tehnika prenosa imovine. Ono je pravni jezik porodične odgovornosti, međugeneracijske solidarnosti i društvene potrebe da se posle smrti ostavioca uspostavi miran, predvidljiv i legitimisan poredak sukcesije.

LITERATURA

Antić, O., *Nasledno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

Stanković, O., Orlić, M., *Stvarno pravo i naslednopravni osnovi privatnog prava*, Beograd.

Micković, D., Ristov, A., *Nasledno pravo*, Skopje, 2014.

Micković, D., Ristov, A., *Semejnoto pravo vo Republika Makedonija de lege ferenda*, Stobi Trejd, Skopje, 2015.

Micković D., Ristov A., Zakon za porodicu; Promene u bračnim i porodičnim odnosima u evropskim zemljama; Reforme u porodičnim zakonodavstvima u Evropi; Porodično pravo u Republici Makedoniji de lege ferenda; Prečišćen tekst Zakona za porodicu; Sudska praksa domaćih sudova; Sudska praksa sudova iz regiona; Praksa Evropskog suda za ljudska prava za bračne i porodične odnose, Stobi Trejd, Skoplje, 2015.

Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, „Službeni glasnik RS", br. 46/1995, 101/2003 - odluka US i 6/2015.

Porodični zakon Republike Srbije, „Službeni glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.

Zakon za nasleduvanje na Republika Severna Makedonija.

Zakon o nasljeđivanju Republike Hrvatske.

Zakon o nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, „Službene novine FBiH", br. 80/2014.

Zakon o nasljeđivanju Republike Srpske.

Zakon o nasljeđivanju Crne Gore.

Zakon o dedovanju Republike Slovenije.

Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012.

Republički zavod za statistiku Republike Srbije, *Vital statistics, 2024*, 2025.

Državni zavod za statistika Republike Severne Makedonije, *Mortality in 2024, final data*, 2025.

Eurostat, *Population in enlargement countries*, Statistics Explained.

ORDERS OF SUCCESSION IN INTESTATE INHERITANCE

Dr Zdravkovska Andrea, Pravni fakultet Kičevo, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski" – Bitola, Republika Severna Makedonija, andrea.zdravkovska@uklo.edu.mk

Abstract: *This paper examines inheritance orders in intestate succession as a normative mechanism through which private law translates family proximity, intergenerational solidarity and legal certainty into a legally enforceable order of succession. Unlike a general study of inheritance in contemporary law, the analysis is deliberately focused on the internal logic, limits and reform potential of inheritance orders. The paper starts from Serbian positive law, with particular reference to the Law on Inheritance and the family-law statuses on which succession rights depend, but it also develops a comparative perspective covering North Macedonia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Slovenia. The central argument is that inheritance orders are not merely a technical substitute for the absence of a will; they are a legislative model of presumed family justice in cases where the deceased did not validly dispose of the estate, or where testamentary freedom is limited by mandatory family protection.*

Keywords: *inheritance law, intestate succession, inheritance orders, descendants, surviving spouse, right of representation, compulsory share, non-marital union, Western Balkans, comparative private law.*

UDK: 342.4
342.565.2
COBISS.SR-ID 200253705

OD PRAVNE NORME DO USTAVNOG PORETKA: TEORIJSKI i USTAVNOPRAVNI OKVIR SAVREMENOG PRAVA

Dr Župljanić Milica, Visoka škola za komunikacije, Beograd, mzupljanic@gmail.com

Apstrakt: *Predmetna analiza upućuje na razvoj pravne norme i ustavng poretka u savremenim uslovima neretkih hijerarhijskih konflikata, kroz teorijski, komparativni i ustavnopravni okvir. Polazeći od klasičnih normativističkih koncepcija, posebno Kelsenove teorije hijerarhije normi, rad ukazuje na ograničenja formalističkog pristupa u objašnjavanju savremenih pravnih sistema. U fokusu analize nalaze se savremene teorije prava (Hart, Raz, Alexy), koje doprinose razumevanju ustavnog poretka kao dinamične i višeslojne strukture, zasnovane ne samo na normama, već i na vrednostima, institucijama i interpretativnim praksama.Komparativni deo rada obuhvata analizu ustavnih poredaka Francuske, Nemačke, Sjedinjenih Američkih Država i Srbije, ukazujući na njihove specifične istorijske, institucionalne i normativne karakteristike. Posebna pažnja posvećena je uticaju evropskih integracija i nadnacionalnog prava na transformaciju nacionalnih ustavnih sistema. Koncept ustavnog pluralizma kao ključni okvir za razumevanje savremenog prava je neizostavan element predmetnog pitanja, uz analizu krize hijerarhije pravnih normi i odnosa nacionalnog, evropskog i međunarodnog prava. Ustavni poredak danas predstavlja otvoreni i kompleksni normativni sistem, čija stabilnost zavisi od ravnoteže između pravne integracije i očuvanja ustavnog identiteta.*

Ključne reči: *ustavni poredak, pravna norma, ustavni pluralizam, hijerarhija pravnih normi, ustavni identitet, komparativno ustavno pravo, Evropska unija.*

UVOD

Ustavni poredak i ustavna hijerarhija predstavljaju značajna pitanja savremene pravne teorije i ustavnog prava. Tradicionalni normativistički pristupi, posebno u okviru pravnog pozitivizma, polaze od pretpostavke da je pravni sistem zasnovan na hijerarhiji normi, u kojoj ustav zauzima vrhovno mesto kao najviši pravni akt. Međutim, savremena teorija prava sve više ukazuje na ograničenja takvog formalističkog pristupa, naglašavajući da ustavni poredak ne može biti sveden isključivo na sistem normativne subordinacije.

Ustavni poredak danas obuhvata ne samo pravne norme, već i skup vrednosti, institucionalnih aranžmana i interpretativnih praksi koje se razvijaju kroz delovanje sudova, zakonodavnih organa i međunarodnih institucija. Ova promena paradigme posebno dolazi do izražaja u uslovima globalizacije prava i jačanja nadnacionalnih pravnih sistema, poput Evropske unije, koji utiču na redefinisanje tradicionalnih koncepata suvereniteta i pravne hijerarhije.

Polazna teza ovog rada jeste da ustavni poredak predstavlja dinamičnu i pluralističku normativnu strukturu, koja se ne može razumeti bez uvažavanja interakcije između nacionalnog, nadnacionalnog i međunarodnog prava. U tom smislu, pravna norma predstavlja samo početnu tačku u procesu koji se završava konstituisanjem kompleksnog ustavnog poretka kroz institucionalnu i sudsku praksu.

Metodološki, rad kombinuje normativnu i komparativnopravnu analizu. Normativni pristup obuhvata razmatranje ključnih teorijskih koncepcija (Kelsen, Hart, Raz, Alexy), uz njihovu kritičku evaluaciju. Komparativni metod koristi se za analizu razvoja i osnovnih odlika ustavnih poredaka

Nemačke, Sjedinjenih Američkih Država, Francuske i Srbije, sa posebnim osvrtom na uticaj Evropske unije na hijerarhijsko ustrojstvo nacionalnih sistema.

NORMATIVNI OSNOV USTAVNOG PORETKA

Tokom duge i bogate istorije prava, postupno je usavršavano formulisanje pravnih normi. Klasična pravna teorija je utvrdila standardizovanu misaonu konstrukciju, po kojoj ne može biti sporno da pravna norma predstavlja pravilo o ponašanju ljudi u društvu, zaštićeno autoritetom državne vlasti. Iz jedinstvene i nedvosmislene definicije proizilazi i sam sadržaj pravne norme koji se, formalno, svodi na skup pravnih pojmova koji su međusobno logički povezani u jednu koherentnu i smislenu celinu (Đorđević,Torbica, Župljanić,2012:85). Navedeni pojmovi se u pravnoj teoriji najčešće definišu kao nepravni i pravni (Lukić, Živković,1995:393). Nepravni pojmovi mogu biti pojmovi proistekli iz svakodnevnog života ili pak oni koji su karakteristični za određene struke ili specijalizovane oblasti. Pravni pojmovi su sastavni deo prava i njima se postojeća stvarnost, nepravna stvarnost, preobražava u pravnu ili joj se dodaje poseban sloj pravne sigurnosti.

Pravna norma dobija puni smisao tek u okviru pravnog sistema i institucionalnog okvira države. Naime, pravne norme čine sadržinu pravnog sistema, dok ustavni poredak obezbeđuje njihovu hijerarhiju i legitimnost. Zato se može govoriti o njihovoj međusobnoj usklađenosti. Kako ustav predstavlja temelj pravnog sistema iz kojeg sve druge norme crpe svoju snagu, jasno je da bez ustavnog poretka, pravne norme ne bi imale jedinstven sistemski okvir (Marković,2019:86). Međutim, kako je pravo dinamičan sistem, njegov razvoj zavisi od konstantne interakcije između društva, države i normativnog poretka. Dinamika i promene u ovoj interakciji uslovili su i prilagođavanje pravne teorije ovom osetljivom pitanju.

Kelsenova teorija hijerarhije normi predstavlja temelj savremenog razumevanja ustavnih poredaka. Prema Kelsenu, pravni poredak je strukturiran kao piramida normi, gde svaka norma crpi svoje važenje iz više norme, dok se na vrhu nalazi osnovna norma koja daje legitimitet celokupnom sistemu (Kelsen, 1967:36). Ovaj model omogućava jasno objašnjenje formalne supremacije ustava, ali ostaje ograničen u objašnjavanju stvarnog funkcionisanja ustavnog poretka, posebno u kontekstu savremenih pluralističkih sistema. Teorija „pravila priznanja“ predstavlja značajan pomak ka integraciji sociooloških elemenata u pravnu teoriju. Prema Hartu, važenje pravnih normi zavisi od društveno prihvaćenih pravila koja omogućavaju identifikaciju pravnih izvora (Hart, 1994:99). Ova teorija ukazuje na to da ustavni poredak nije samo formalna struktura, već i rezultat društvene prakse i institucionalnog konsenzusa. Tzv. “teorija pravnog autoriteta” dodatno produbljuje razumevanje funkcije prava. Raz smatra da pravo ima legitimnu ulogu u koordinaciji društvenog ponašanja, pod uslovom da pruža razloge za delovanje koji su bolji od individualnih procena (Raz, 1979:97)). U tom smislu, ustavni poredak se može posmatrati kao institucionalni okvir koji omogućava stabilnost i predvidivost društvenih odnosa. Alexyjeva teorija ustavnih prava uvodi distinkciju između pravila i principa, pri čemu principi imaju optimizacioni karakter i zahtevaju balansiranje u konkretnim slučajevima (Alexy, 2002:111). Ovaj pristup je posebno značajan za ustavno pravo, jer objašnjava način na koji sudovi rešavaju konflikte između osnovnih prava kroz primenu testa proporcionalnosti.

U domaćoj pravnoj teoriji prevladavaju mišljenja koja ukazuju na to da ustavni poredak obuhvata ne samo normativni, već i institucionalni i vrednosni aspekt, čime se potvrđuje potreba za širim pristupom analizi ustavnog prava na nacionalnom i međunarodnom nivou. (više: Marković, 2019:78; Nikolić, 2018:99; Pajvančić, 2017:44)

USTAVNI POREDAK U KOMPARATIVNOJ ANALIZI

Iako ustavni poretci dele zajedničke principe ustavne demokratije, poput vladavine prava, podele vlasti i zaštite ljudskih prava, njihova struktura i razvoj pokazuju značajne razlike. Dok jedni naglašavaju državnu centralizaciju i političku racionalizaciju vlasti, drugi modeli potenciraju normativnu snagu ustava i vrednosnu orijentaciju ili pak korekcuju putem sudske prakse. Ove razlike ukazuju da ustavni poredak nije univerzalan i statičan koncept, već istorijski i društveno uslovljen fenomen koji se razvija u skladu sa političkim, pravnim i kulturnim kontekstom svake države.

Komparativna analiza istaknutih ustavnih poredaka omogućava uvid u različite modele nastanka i evolucije ustavne države, kao i u različite načine institucionalizacije odnosa između prava, politike i društva. Iako svi posmatrani sistemi pripadaju krugu savremenih ustavnih demokratija, oni se međusobno značajno razlikuju u pogledu istorijskog razvoja, strukture vlasti, uloge ustava i stepena pravne formalizacije ustavnih principa.

Specifičan istorijski razvoj snažno oblikovan revolucionarnim nasleđem i tradicijom državnog centralizma je odlika francuskog ustavnog poretka. Osnovna odlika ovog modela jeste naglašena uloga države kao nosioca suvereniteta i relativno dominantna pozicija izvršne vlasti u savremenoj ustavnoj arhitekturi. Ustavna tradicija ove zemlje evoluirala je od koncepta parlamentarne suprematije ka modelu ustavne kontrole normativnosti, pri čemu ustav postaje centralni instrument ograničavanja i organizacije vlasti. Savremeni francuski ustavni poredak odlikuje se snažnim predsedničkim elementima u okviru polupredsedničkog sistema, kao i razvojem posebnog sistema ustavne kontrole koji je institucionalno izdvojen od redovnog sudstva. Posebna karakteristika francuskog modela jeste relativno kasno jačanje ustavnog sudstva, što je dovelo do specifične ravnoteže između političkih institucija i ustavne kontrole, uz očuvanje snažne uloge zakonodavnog organa.

Nemački ustavni poredak razvijen je na osnovama posleratne ustavne rekonstrukcije, sa ciljem da se uspostavi stabilan demokratski sistem zasnovan na vladavini prava i zaštiti osnovnih prava. Osnovna karakteristika ovog sistema jeste snažna normativna uloga ustava kao „objektivnog poretka vrednosti", što znači da ustavne norme ne uređuju samo organizaciju vlasti, već i celokupan sistem društvenih odnosa. Ovaj ustavni model odlikuje se izrazito razvijenim ustavnim sudstvom koje ima centralnu ulogu u tumačenju i zaštiti ustavnog poretka. Federalna struktura države dodatno doprinosi kompleksnosti sistema, jer se vlast deli između saveznog nivoa i saveznih jedinica, uz jasno definisane nadležnosti.

Još jedna ključna karakteristika nemačkog ustavnog poretka jeste snažna zaštita ljudskih prava, koja se posmatra kao osnov celokupnog pravnog sistema, a ne samo kao njegov dodatni segment. Time se uspostavlja visok stepen pravne sigurnosti i institucionalne stabilnosti.

Ustavni poredak Sjedinjenih Američkih Država predstavlja jedan od najstarijih kontinuirano važećih ustavnih sistema. Njegova osnovna karakteristika jeste rigidnost ustava i snažna podela vlasti između zakonodavne, izvršne i sudske grane. Ovaj model odlikuje se izrazito federalnim uređenjem, u kojem savezne države zadržavaju značajan stepen autonomije u okviru svojih nadležnosti. Dualizam vlasti predstavlja jednu od ključnih karakteristika američkog ustavnog identiteta. Posebno značajna odlika ovog sistema jeste visoka uloga sudske interpretacije ustava, što je dovelo do toga da se ustavni poredak razvija kroz institucionalnu praksu i interpretativnu evoluciju, a ne kroz česte formalne izmene ustavnog teksta. Time se obezbeđuje stabilnost ustavnog okvira uz istovremenu fleksibilnost u njegovoj primeni.

Ustavni poredak Republike Srbije karakteriše relativno dinamičan i transformacioni razvoj, koji je uslovljen istorijskim promenama političkog sistema i procesima demokratske tranzicije. Savremeni ustavni okvir zasniva se na Ustavu iz 2006. godine, kojim je uspostavljen model parlamentarne demokratije sa elementima podeljene vlasti. Osnovna karakteristika srpskog ustavnog poretka jeste centralna uloga ustava kao najvišeg pravnog akta, kao i formalno uspostavljen sistem ustavne kontrole putem Ustavnog suda. Međutim, razvoj ustavnog poretka u praksi često je pod uticajem političke dinamike, što ukazuje

na određeni jaz između normativnog i stvarnog ustavnog poretka. Srbija se nalazi u procesu evropskih integracija, što dodatno utiče na evoluciju njenog ustavnog sistema, posebno u pogledu usklađivanja sa standardima Evropske unije u oblasti vladavine prava, ljudskih prava i institucionalne stabilnosti.

USTAVNI PLURALIZAM I KRIZA HIJERARHIJE PRAVNIH NORMI

Savremeni ustavni sistemi suočeni su sa dubokim strukturnim promenama koje dovode u pitanje tradicionalni model hijerarhijski organizovanog pravnog poretka. Klasična Kelsenova piramida normi, u kojoj ustav zauzima vrhovno mesto kao najviši pravni akt, sve teže može da objasni realne odnose između različitih nivoa prava u uslovima intenzivne međunarodne i regionalne integracije.

Osnovni uzrok ove transformacije jeste pluralizacija izvora prava. Pored nacionalnog ustava, sve značajniju ulogu imaju međunarodni ugovori, pravo međunarodnih organizacija, kao i sudska praksa nadnacionalnih sudova. Ovi normativni sistemi ne funkcionišu više u striktnoj hijerarhiji, već u kompleksnom odnosu međusobne zavisnosti, saradnje i konflikta.

Savremena teorija prava sve češće govori o prelasku sa hijerarhijskog na heterarhijski model pravnog poretka (MacCormick, 1999:67). U takvom modelu ne postoji jedinstveni vrhovni autoritet koji ima konačnu reč u svim pravnim pitanjima. Umesto toga, različiti pravni sistemi – nacionalni, evropski i međunarodni – funkcionišu kao relativno autonomni, ali međusobno povezani normativni poretci. Ovaj fenomen posebno dolazi do izražaja u Evropskoj uniji, gde Sud pravde EU (*Court of Justice of the European Union)* insistira na principu supremacije prava Unije, dok nacionalni ustavni sudovi zadržavaju pravo da preispituju granice prenetih nadležnosti. Time nastaje situacija u kojoj dva (ili više) pravna autoriteta polažu pravo na konačno tumačenje prava, što dovodi do normativne tenzije.

Ustavni pluralizam nije samo teorijski koncept, već je pre svega rezultat konkretne sudske prakse. I dok EU naginje uspostavljanju sopstvene supremacije (presude: *Costa v. ENEL* i *Internationale Handelsgesellschaft*), odluke nacionalnih ustavnih sudova uvele su ograničenja tom principu. Posebno je značajna praksa nemačkog Saveznog ustavnog suda (Bundesverfassungsgericht-BverfG) u čijoj praksi se može evidentirati tendencija ka uspostavljanju uslovne prihvatljivosti prava EU, naglašavajući da će priznati njegovu supremaciju samo dok postoji adekvatna zaštita osnovnih prava na evropskom nivou (presude: *Solange I* i *Solange II).* Kasnije odluke, uključujući presudu o Lisabonskom ugovoru i "PSPP slučaj" (*The PSPP Judgment of the German Federal Constitutional Court),* dodatno su afirmisale koncept ustavnog identiteta i granica integracije. (Ideja tvorca Lisabonskog ugovora, dakle država članica, jeste da se delovanje EU zasniva na poštovanju načela međunarodnog prava, posebno Povelje UN, a tzv. PSPP slučaj je prvi slučaj gde je nemački ustavni sud osporio autoritet Suda pravde EU). Ovakva sudska praksa pokazuje da ustavni pluralizam nije zasnovan na formalnim pravilima, već na kontinuiranom dijalogu između sudova. Međutim, ovaj dijalog nije uvek harmoničan, već često poprima oblik konflikta.

Jedno od ključnih pitanja koje proizlazi iz ustavnog pluralizma jeste pitanje konačnog autoriteta. U klasičnom modelu, odgovor je jasan – ustav i ustavni sud imaju poslednju reč. U savremenom kontekstu, međutim, ovaj odgovor postaje problematičan. Naime, Sud pravde EU tvrdi da pravo Unije ima apsolutni primat, dok nacionalni ustavni sudovi insistiraju na supremaciji ustava u okviru sopstvenog pravnog poretka. Ova situacija dovodi do tzv. „konflikta ultima ratio", gde ne postoji institucija koja može konačno da reši spor. Odsustvo jasne hijerarhije proizvodi pravnu nesigurnost, ali istovremeno otvara prostor za fleksibilnije i kontekstualno prilagođene odluke. Time se ustavni poredak transformiše iz zatvorenog sistema u otvoreni normativni prostor.

Pored prava Evropske unije, značajan uticaj na ustavni poredak ima i međunarodno pravo, posebno u oblasti ljudskih prava. Evropski sud za ljudska prava (*European Court of Human Rights)*. kroz svoju praksu direktno utiče na nacionalne pravne sisteme, često zahtevajući izmene zakonodavstva i sudske prakse. Ovaj proces dovodi do fragmentacije pravnog sistema, jer različiti međunarodni režimi mogu postavljati

različite standarde. Države se tako nalaze između više normativnih obaveza koje nisu uvek međusobno usklađene. Fragmentacija dodatno doprinosi krizi hijerarhije, jer otežava utvrđivanje prioriteta između različitih pravnih normi.

Kriza hijerarhije nije samo pravni, već i politički problem. Prenos nadležnosti na nadnacionalne institucije često nije praćen adekvatnim mehanizmima demokratske kontrole. Odluke koje imaju direktan uticaj na građane, donose se na nivoima koji su udaljeni od nacionalnih političkih procesa. Ova situacija dovodi do tzv. demokratskog deficita, koji dovodi u pitanje legitimnost celokupnog ustavnog poretka. U tom kontekstu, nacionalni ustavni sudovi često preuzimaju ulogu zaštitnika demokratskog legitimiteta, ograničavajući domet nadnacionalnog prava.

Uprkos brojnim izazovima, ustavni pluralizam može se posmatrati kao pokušaj pronalaženja ravnoteže između suvereniteta i integracije. Umesto rigidne hijerarhije, ovaj model podrazumeva fleksibilan odnos između različitih pravnih sistema, zasnovan na uzajamnom poštovanju i dijalogu. Međutim, održivost ovog modela zavisi od spremnosti aktera da prihvate ograničenja sopstvenog autoriteta i da učestvuju u konstruktivnom rešavanju konflikata. U suprotnom, pluralizam može prerasti u pravni haos. Koncept ustavnog identiteta omogućava nacionalnim sudovima da zaštite temeljne ustavne vrednosti u odnosu na nadnacionalno pravo. Ovaj koncept postaje ključni instrument u balansiranju između integracije i suvereniteta. Ustavni identitet služi kao granica primata prava EU i kao mehanizam očuvanja ustavne samobitnosti država članica (Bogdandy, 2005:301). Najčešće obuhvata osnovna ustavna načela (demokratiju, vladavinu prava, podelu vlasti), zaštitu ljudskih prava, oblik državnog uređenja (republika, federacija, regionalna država), istorijske i kulturne specifičnosti i sl. Krajnji cilj ovog instituta jeste da štiti ustav od svih promena koje mogu ugroziti njegovo jezgro, povezivanje pravnog sistema u političku zajednicu, ali i definisanje svega šta država ne može preneti na međunarodni nivo. Sem pomenute prakse nemačkog Saveznog ustavnog suda, i druge evropske zemlje, poput Francuske, Italije, Poljske, Mađarske, razvijaju sopstvene doktrine identiteta.

ZAKLJUČAK

Savremeni ustavni poredak više se ne može razumeti kroz prizmu klasične hijerarhije pravnih normi. Procesi globalizacije, regionalne integracije i jačanja međunarodnog prava doveli su do transformacije pravnog sistema u pravcu pluralističke i višeslojne strukture. Centralni nalaz ovog rada jeste da ustavni pluralizam predstavlja ključni koncept za razumevanje savremenog prava, ali istovremeno i izvor ozbiljnih teorijskih i praktičnih izazova. Kriza hijerarhije pravnih normi dovodi u pitanje tradicionalne koncepte suvereniteta, pravne sigurnosti i demokratskog legitimiteta.

Komparativna analiza pokazuje da različiti pravni sistemi razvijaju slične mehanizme odgovora na ove izazove, pre svega kroz jačanje uloge ustavnih sudova i razvoj koncepta ustavnog identiteta. U konačnici, budućnost ustavnog poretka zavisiće od sposobnosti pravnih sistema da uspostave ravnotežu između integracije i autonomije, između univerzalnih vrednosti i nacionalnih specifičnosti. U tom procesu, ustavni pluralizam može predstavljati ne samo izazov, već i priliku za razvoj kompleksnijeg i inkluzivnijeg pravnog poretka.

LITERATURA

Alexy, R. (2002). *A theory of constitutional rights*. Oxford University Press.

Avbelj, M., & Komárek, J. (2012). *Constitutional pluralism in the European Union and beyond*. Hart Publishing.

Bogdandy, A. (2005). The European constitution and European identity: Text and subtext of the Treaty establishing a Constition for Europe. *Intermational Journal of Constitutional Law,* 3 (2-3), 295-315

Craig, P., & de Búrca, G. (2020). *EU law: Text, cases, and materials* (7th ed.). Oxford University Press.

Grimm, D. (2010). *The constitution of European democracy*. Oxford University Press.

Habermas, J. (2012). *The crisis of the European Union: A response*. Polity Press.

Hart, H. L. A. (1994). *The concept of law* (2nd ed.). Oxford University Press.

Kelsen, H. (1967). *Pure theory of law*. University of California Press.

MacCormick, N. (1999). *Questioning sovereignty: Law, state, and nation in the European Commonwealth*. Oxford University Press.

Maduro, M. P. (2003). Contrapunctual law: Europe's constitutional pluralism in action. *European Constitutional Law Review, 1*(2), 1–29.

Raz, J. (1979). *The authority of law: Essays on law and morality*. Oxford University Press.

Stone Sweet, A. (2000). *Governing with judges: Constitutional politics in Europe*. Oxford University Press.

Walker, N. (2002). The idea of constitutional pluralism. *Modern Law Review, 65*(3), 317–359.

Weiler, J. H. H. (1999). *The constitution of Europe*. Cambridge University Press.

Marković, R. (2019). *Ustavno pravo*. Beograd: Pravni fakultet.

Nikolić, P. (2018). *Ustavno pravo*. Beograd: Službeni glasnik.

Pajvančić, M. (2017). *Ustavno pravo – ustavne institucije*. Novi Sad: Pravni fakultet.

Beširević, V. (2014). *Ustavno pravo Evropske unije*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union.

Lukić,Ž. Živković,M. (1995). Uvod u pravo. Beograd: Službeni glasnik.

Đorđević,S. Torbica,M.&Župljanić,M. (2012) *Izvedenost pravnog načela.* Pravo,teorija i praksa. 10,81-94

Court of Justice of the European Union. (1964). Flaminio Costa v ENEL, Case 6/64. Retrieved from EUR-Lex https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61964CJ0006fr

Court of Justice of the European Union. (1970). Internationale Handelsgesellschaft, Case 11/70. Retrieved from EUR-Lex. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61970CJ0011

BVerfG - Bundesverfassungsgericht. (1974). Solange I decision (BVerfGE 37, 271).

BVerfG-Bundesverfassungsgericht. (1986). Solange II decision (2 BvR 197/83).

BVerfG- Bundesverfassungsgericht. (2009). Lisbon Treaty judgment (2 BvE 2/08).

BverfG-Bundesverfassungsgericht. (2020). PSPP judgment (2 BvR 859/15).

FROM LEGAL NORM TO CONSTITUTIONAL ORDER: THE THEORETICAL AND CONSTITUTIONAL LAW FRAMEWORK OF CONTEMPORARY LAW

Dr Župljanić Milica, Visoka škola za komunikacije, Beograd, mzupljanic@gmail.com

Abstract: *This paper analyzes the transformation of a legal norm into a contemporary constitutional order through a theoretical, comparative, and constitutional law framework. Starting from classical normativist conceptions, particularly Kelsen's theory of the hierarchy of norms, the paper highlights the limitations of a formalistic approach in explaining modern legal systems. The analysis focuses on contemporary legal theories (Hart, Raz, Alexy), which contribute to understanding the constitutional order as a dynamic and multi-layered structure based not only on norms, but also on values, institutions, and interpretative practices.*

The comparative part of the paper examines the constitutional systems of France, Germany, the United States, and Serbia, pointing out their specific historical, institutional, and normative characteristics. Particular attention is devoted to the impact of European integration and supranational law on the transformation of national constitutional systems.

The final section discusses the concept of constitutional pluralism as a key framework for understanding contemporary law, with an analysis of the crisis of the hierarchy of legal norms and the relationship between national, European, and international law. The paper concludes that the constitutional order today represents an open and complex normative system, whose stability depends on balancing legal integration and the preservation of constitutional identity.

Keywords: *constitutional order, legal norm, constitutional pluralism, hierarchy of legal norms, constitutional identity, comparative constitutional law, European Union.*

UDK: 37.015.3:159.953
37.025/.026:004.8
COBISS.SR-ID 200259337

INDIVIDUALIZACIJA NASTAVE I ETIČKI IZAZOVI PRIMENE GENERATIVNE VEŠTAČKE INTELIGENCIJE U OBRAZOVANJU

Dr Bačevac Srećko, Fakultet za inženjerski menadžent, Univerzitet „Union-Nikola Tesla", Beograd
Dr Grujić Gabrijela, Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača, Univerziteta u Beogradu
Dr Vujović Vuk, Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „MB", Beograd

***Apstrakt**: Generativna veštačka inteligencija (GenAI) otvara pedagošku mogućnost masovne individualizacije nastave, što je ideal koji u tradicionalnoj didaktici nije bio ekonomski ostvariv. Ista tehnologija istovremeno postavlja ozbiljna etička pitanja koja treba da budu u samom središtu pedagoškog odlučivanja, a ne na njegovoj margini. Cilj ovog teorijsko-preglednog rada jeste sistematska analiza dva međusobno povezana fenomena: načina na koji GenAI redefiniše pedagoški koncept individualizacije nastave - oslanjajući se na Vigotskijevu zonu narednog razvoja (ZPD) i model diferencirane nastave Tomlinsonove - i etičkih izazova koji prate uvođenje ove tehnologije u obrazovni kontekst. Među tim izazovima posebno se izdvajaju pristrasnost modela, zaštita podataka učenika, akademski integritet i moguća ugroženost pedagoškog autoriteta nastavnika. Analiza se zasniva na sistematskom pregledu savremene međunarodne literature, zvaničnih dokumenata UNESCO-a i Evropske unije, kao i Strategije razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2025-2030. Rad pokazuje da pedagoška vrednost GenAI proizlazi iz mere u kojoj je primena ove nove tehnologije utemeljena u etički osvešćenoj i pedagoški kompetentnoj nastavničkoj praksi.*

***Ključne reči:** veštačka inteligencija, individualizacija nastave, diferencirana nastava, etika u obrazovanju, AI pismenost.*

UVOD

Pojavom velikih jezičkih modela krajem 2022. godine, pre svega alata ChatGPT kompanije OpenAI, obrazovni sistem se suočio sa tehnologijom koja prvi put u istoriji obrazovanja u masovnim razmerama omogućava ono što je pedagoška teorija decenijama zagovarala kao ideal: individualizovanu nastavu prilagođenu pojedinačnom učeniku. Kasneci i saradnici (2023), u radu koji je za samo dve godine postao jedan od najcitiranijih izvora u ovoj oblasti, pomeraju težište rasprave sa pitanja da li veliki jezički modeli pripadaju obrazovnom sistemu na pitanje kako ih u njega odgovorno uključiti. Argument je jednostavan: tehnologija je već u rukama učenika i studenata, i ako je škola pasivno ignoriše time će je samo prepustiti nekontrolisanom toku.

Oduševljenje pedagoškim potencijalom GenAI tehnologije ipak ne sme da zaseni činjenicu da ona otvara niz temeljnih etičkih pitanja koja se ne mogu odložiti za period nakon primene. Selvin (Selwyn, 2022), iz perspektive kritičke obrazovne tehnologije, upozorava da entuzijastički narativi o AI u obrazovanju često previđaju strukturne rizike, i to od reprodukcije društvenih nejednakosti do preoblikovanja obrazovnih sistema u korist „mašinske čitljivosti", a na štetu humanističkih vrednosti. Tuomi (2022) ide korak dalje i zahteva da se etički okvir za AI u obrazovanju gradi polazeći od koncepcije učenja i ljudskog razvoja, a tek potom od mogućnosti same tehnologije.

Ovaj rad se svesno odriče enciklopedijskog pregleda svih mogućih primena GenAI u nastavi i usredsređuje se na dva isprepletena fenomena za koja autori smatraju da čine središte pedagoškog preispitivanja: individualizaciju nastave kao pedagoški ideal čija realizacija postaje tehnološki dostižna

i etiku kao normativni okvir koji tu realizaciju pedagoški opravdava. Teza koja povezuje poglavlja jeste da se ta dva fenomena teško mogu razdvajati. Individualizacija bez etičkog okvira lako može da sklizne u manipulaciju, jer učenika tretira kao profil podataka. S druge strane, etički okvir koji ne razume pedagoški potencijal individualizacije ostaje nedelotvoran: može da zaštiti od štete, ali ne i da pokrene obrazovnu promenu.

Metodološki, rad se oslanja na narativnu sintezu savremene međunarodne literature (Kasneci et al., 2023; Holmes & Tuomi, 2022; Chan & Hu, 2023; Mollick, 2024), zvaničnih dokumenata UNESCO-a (2023, 2024) i Evropske komisije (2024), kao i Strategije razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2025-2030 (Vlada Republike Srbije, 2025). Izlaganje prati teorijski okvir individualizacije nastave (poglavlje 2) prethodi analizi načina na koje GenAI redefiniše individualizaciju (poglavlje 3), nakon čega slede etički izazovi primene (poglavlje 4). Peto poglavlje razmatra implikacije za srpski obrazovni sistem, a zaključak sažima ključne nalaze.

TEORIJSKI OKVIR: INDIVIDUALIZACIJA NASTAVE KAO PEDAGOŠKI IDEAL

Vigotskijeva zona narednog razvoja kao temelj individualizacije

Pojam individualizacije nastave ne potiče iz tehnološke ere; on je sastavni deo pedagoške misli najmanje od polovine 20. veka. Najčvršće teorijsko uporište individualizacija dobija u sociokulturnoj teoriji Leva Vigotskog, posebno u njegovom konceptu zone narednog razvoja (engl. Zone of Proximal Development, ZPD). Vigotskijeva zona narednog razvoja definiše se kao prostor između onoga što učenik može da uradi samostalno i onoga što može da uradi uz pomoć nekog drugog koji ima više kompetencije (Verenikina, 2010). Pedagoška posledica ove ideje je jasna: delotvorna nastava odvija se u zoni koja za učenika predstavlja izazov, ali nije ni preteška ni suviše laka.

Problem klasične nastave u odeljenju od dvadeset ili više učenika jeste strukturne prirode: nastavnik mora da odredi jedan nivo izazova, koji najčešće odgovara „prosečnom učeniku", pri čemu i daroviti učenici i učenici sa poteškoćama ostaju izvan svoje zone narednog razvoja. Daroviti učenik se dosađuje, dok učenik koji zaostaje gubi motivaciju jer izazov prevazilazi njegovu zonu samostalne kompetencije. Vigotskijeva zona je, dakle, pedagoški ideal individualizacije, ali je u praksi njena puna primena bila ograničena raspoloživim nastavničkim vremenom.

Murray i saradnici (2003), kao i kasnije Sajadi i saradnici (2023), pokazuju da inteligentni sistemi za podučavanje (engl. Intelligent Tutoring Systems, ITS) mogu dinamički da procenjuju trenutni nivo učenika i prilagođavaju težinu sadržaja u realnom vremenu. Na taj način nastava se preciznije smešta u zonu narednog razvoja svakog pojedinačnog učenika (Sajadi et al., 2023). U odnosu na ranije inteligentne sisteme za podučavanje, generativni jezički modeli donose kvalitativan iskorak: pored prilagođavanja težine zadataka, oni omogućavaju interakciju prirodnim jezikom, objašnjenja, analogije i pitanja koja nisu morala biti unapred predviđena.

Diferencirana nastava

Komplementaran teorijski okvir nudi koncept diferencirane nastave (engl. differentiated instruction) Karol En Tomlinson. Tomlinsonova definiše diferenciranu nastavu kao proaktivno prilagođavanje nastave razlikama među učenicima u pogledu spremnosti (engl. readiness), interesovanja i preferiranih načina učenja (Tomlinson, 2014). Njen model počiva na četiri ose diferencijacije: sadržaju, odnosno onome što učenici uče; procesu, odnosno načinu na koji uče; proizvodu, odnosno načinu na koji pokazuju šta su naučili; i obrazovnom okruženju.

Suština diferencijacije nije u individualnom radu jedan na jedan, koji je u učionici sa dvadeset petoro dece neostvariv, već u fleksibilnim grupama, različitim varijantama zadataka i različitim putanjama kroz isti nastavni sadržaj. Upravo ta fleksibilnost predstavlja tačku u kojoj se diferencirana nastava susreće

sa GenAI tehnologijom. Generativni jezički modeli omogućavaju nastavniku da za kratko vreme kreira varijante istog zadatka za različite nivoe spremnosti, alternativna objašnjenja za različite načine učenja i raznovrsne forme kroz koje učenici mogu da pokažu razumevanje, i to od kratkih eseja do koncept-mapa i scenarija za simulaciju.

Vilotijević i Vilotijević (2016), u srpskoj pedagoškoj tradiciji, zagovaraju razvijajuću nastavu koja takođe počiva na individualizaciji kao temeljnom principu. Međutim, do pojave GenAI tehnologije njena puna realizacija zavisila je od izuzetnog zalaganja pojedinačnih nastavnika, spremnih da ulože nesrazmerno mnogo vremena u pripremu različitih varijanti zadataka. GenAI ne ukida potrebu za pedagoškom ekspertizom - naprotiv, čini je još važnijom - ali znatno smanjuje praktični trošak pripreme nastavnih varijacija.

Personalizacija nasuprot individualizaciji

U novijoj literaturi, posebno onoj koja dolazi iz industrije obrazovne tehnologije, termin „personalizovano učenje" često se koristi kao sinonim za individualizovanu nastavu. Selvin (Selwyn, 2022) upozorava da industrijska upotreba pojma personalizacije često svodi učenika na profil podataka, odnosno na skup mernih veličina koje algoritam može da obradi. Pedagoška individualizacija, nasuprot tome, pretpostavlja celovitog učenika kao subjekta sa namerama, biografijom i socijalnim kontekstom.

U ovom radu zadržavamo pedagoški termin individualizacija, uz svest da GenAI tehnologija nudi tehničke alate za njegovu praktičnu primenu, ali ne sme da preuzme njegovo definisanje. Centralno pitanje ovog rada glasi: kada i pod kojim uslovima tehnička personalizacija prestaje da bude samo algoritamsko prilagođavanje sadržaja i postaje pedagoški utemeljena individualizacija nastave?

GENERATIVNA VEŠTAČKA INTELIGENCIJA I REDEFINISANJE INDIVIDUALIZACIJE NASTAVE

Tri modela individualizacije omogućena GenAI tehnologijom

Mogućnosti koje GenAI otvara za individualizaciju nastave najjasnije se mogu sagledati kroz tri pedagoška modela. Oni se razlikuju po dubini intervencije, a zajedno obuhvataju put od pripreme nastavnih materijala do podrške učeniku u realnom vremenu (Slika 1).

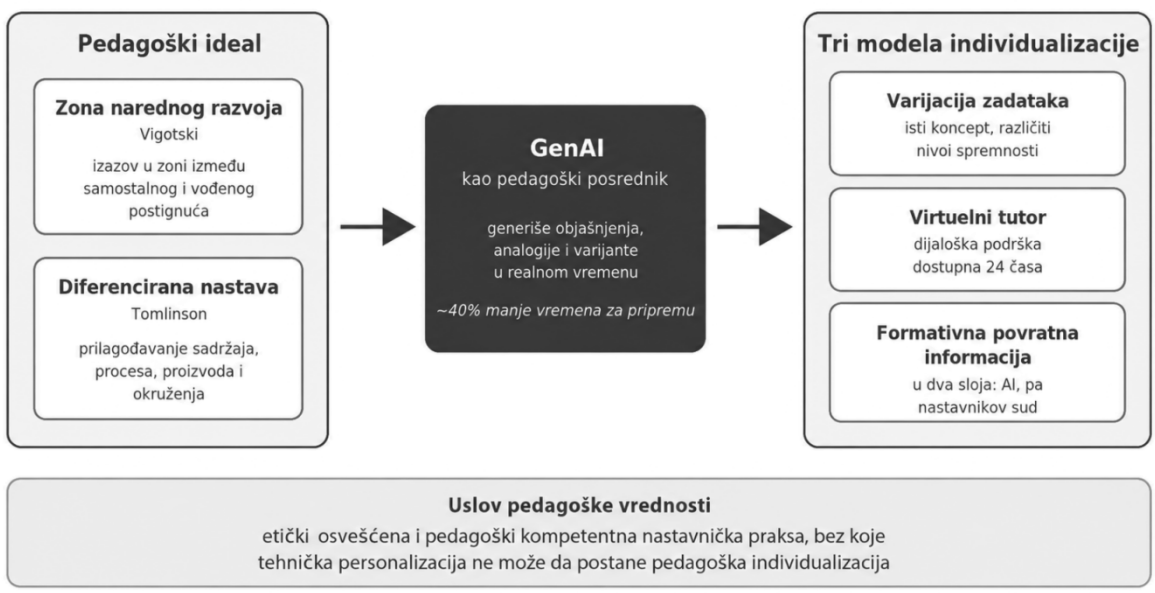

Slika 1. Od pedagoškog ideala do operativne individualizacije: GenAI kao posrednik između teorijskog koncepta i tri konkretna modela primene.

Individualizacija kroz varijaciju zadataka

Najdostupnija i najraširenija primena GenAI u individualizaciji nastave jeste kreiranje varijanti istog zadatka, prilagođenih različitim nivoima spremnosti učenika. De Marko (De Marco, 2024) u empirijskom istraživanju pokazuje da ChatGPT može, na osnovu jednog nastavničkog uputstva, da generiše pet do deset varijanti istog matematičkog problema, sa različitim brojevim vrednostima, kontekstima i nivoima kognitivne složenosti. To nastavniku omogućava da u istom času ima tri grupe učenika koje rade na različitim nivoima izazova, ali na istom konceptualnom sadržaju, što čini suštinu Tomlinsonovine diferencijacije prema spremnosti učenika.

Praktičan primer pokazuje razmere uštede. Nastavnik fizike, na temu Njutnovih zakona, može jednim uputstvom da zatraži tri verzije zadatka: za učenike koji tek savlađuju osnovni koncept, jednostavan numerički zadatak sa jednom silom; za učenike prosečne spremnosti, zadatak sa dve sile pod uglom; i za naprednije učenike, zadatak sa trenjem i uočavanjem grešaka u eksperimentalnim podacima. Ono što je nekada zahtevalo dva sata pripreme sada može da se uradi za tri minuta, dok se oslobođeno nastavničko vreme može preusmeriti na pedagoški značajniji rad sa učenicima u učionici (Kasneci et al., 2023).

Empirijski podaci podržavaju ovaj argument. Čen i Hu (Chan & Hu, 2023), u istraživanju koje je obuhvatilo studente visokog obrazovanja, navode da nastavnici koji aktivno koriste GenAI alate troše do 40% manje vremena na pripremu nastavnih materijala, pri čemu se kvalitet sadržaja zadržava ili neznatno unapređuje. Sistematski pregled koji obuhvata 99 radova objavljenih između 2020. i avgusta 2024. potvrđuje ovaj nalaz kao dosledan u različitim disciplinarnim i nacionalnim kontekstima (Alfarwan, 2025).

Personalizovana podrška kao virtuelni tutor

Pedagoški možda i radikalnija primena GenAI tehnologije jeste upotreba jezičkog modela kao virtuelnog tutora dostupnog učeniku 24 časa dnevno. Khanmigo, AI tutor koji je Khan Academy razvila na osnovu modela GPT-4, predstavlja najpoznatiji primer ove primene. Khan Academy izveštava da je broj korisnika Khanmigo alata porastao sa približno 68.000 u pilot-godini 2023/24. na više od 700.000 u školskoj 2024/25. godini, uz proširenje partnerstava sa 45 na više od 380 školskih distrikata u SAD (Khan Academy, 2024).

Empirijska evaluacija je, međutim, znatno opreznija od marketinških narativa. Studija sa 69 studenata fizike na dodiplomskom nivou, sprovedena metodologijom mešovitih metoda, podelila je učesnike u grupu koja je koristila Khanmigo i kontrolnu grupu koja se oslanjala samo na Gugl pretragu. Rezultati pokazuju značajne obrazovne dobitke u obe grupe, ali bez statistički značajne razlike među njima u pogledu obrazovnih ishoda (Slijepcevic, N., & Yaylali, A., 2025). Kvalitativni podaci, s druge strane, pokazuju da su studenti pozitivno ocenili Khanmigo, naročito njegovo postupno vođenje kroz rešavanje problema i prilagođenu interakciju.

Ovaj nalaz je važan jer nas čuva od dve jednostranosti. Sa jedne strane nalazi se tehnološki entuzijazam, koji pretpostavlja da svaka primena AI automatski donosi obrazovnu dobit; sa druge strane je tehnološki pesimizam, koji GenAI odbacuje kao puku zamenu za pravu pedagošku interakciju. Empirijski podaci upućuju na složeniji zaključak: GenAI tutori mogu biti dragoceni, ali njihova vrednost zavisi od konteksta upotrebe, kvaliteta pedagoškog dizajna i sposobnosti učenika da alat koriste kritički.

Molik (Mollick, 2024) u knjizi Co-Intelligence: Living and Working with AI predlaže konceptualni okvir koji naziva „AI kao kolega". U tom modelu učenik pristupa veštačkoj inteligenciji kao partneru za dijalog - sagovorniku kojem se postavljaju dodatna i kritička pitanja i čije se tvrdnje proveravaju - umesto kao izvoru konačnih odgovora. Pedagoška vrednost takvog pristupa ogleda se u tome što učenika štiti od pasivnog preuzimanja generisanih sadržaja i istovremeno razvija novu pismenost: sposobnost konstruktivnog korišćenja AI alata, koju Molik (2024) opisuje kao ključnu pismenost 21. veka.

Formativna evaluacija i individualizovana povratna informacija

Treća konkretna primena odnosi se na formativno vrednovanje, što je pedagoški proces u kojem se učenicima pruža povratna informacija tokom učenja, sa ciljem da se greške isprave, a razumevanje produbi. U klasičnoj nastavi kvalitetna formativna povratna informacija jedna je od vremenski najzahtevnijih pedagoških aktivnosti: nastavnik koji čita 25 eseja i piše individualizovane komentare ulaže nekoliko sati rada po jednom kompletu radova.

GenAI alati menjaju ovu dinamiku. Banihašem i saradnici (Banihashem et al., 2025), u empirijskoj studiji koja poredi povratne informacije generisane uz pomoć GenAI sa nastavničkim povratnim informacijama, navode da studenti AI-generisane komentare procenjuju kao slično korisne, ali manje pouzdane od nastavničkih. Nalaz istovremeno ukazuje na dva zaključka: povratne informacije koje GenAI generiše imaju stvarnu obrazovnu vrednost, ali pedagoški autoritet nastavnika ostaje neokrnjen kada je reč o pouzdanosti i odgovornosti.

U praksi, GenAI omogućava povratnu informaciju u dva sloja. Učenik najpre dobija trenutnu, GenAI-generisanu povratnu informaciju koja ukazuje na konkretne tačke za poboljšanje. Potom nastavnik pregleda radove usmeravajući pažnju na pitanja koja zahtevaju ljudski sud: koherentnost argumentacije, originalnost mišljenja i etičku dimenziju stava. Takav model ne umanjuje pedagošku ulogu nastavnika; on je premešta sa rutinske korekture na sadržajno zahtevniji sloj rada.

GRANICE INDIVIDUALIZACIJE

Pedagoški bi bilo neodgovorno tvrditi da GenAI tehnologija sama po sebi rešava problem individualizacije nastave i da pritom nema ozbiljna ograničenja. Najuočljivije među njima jeste problem halucinacija (generisanje netačnih informacija sa visokim stepenom uverljivosti) koji ni u najnovijim verzijama jezičkih modela nije do kraja rešen (Mollick, 2024). U nastavi prirodnih nauka i matematike, gde tačnost informacije nije stvar tumačenja, takva sklonost predstavlja strukturni rizik. Uz to, GenAI tutori pokazuju snagu u oblastima u kojima jezik može adekvatno da predstavi znanje, a slabost tamo gde su presudni vizuelno-prostorno mišljenje, rad sa fizičkim objektima ili telesno-kinestetičke veštine.

Dva ograničenja imaju izrazito sistemsku prirodu. Individualizacija zasnovana na GenAI alatima podrazumeva pristup digitalnoj infrastrukturi i tehničkim resursima, koji u Srbiji nisu ravnomerno raspoređeni između urbanih i ruralnih sredina, niti između privatnih i javnih škola. Zbog toga tehnologija koja obećava jednakost lako može da produbi postojeće razlike. Konačno, sociokulturna dimenzija učenja, koju Vigotski smešta u samo središte svoje teorije, ne može se u potpunosti reprodukovati u interakciji sa jezičkim modelom. Vršnjačko učenje, grupna dinamika i emocionalna razmena ostaju područja u kojima ljudska interakcija nema zamenu.

ETIČKI IZAZOVI PRIMENE GENAI TEHNOLOGIJA U OBRAZOVANJU

Pristrasnost modela i reprodukcija društvenih nejednakosti

Etička analiza GenAI tehnologija u obrazovanju mora početi od temeljnog pitanja: ko je „autor" teksta koji jezički model generiše? Bender, Gebru, MekMilan-Mejdžor i Mičel (Bender, Gebru, McMillan-Major, & Mitchell, 2021), u radu „On the Dangers of Stochastic Parrots", koji je postao kanonska referenca u kritičkoj analizi jezičkih modela, tvrde da veliki jezički modeli ne razumeju jezik u semantičkom smislu. Oni funkcionišu kao statistički sistemi za prepoznavanje obrazaca, koji generišu tečan tekst bez stvarnog razumevanja. Njihova centralna teza - da jezička tečnost nije isto što i razumevanje, kao i da obim podataka ne znači neutralnost - ima ozbiljne pedagoške posledice.

Konkretno, jezički modeli odražavaju pristrasnosti prisutne u tekstualnim korpusima na kojima su obučavani. Ti korpusi pretežno su na engleskom jeziku i potiču iz zemalja globalnog zapada, pa u najvećoj meri odražavaju perspektive društveno dominantnih grupa. Posledica je to što generisani sadržaji mogu da reprodukuju, a ponekad i pojačaju postojeće rodne, rasne, klasne i jezičke stereotipe (Bender et al., 2021). U obrazovnom kontekstu, gde materijali koje generiše AI ulaze u proces oblikovanja identiteta učenika, to je ozbiljan problem.

Selvin (Selwyn, 2022) ove kritike konkretizuje u obrazovnom kontekstu. On upozorava na rizik strukturne diskriminacije: sisteme prepoznavanja lica koji ne prepoznaju pravilno učenike sa tamnijom kožom, algoritme ocenjivanja podešene na osnovu istorijskih podataka u kojima su pojedine grupe sistemski nedovoljno zastupljene, kao i sisteme nadzora koji se nesrazmerno često usmeravaju na manjinske učenike. Empirijsku potvrdu ovih rizika u kontekstu obrazovne AI donosi čitav niz studija (Alfarwan, 2025; Holmes et al., 2022).

Pedagoška posledica ide u dva smera. Nastavnik koji u nastavi koristi GenAI alate mora da razvije kritičku procenu generisanih sadržaja i sposobnost da pristrasnosti u njima prepozna i imenuje. Istovremeno, sama ta pristrasnost postaje predmet učenja: kritička medijska pismenost proširuje se u kritičku AI pismenost, u okviru koje se učenicima jasno objašnjava kako jezički modeli rade, koja su njihova ograničenja i odakle potiču mogući izvori pristrasnosti.

Zaštita podataka i privatnost učenika

Sledeći veliki skup etičkih pitanja tiče se zaštite podataka i privatnosti učenika. UNESCO (2023) u dokumentu „Guidance for Generative AI in Education and Research" prepoznaje zaštitu podataka učenika kao prvi od osam ključnih izazova primene GenAI u obrazovanju i preporučuje minimalnu starosnu granicu od 13 godina za samostalno korišćenje GenAI alata. Razlozi su istovremeno formalno-pravni i pedagoški: usklađenost sa COPPA u SAD i GDPR-om u EU zahteva takvu granicu, dok mlađi učenici još nemaju dovoljno razvijene kapacitete za informisani pristanak u digitalnom okruženju.

Evropski savet za zaštitu podataka (European Data Protection Board, 2025), u dokumentu o rizicima privatnosti kod LLM tehnologija, detaljno analizira načine na koje veliki jezički modeli mogu da prekrše ključne odredbe GDPR-a. Pravo na brisanje teško je ostvarivo jer model tehnički ne može jednostavno da „zaboravi" podatke iz korpusa za obuku. Pravo pristupa ostaje ograničeno jer korisnik ne može da vidi koje podatke o njemu model „zna". Pravo na ispravku gubi praktični smisao jer netačnu informaciju ugrađenu u parametre modela nije moguće jednostavno tehnički korigovati. Uz to, automatizovano donošenje odluka često se odvija bez transparentnog obrazloženja.

U obrazovnom kontekstu, ove tehničke okolnosti znače da unošenje učeničkih podataka, kao što su ocena, esej, dijalog sa nastavnikom, u javno dostupne GenAI alate može predstavljati kršenje GDPR-a. Ako nastavnik kopira učenički esej u ChatGPT da bi dobio predlog povratne informacije, on potencijalno prenosi lične podatke maloletnika trećoj strani bez izričitog i informisanog pristanka roditelja, kao i bez kontrole nad daljim korišćenjem tih podataka u obuci narednih verzija modela.

Pedagoški odgovorna primena zahteva usklađen institucionalni, tehnološki i obrazovni odgovor. Na institucionalnom planu, škola mora imati jasnu politiku o tome koji su GenAI alati odobreni, sa kojim se podacima sme raditi i koji su koraci anonimizacije obavezni. Na tehnološkom planu, za rad sa učeničkim podacima prednost treba dati rešenjima koja se mogu instalirati u zatvorenoj infrastrukturi (engl. on-premise), ili onima koja ugovorno garantuju da podaci neće biti korišćeni za obuku modela. Na obrazovnom planu, učenicima i roditeljima treba jasno objasniti kako se GenAI koristi i koje rizike takva upotreba nosi.

Akademski integritet i pitanje autorstva

Pojava ChatGPT-a izazvala je 2023. godine zabrinutost u akademskoj zajednici zbog akademskog integriteta. Pretpostavljalo se da će učenici i studenti masovno koristiti ove alate za pisanje radova umesto

sopstvenog rada (Kasneci et al., 2023). Reakcije obrazovnih institucija kretale su se od potpunih zabrana, preko softverskih rešenja za otkrivanje AI-generisanih tekstova, do prihvatanja AI alata kao legitimnog dela obrazovnog procesa.

Pedagoški najproduktivniji odgovor nude Molik i Molik (Mollick & Mollick, 2023) u radu Assigning AI: Seven Approaches for Students, with Prompts. Umesto pokušaja da se upotreba AI zabrani - što je tehnički teško izvodljivo i pedagoški kontraproduktivno - autori predlažu sedam pedagoških scenarija u kojima učenici eksplicitno koriste AI u različitim ulogama: AI kao tutor, AI kao trener, AI kao mentor, AI kao saputnik u učenju, AI kao simulator, AI kao alat i AI kao student. U svakom scenariju učenik je svestan da koristi AI, mora da dokumentuje način korišćenja i kritički proceni dobijene rezultate.

Vrednost ovog pristupa je dvojaka. On demistifikuje AI i od „opasnosti" ga pretvara u predmet eksplicitnog učenja, a istovremeno pomera težište akademskog integriteta sa pitanja da li je učenik koristio AI na pitanje kako ga je koristio i koliko je transparentno dokumentovao taj proces. Sa pedagoške tačke gledišta, drugo pitanje otvara obrazovno produktivniju raspravu od prvog.

Pedagoški autoritet i opasnost metakognitivne lenjosti

Četvrto etičko pitanje tiče se same prirode obrazovnog procesa. Cao (2025) u empirijskoj studiji o GenAI u stručnom obrazovanju prepoznaje fenomen koji naziva „metakognitivnom lenjošću": sklonost studenata da, kada im je dostupan GenAI alat, smanje sopstveni metakognitivni napor i AI alatu prepuste ne samo izvođenje zadataka već i procenu sopstvenog razumevanja. To je pedagoški ozbiljan rizik, jer metakognitivne veštine, kao što su sposobnost praćenja, regulisanja i procene sopstvenog učenja, predstavljaju jedan od najsnažnijih prediktora dugoročnog obrazovnog uspeha.

Rešenje verovatno nije u uklanjanju GenAI iz obrazovnog procesa; ono se nalazi u promišljenom pedagoškom oblikovanju njegove upotrebe, koje učenika stalno vraća u poziciju aktivnog metakognitivnog rada. Zadatke tada treba oblikovati tako da ih učenik ne može rešiti prostim prosleđivanjem AI alatu. Da bi došao do rešenja, on mora sam da formuliše pitanje, kritički proceni AI odgovor, uporedi ga sa drugim izvorima i osvrne se na sopstveni tok razmišljanja. UNESCO-ov AI Competency Framework for Teachers (UNESCO, 2024) upravo od nastavnika izričito traži da razviju ovu veštinu projektovanja zadataka.

Holmes, Porajska-Pomsta i saradnici (Holmes et al., 2022) u radu „Ethics of AI in Education: Towards a Community-Wide Framework" tvrde da etička analiza AI u obrazovanju mora biti zajednička aktivnost čitave obrazovne zajednice: nastavnika, učenika, roditelja, stručnih službi, kreatora obrazovne politike i tehnoloških kompanija. Etika je stalan proces preispitivanja koji prati svaku konkretnu primenu.

Regulatorni okvir: Evropski AI akt i UNESCO smernice

Etička analiza je sve više institucionalno regulisana. Evropski AI akt (Uredba (EU) 2024/1689) klasifikuje obrazovne AI sisteme - one koji se koriste za određivanje pristupa obrazovanju, ocenjivanje obrazovnih ishoda ili nadzor učenika tokom ispita - kao „visokorizične AI sisteme" (Evropska komisija, 2024). Status visokorizičnog sistema povlači stroge zahteve: procenu usaglašenosti, tehničku dokumentaciju, transparentnost, ljudski nadzor i upravljanje podacima.

Posebno je značajno to što Evropski AI akt zabranjuje sisteme za prepoznavanje emocija u obrazovnom kontekstu, kao i AI aplikacije koje pokušavaju da tumače emocije učenika na osnovu biometrijskih podataka. Ova zabrana etički je utemeljena na zaštiti dostojanstva učenika i izbegavanju potencijalno manipulativnih primena. UNESCO-ovi okviri kompetencija za nastavnike i učenike (UNESCO, 2024) smeštaju etičku dimenziju u središte svojih pet područja: uz profesionalni stav, AI osnove, AI pedagogiju i profesionalni razvoj, AI etika stoji kao posebna oblast kompetencija.

DISKUSIJA: IMPLIKACIJE ZA SRPSKI OBRAZOVNI SISTEM

Republika Srbija je januara 2025. godine usvojila Strategiju razvoja veštačke inteligencije za period 2025-2030. godine (Vlada Republike Srbije, 2025), čime se pridružila krugu zemalja koje formalno prepoznaju AI kao strateški prioritet. Strategija izričito uključuje razvoj kvalifikacionih standarda i studijskih programa u oblasti AI, integraciju AI u nastavne procese u osnovnim i srednjim školama, obuku nastavnika i podizanje opšte AI pismenosti. Prelazak sa strateškog dokumenta na operativnu primenu, međutim, nije jednostavan i zahteva niz konkretnih koraka. Analiza iz prethodnih poglavlja ukazuje na četiri takva pravca, koje pregledno povezuje i Slika 2.

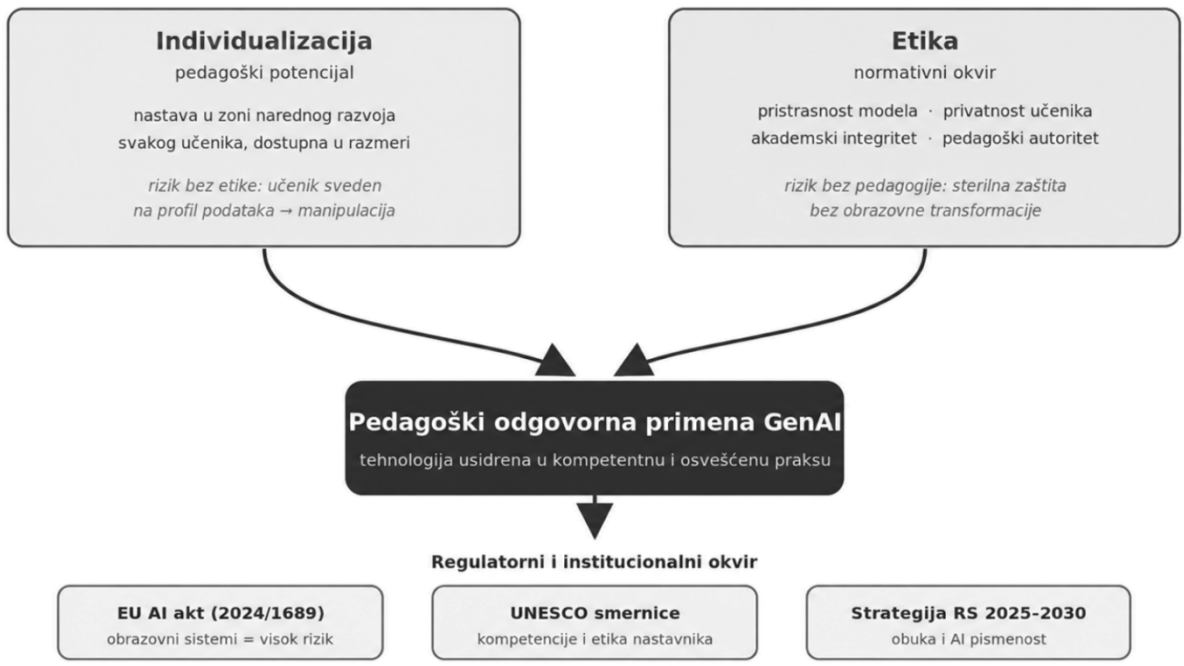

Slika 2. Dva lica iste pedagoške odluke: individualizacija i etika sustiču se u pedagoški odgovornoj primeni, oslonjenoj na regulatorni i institucionalni okvir.

Analiza pokazuje, pre svega, da se pedagoška vrednost GenAI u individualizaciji nastave neće ostvariti automatski, samim uvođenjem tehnologije u škole. Bez sistematske obuke nastavničkog kadra za pedagoško korišćenje GenAI, od formulisanja kvalitetnih uputstava, preko procene pristrasnosti generisanih sadržaja, do oblikovanja zadataka koji sprečavaju metakognitivnu lenjost, alati će biti korišćeni površno ili kontraproduktivno. UNESCO-ov AI Competency Framework for Teachers (UNESCO, 2024) može poslužiti kao polazni okvir za nacionalni program profesionalnog razvoja, prilagođen specifičnostima srpskog obrazovnog sistema.

Posebno pitanje predstavlja razvoj nacionalnih etičkih smernica. Iako Strategija prepoznaje važnost etičke dimenzije, još uvek ne postoji konkretan pedagoški etički kodeks za primenu GenAI u nastavi koji bi nastavnicima dao jasna uputstva o tome šta jeste, a šta nije etički prihvatljivo. Takav kodeks trebalo bi da obuhvati standarde za zaštitu podataka učenika, u skladu sa GDPR-om i Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti; standarde za transparentnost upotrebe AI u nastavi, budući da učenici i roditelji imaju pravo da znaju kako se ona koristi; jasna pravila akademskog integriteta o dozvoljenim oblicima korišćenja AI u izradi učeničkih radova; kao i procedure za rešavanje etički osetljivih slučajeva, poput pristrasnosti, diskriminacije ili povrede privatnosti.

Infrastrukturna i jezička dimenzija otvaraju zaseban skup pitanja. Većina vodećih GenAI alata pokazuje znatno slabije performanse na srpskom nego na engleskom jeziku, pa je individualizacija

na srpskom tehnički manje razvijena. Strateški investicioni prioritet trebalo bi da bude razvoj GenAI rešenja sa kvalitetnom podrškom za srpski jezik, bilo kroz fino podešavanje (engl. fine-tuning) postojećih otvorenih modela na srpskom korpusu, bilo kroz partnerstva sa međunarodnim pružaocima usluga koja garantuju kvalitet te podrške.

Možda najvažnija implikacija jeste potreba da kritička AI pismenost učenika postane sastavni deo kurikuluma. Učenici koji svakodnevno imaju pristup GenAI alatima, moraju biti osposobljeni da razumeju osnove rada jezičkih modela, kritički procenjuju generisane sadržaje i u njima prepoznaju pristrasnosti i halucinacije, donose informisane odluke o tome kada i kako alat treba koristiti i sagledaju etičke posledice sopstvenih digitalnih odluka. Takav zadatak ne pripada samo nastavniku informatike; reč je o međupredmetnoj kompetenciji koja prožima sve nastavne predmete.

ZAKLJUČAK

Generativna veštačka inteligencija predstavlja pedagošku priliku istorijskog značaja: tehnologiju koja prvi put omogućava ekonomski održivu masovnu individualizaciju nastave, ranije rezervisanu za privilegovane obrazovne kontekste sa povoljnim odnosom broja nastavnika i učenika. Vigotskijeva zona narednog razvoja, koja je u tradicionalnoj nastavi ostajala teorijski ideal nedostižan zbog ograničenog nastavničkog vremena, sada može postati operativni princip svakodnevne nastave.

Ista tehnologija istovremeno postavlja niz temeljnih etičkih pitanja koja se ne smeju svesti na tehnički sporedni efekat; ona su sastavni deo pedagoške odluke. Pristrasnost modela, ugrožavanje privatnosti učenika, narušavanje akademskog integriteta i opasnost od metakognitivne lenjosti daleko prevazilaze marginalne rizike. Ako se ne razmatraju sistematski i institucionalno, mogu poništiti pedagošku vrednost čitavog poduhvata.

Centralna teza ovog rada jeste da pedagoška individualizacija i etika, u kontekstu GenAI tehnologije, čine dve strane iste pedagoške odluke. Kada individualizacija ostane bez etičkog okvira, ona klizi ka manipulaciji, jer učenika svodi na profil podataka umesto da ga prepozna kao subjekta u razvoju. Kada etički okvir ostane bez razumevanja pedagoškog potencijala individualizacije, on postaje sterilan i izolacionistički, tako što štiti od mogućih šteta, ali ne otvara prostor za pozitivnu obrazovnu promenu.

Za srpski obrazovni sistem Strategija razvoja veštačke inteligencije 2025–2030 postavlja strateški okvir, ali će njena pedagoška uspešnost zavisiti od nekoliko uslova koji se moraju ispuniti zajedno: sistematske obuke nastavnika u skladu sa UNESCO-ovim okvirom kompetencija, razvoja nacionalnih etičkih smernica za primenu GenAI u nastavi, izgradnje kvalitetne podrške za srpski jezik u GenAI alatima i sistemskog razvoja kritičke AI pismenosti učenika kao međupredmetne kompetencije. Buduća istraživanja trebalo bi da budu empirijski usmerena, jer su kvalitativne i kvantitativne studije efekata GenAI u srpskim školama i na univerzitetima neophodan korak ka prelasku sa strateškog opredeljenja na proverene obrazovne rezultate.

Pedagoška zajednica nalazi se u istorijskom trenutku u kojem ne može sebi da priušti ni pasivno čekanje ni nepromišljeni entuzijazam. Generativna veštačka inteligencija već je prisutna u nastavi; ostaje samo otvoreno pitanje da li će biti korišćena promišljeno, etički i pedagoški utemeljeno, ili stihijski, površno i potencijalno štetno. Ovaj rad zastupa stav da je promišljen put jedini odgovoran, i da počinje od istovremenog, podjednako ozbiljnog razmatranja obe strane iste medalje: pedagoškog potencijala individualizacije i etičkih izazova njene primene.

LITERATURA

Alfarwan, A. (2025) Generative AI use in K-12 education: a systematic review. Frontiers in Education, 10, 1647573. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1647573

Banihashem, S. K., Kerman, N. T., Noroozi, O., Moon, J., & Drachsler, H. (2025). Comparing generative AI and teacher feedback: Student perceptions of usefulness and trustworthiness. Assessment & Evaluation in Higher Education. https://doi.org/10.1080/02602938.2025.2502582

Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A., & Mitchell, S. (2021). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big? In Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '21) (pp. 610–623). New York: ACM. https://doi.org/10.1145/3442188.3445922

Cao, C. C. (2025). From co-design to metacognitive laziness: Evaluating generative AI in vocational education. arXiv preprint. https://arxiv.org/pdf/2512.12306

Chan, C. K. Y., & Hu, W. (2023). Students' voices on generative AI: Perceptions, benefits, and challenges in higher education. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 20(1), 43. https://doi.org/10.1186/s41239-023-00411-8

De Marco, A. (2024). Generative AI and education: Dynamic personalization of pupils' school learning material with ChatGPT. Frontiers in Education, 9, 1288723. https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1288723

European Data Protection Board. (2025). AI privacy risks and mitigations - large language models (LLMs). Brussels: EDPB. https://www.edpb.europa.eu/system/files/2025-04/ai-privacy-risks-and-mitigations-in-llms.pdf

Evropska komisija. (2024). Uredba (EU) 2024/1689 Evropskog parlamenta i Saveta od 13. juna 2024. o utvrđivanju usklađenih pravila o veštačkoj inteligenciji (Akt o veštačkoj inteligenciji). Službeni list Evropske unije, L 2024/1689.

Holmes, W., Porayska-Pomsta, K., Holstein, K., Sutherland, E., Baker, T., Shum, S. B., Santos, O. C., Rodrigo, M. T., Cukurova, M., Bittencourt, I. I., & Koedinger, K. R. (2022). Ethics of AI in education: Towards a community-wide framework. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 32, 504–526. https://doi.org/10.1007/s40593-021-00239-1

Holmes, W., & Tuomi, I. (2022). State of the art and practice in AI in education. European Journal of Education, 57(4), 542–570. https://doi.org/10.1111/ejed.12533

Kasneci, E., Sessler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., Gasser, U., Groh, G., Günnemann, S., Hüllermeier, E., Krusche, S., Kutyniok, G., Michaeli, T., Nerdel, C., Pfeffer, J., Poquet, O., Sailer, M., Schmidt, A., Seidel, T., … Kasneci, G. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. Learning and Individual Differences, 103, 102274. https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274

Khan Academy. (2024). Khan Academy efficacy results, November 2024. Khan Academy Blog. Preuzeto sa https://blog.khanacademy.org/khan-academy-efficacy-results-november-2024/

Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). Intelligence unleashed: An argument for AI in education. London: Pearson.

Mollick, E. (2024). Co-intelligence: Living and working with AI. New York: Portfolio/Penguin.

Mollick, E., & Mollick, L. (2023). Assigning AI: Seven approaches for students, with prompts. The Wharton School Working Paper. https://doi.org/10.2139/ssrn.4475995

Sajadi, S. S., Khoshnoodifar, M., & Pournejad, M. (2023). Toward measuring and maintaining the zone of proximal development in adaptive instructional systems. In Proceedings of the International Conference on Intelligent Tutoring Systems. Springer. https://link.springer.com/chapter/10.1007/3-540-47987-2_75

Selwyn, N. (2022). The future of AI and education: Some cautionary notes. European Journal of Education, 57(4), 620–631. https://doi.org/10.1111/ejed.12532

Slijepcevic, N., & Yaylali, A. (2025). Leveraging "Khanmigo" Generative AI-Powered Tool for Personalized Tutoring to Learn Scientific Concepts. Journal of Teaching and Learning. 19(4). 10.22329/jtl.v19i4.10052.

Tomlinson, C. A. (2014). The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners (2nd ed.). Alexandria, VA: ASCD.

Tomlinson, C. A., & Moon, T. R. (2013). Assessment and student success in a differentiated classroom. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development (ASCD).

Tuomi, I. (2022). Beyond mastery: Toward a broader understanding of AI in education. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 32, 460–473. https://doi.org/10.1007/s40593-022-00318-x

UNESCO. (2023). Guidance for generative AI in education and research. Paris: UNESCO. https://www.unesco.org/en/articles/guidance-generative-ai-education-and-research

UNESCO. (2024). AI competency framework for teachers. Paris: UNESCO. https://www.unesco.org/en/articles/ai-competency-framework-teachers

Verenikina, I. (2010). Vygotsky in teaching and learning. The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences, 5(1), 16–25.

Vilotijević, M., & Vilotijević, N. (2016). Modeli razvijajuće nastave. Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Vlada Republike Srbije. (2025). Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2025–2030. godine. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 5/2025.

Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education - Where are the educators? International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(1), 39. https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0

INDIVIDUALIZATION OF INSTRUCTION AND ETHICAL CHALLENGES OF APPLYING GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Dr Bačevac Srećko, Fakultet za inženjerski menadžent, Univerzitet „Union-Nikola Tesla", Beograd
Dr Grujić Gabrijela, Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača, Univerziteta u Beogradu
Dr Vujović Vuk, Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „MB", Beograd

Abstract: *Generative artificial intelligence (GenAI) opens a pedagogical possibility of mass individualization of instruction, an ideal that traditional didactics could never realize on economic grounds. The same technology simultaneously raises serious ethical questions that should sit at the very center of pedagogical decision-making, not at its margin. The aim of this theoretical-review paper is a systematic analysis of two interrelated phenomena: the way GenAI redefines the pedagogical concept of individualized instruction-drawing on Vygotsky's Zone of Proximal Development (ZPD) and Tomlinson's model of differentiated instruction-and the ethical challenges accompanying the introduction of this technology into the educational context. Among these challenges, model bias, student data protection, academic integrity, and the potential erosion of teachers' pedagogical authority stand out in particular. The analysis is based on a systematic review of current international literature, official UNESCO and European Union documents, and the Strategy for the Development of Artificial Intelligence in the Republic of Serbia for the period 2025-2030. The paper shows that the pedagogical value of GenAI stems from the extent to which the application of this new technology is grounded in ethically conscious and pedagogically competent teaching practice.*

Keywords*: artificial intelligence, individualization of instruction, differentiated instruction, ethics in education, AI literacy.*

UDK: 658.286
658.7
COBISS.SR-ID 200260873

ULOGA LOGISTIKE U SAVREMENOM POSLOVANJU

Dr Derdemez Ismet, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Apstrakt: *Logistika predstavlja ključnu funkciju savremenog poslovanja koja omogućava efikasno upravljanje tokovima materijala, informacija i proizvoda od tačke porekla do krajnjeg korisnika. U uslovima globalizacije, digitalizacije i sve izraženije konkurencije, uloga logistike postaje strateška, jer direktno utiče na troškove, kvalitet usluge i zadovoljstvo kupaca. Cilj ovog rada je da prikaže značaj logistike u savremenim poslovnim sistemima, njene osnovne funkcije i uticaj na efikasnost organizacija. U radu se koristi deskriptivni i analitički metod. Rezultati ukazuju da logistika više nije samo operativna funkcija, već ključni deo strategije preduzeća.*

Ključne reči: *logistika, lanac snabdevanja, poslovanje, distribucija, efikasnost*

UVOD

Savremeno poslovno okruženje karakterišu brze promene, globalna konkurencija i sve veći zahtevi potrošača. Digitalizacija, razvoj informacionih tehnologija i globalni lanci snabdevanja dodatno su povećali kompleksnost poslovnih procesa, zbog čega preduzeća moraju kontinuirano da unapređuju efikasnost i fleksibilnost svojih operacija. U takvim uslovima, sposobnost pravovremenog i tačnog upravljanja tokovima materijala, informacija i usluga postaje jedan od ključnih faktora konkurentske prednosti.

Jedna od najvažnijih funkcija u tom procesu jeste logistika, koja predstavlja integrisani pristup planiranju, organizovanju i kontroli svih aktivnosti koje omogućavaju nesmetano kretanje proizvoda od proizvođača do krajnjeg korisnika. Logistika se često posmatra kao „kičma" savremenog poslovanja, jer povezuje sve ključne funkcije preduzeća – od nabavke i proizvodnje, do distribucije i postprodajnih aktivnosti.

Logistika omogućava da pravi proizvod bude dostavljen na pravo mesto, u pravo vreme, u pravoj količini i po optimalnim troškovima (Christopher, 2016). Ovaj princip, poznat kao „5R", predstavlja osnov savremenog logističkog upravljanja i ističe značaj precizne koordinacije svih logističkih aktivnosti. U praksi, odstupanje od ovih principa direktno utiče na povećanje troškova, smanjenje zadovoljstva kupaca i gubitak tržišne pozicije.

Pored operativne efikasnosti, logistika ima i stratešku ulogu u poslovanju preduzeća. Efikasno upravljanje lancem snabdevanja omogućava smanjenje zaliha, optimizaciju transporta i skladištenja, kao i bolje upravljanje informacijama kroz ceo sistem (Bowersox & Closs, 2013). Na taj način logistika ne predstavlja samo podršku poslovanju, već postaje aktivan generator vrednosti i inovacija.

U savremenim uslovima globalizacije, značaj logistike dodatno raste zbog potrebe za koordinacijom velikog broja učesnika u lancu snabdevanja, često na velikim geografskim udaljenostima. Upravo zbog toga, savremena logistika integriše fizičke, informacione i finansijske tokove kako bi se obezbedila maksimalna efikasnost i adaptabilnost sistema (Chopra & Meindl, 2019).

U tom kontekstu, predmet ovog rada jeste analiza uloge logistike u savremenom poslovanju, sa posebnim osvrtom na njenu funkciju u unapređenju efikasnosti, smanjenju troškova i jačanju konkurentske pozicije preduzeća.

POJAM I ZNAČAJ LOGISTIKE

Logistika se definiše kao proces planiranja, implementacije i kontrole efikasnog i efektivnog protoka i skladištenja roba, usluga i informacija od tačke porekla do tačke potrošnje (Bowersox & Closs, 2013). Ova definicija naglašava da logistika nije samo fizičko kretanje robe, već kompleksan sistem aktivnosti koji povezuje sve faze poslovnog procesa u jedinstvenu celinu.

U savremenom poslovanju, logistika obuhvata više ključnih funkcionalnih oblasti, među kojima se posebno izdvajaju: upravljanje zalihama, transport i distribucija, skladištenje, upravljanje informacijama i povratna logistika. Svaka od ovih komponenti ima važnu ulogu u obezbeđivanju kontinuiteta poslovanja i zadovoljenja potreba krajnjih korisnika.

Značaj logistike ogleda se u njenom direktnom uticaju na smanjenje operativnih troškova, povećanje brzine isporuke i unapređenje ukupne konkurentnosti preduzeća (Chopra & Meindl, 2019). Efikasno logističko upravljanje omogućava organizacijama da optimizuju svoje resurse, smanje zalihe i povećaju nivo usluge prema kupcima. Pored toga, logistika predstavlja stratešku funkciju modernih organizacija, jer omogućava integraciju različitih poslovnih funkcija kao što su nabavka, proizvodnja, marketing i prodaja. Na taj način logistika doprinosi stvaranju jedinstvenog i koordinisanog sistema koji omogućava bržu reakciju na promene na tržištu.

U uslovima globalizacije i sve izraženije konkurencije, značaj logistike dodatno raste. Preduzeća više ne konkurišu samo kvalitetom proizvoda, već i brzinom isporuke, pouzdanošću i fleksibilnošću logističkog sistema. Upravo zato logistika postaje jedan od ključnih faktora održivog poslovnog uspeha i dugoročne tržišne pozicije.

Savremeni trendovi, poput digitalizacije, automatizacije i razvoja informacionih sistema, dodatno menjaju ulogu logistike u poslovanju. Uvođenje naprednih tehnologija omogućava preciznije praćenje tokova robe, bolje upravljanje zalihama i brže donošenje odluka, čime se značajno unapređuje efikasnost celokupnog logističkog sistema.

LOGISTIKA KAO DEO LANCA SNABDEVANJA

Logistika predstavlja jedan od ključnih i centralnih elemenata lanca snabdevanja, jer omogućava povezivanje svih učesnika u procesu stvaranja i isporuke vrednosti, od dobavljača sirovina do krajnjih korisnika. Njena osnovna uloga ogleda se u upravljanju fizičkim tokovima robe, informacija i usluga, čime se obezbeđuje kontinuitet poslovnih procesa i smanjenje operativnih rizika. Efikasno upravljanje ovim procesima omogućava smanjenje zastoja, optimizaciju zaliha i bolju koordinaciju između učesnika u lancu snabdevanja (Waters, 2003).

Logistika se u okviru lanca snabdevanja ne posmatra izolovano, već kao integrativna funkcija koja povezuje nabavku, proizvodnju, skladištenje, distribuciju i povratne tokove. Upravo ta integrativna uloga omogućava sinhronizaciju aktivnosti različitih organizacionih jedinica i smanjuje pojavu tzv. „efekta biča“ (bullwhip effect), koji nastaje usled nepreciznih ili zakašnjelih informacija u lancu (Christopher, 2016). Na taj način logistika doprinosi stabilnosti celokupnog sistema snabdevanja.

U savremenim uslovima poslovanja, lanac snabdevanja postaje sve više globalan, kompleksan i digitalno podržan, što dodatno povećava značaj logistike kao koordinacionog mehanizma. Globalizacija tržišta dovodi do produžavanja lanaca snabdevanja, povećanja broja učesnika i veće izloženosti rizicima, kao što su poremećaji u transportu, geopolitičke krize i nestabilnosti u ponudi i potražnji (Chopra & Meindl, 2019). U takvom okruženju, logistika postaje ključni faktor otpornosti i fleksibilnosti lanca snabdevanja.

Posebno važan aspekt savremene logistike jeste upotreba informacionih tehnologija i digitalnih sistema za praćenje i upravljanje tokovima robe u realnom vremenu. Integracija ERP sistema, GPS

praćenja i analitike podataka omogućava preciznije planiranje, bržu reakciju na promene i bolju kontrolu troškova. Time se logistika transformiše iz operativne funkcije u strateški element upravljanja lancem snabdevanja (Waters, 2003).

Takođe, značaj logistike se ogleda i u njenom uticaju na održivost poslovanja. Savremene kompanije sve više uvode koncept „zelene logistike", koji podrazumeva smanjenje negativnog uticaja na životnu sredinu kroz optimizaciju transportnih ruta, smanjenje emisije CO_2 i efikasnije upravljanje resursima. Na ovaj način logistika doprinosi ne samo ekonomskoj, već i ekološkoj i društvenoj odgovornosti preduzeća (Christopher, 2016).

Zaključno, logistika kao deo lanca snabdevanja ima višedimenzionalnu ulogu koja obuhvata operativnu efikasnost, stratešku koordinaciju i održivi razvoj. Njena sposobnost da poveže sve učesnike u lancu i obezbedi nesmetan tok materijala i informacija čini je jednim od najvažnijih faktora konkurentske prednosti u savremenom poslovnom okruženju.

ULOGA LOGISTIKE U SAVREMENOM POSLOVANJU

Logistika danas predstavlja jedan od ključnih strateških elemenata poslovanja, a ne samo operativnu funkciju. Njena uloga ogleda se u stvaranju konkurentske prednosti, jer preduzeća sa razvijenim logističkim sistemima mogu brže i efikasnije da odgovore na zahteve tržišta (Christopher, 2016). Efikasna logistika omogućava smanjenje vremena isporuke, bolju dostupnost proizvoda i povećanje kvaliteta usluge, što direktno utiče na lojalnost kupaca.

Pored toga, logistika ima značajan uticaj na smanjenje ukupnih troškova poslovanja. Optimizacija transportnih ruta, racionalno upravljanje zalihama i unapređenje skladišnih procesa dovode do značajnih ušteda (Bowersox & Closs, 2013). U savremenim preduzećima, logistički troškovi često čine veliki deo ukupnih troškova, pa njihovo smanjenje predstavlja važan cilj menadžmenta.

Takođe, logistika značajno doprinosi povećanju zadovoljstva kupaca. Brza i pouzdana isporuka proizvoda postaje jedan od ključnih faktora konkurentnosti na tržištu (Chopra & Meindl, 2019). U uslovima e-trgovine, kupci očekuju tačnost, brzinu i transparentnost isporuke, što dodatno povećava značaj logistike u poslovnim sistemima.

SAVREMENI TRENDOVI U LOGISTICI

Savremena logistika se ubrzano razvija pod uticajem digitalizacije i tehnoloških inovacija. Digitalna transformacija omogućava bolju kontrolu i praćenje logističkih procesa kroz primenu ERP, WMS i TMS sistema, koji omogućavaju integrisano upravljanje podacima i resursima (Heizer & Render, 2014).

Jedan od najvažnijih trendova je primena veštačke inteligencije i analitike podataka u optimizaciji logističkih procesa. AI sistemi omogućavaju predviđanje potražnje, optimizaciju ruta i smanjenje zastoja u lancima snabdevanja. Takođe, automatizacija skladišta i robotizacija procesa doprinose većoj efikasnosti i smanjenju ljudskih grešaka.

Posebno značajan trend predstavlja razvoj e-commerce logistike, gde se zahteva brza isporuka i visoka fleksibilnost sistema. Koncepti kao što su „just-in-time" i „on-demand delivery" postaju standard u savremenom poslovanju (Christopher, 2016).

IZAZOVI SAVREMENE LOGISTIKE

I pored tehnološkog napretka, logistika se suočava sa brojnim izazovima koji utiču na njenu efikasnost. Jedan od glavnih izazova su poremećaji u globalnim lancima snabdevanja, koji mogu nastati usled ekonomskih kriza, pandemija ili geopolitičkih konflikata (Chopra & Meindl, 2019). Takvi poremećaji dovode do kašnjenja isporuka i povećanja troškova.

Drugi značajan izazov odnosi se na rast troškova transporta, koji je posledica povećanja cena goriva, inflacije i regulatornih zahteva. Takođe, nedostatak kvalifikovane radne snage u logističkom sektoru dodatno otežava operativno funkcionisanje sistema.

Sve veći značaj imaju i ekološki zahtevi, koji nameću potrebu za razvojem održive i „zelene" logistike. Preduzeća su pod pritiskom da smanje emisiju CO_2, optimizuju transportne procese i koriste ekološki prihvatljiva rešenja (Waters, 2003). U tom smislu, logistika mora balansirati između efikasnosti i održivosti.

ZAKLJUČAK

Logistika predstavlja jednu od ključnih funkcija savremenog poslovanja i ima direktan i snažan uticaj na konkurentnost, efikasnost i dugoročnu održivost preduzeća. Njena uloga se u savremenim uslovima značajno proširila, pa ona više ne predstavlja samo operativnu podršku poslovnim procesima, već postaje strateški element ukupne poslovne politike i upravljanja organizacijom.

Efikasno upravljanje logističkim procesima omogućava optimizaciju svih ključnih resursa preduzeća, uključujući vreme, troškove i kapacitete. Na taj način se postiže smanjenje operativnih troškova, poboljšanje kvaliteta usluge i povećanje nivoa zadovoljstva krajnjih kupaca. Posebno je važno naglasiti da logistika direktno utiče na brzinu i pouzdanost isporuke, što predstavlja jedan od ključnih faktora konkurentske prednosti na savremenom tržištu.

U uslovima digitalne transformacije poslovanja, logistika postaje sve kompleksnija i oslanja se na napredne informacione tehnologije, kao što su sistemi za upravljanje lancem snabdevanja, automatizovani skladišni sistemi, veštačka inteligencija i analitika velikih podataka. Ove tehnologije omogućavaju bolju kontrolu, preciznije planiranje i brže donošenje odluka, čime se značajno povećava efikasnost celokupnog logističkog sistema (Chopra & Meindl, 2019).

Pored tehnološkog aspekta, savremena logistika ima i važnu ulogu u upravljanju rizicima i obezbeđivanju otpornosti lanca snabdevanja na spoljne poremećaje, kao što su globalne krize, poremećaji u transportu i promene na tržištu. Zbog toga se od preduzeća očekuje da razvijaju fleksibilne i adaptivne logističke sisteme koji mogu brzo da reaguju na promene u okruženju.

Može se zaključiti da će u budućnosti značaj logistike još više rasti, posebno u kontekstu globalizacije, razvoja e-trgovine i sve veće povezanosti tržišta. Preduzeća koja budu uspešno upravljala logističkim procesima imaće značajnu konkurentsku prednost i veće šanse za dugoročni uspeh na globalnom tržištu.

LITERATURA

Bowersox, D., Closs, D. (2013). Supply Chain Logistics Management (4th ed.). McGraw-Hill https://www.mheducation.com/unitas/highered/sample-chapters/9780078096648.pdf

Chopra, S., Meindl, P. (2019). Supply Chain Management: Strategy, Planning, and Operation (7th ed.). Pearson.

Christopher, M. (2016). Logistics & Supply Chain Management (5th ed.). Pearson.

Heizer, J., Render, B. (2014). Operations Management: Sustainability and Supply Chain Management (11th ed.). Pearson.

Waters, D. (2003). Logistics: An Introduction to Supply Chain Management

THE ROLE OF LOGISTICS IN MODERN BUSINESS

Dr Derdemez Ismet, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Abstract: *Logistics is a key function of modern business that enables the efficient management of flows of materials, information, and products from the point of origin to the end user. In conditions of globalization, digitalization, and increasingly intense competition, the role of logistics becomes strategic, as it directly affects costs, service quality, and customer satisfaction. The aim of this paper is to present the importance of logistics in modern business systems, its basic functions, and its impact on organizational efficiency. The descriptive and analytical methods are used in the paper. The results indicate that logistics is no longer only an operational function, but a key part of corporate strategy.*

Keywords: *logistics, supply chain, business, distribution, efficiency*

UDK: 519.866:658.8.031
COBISS.SR-ID 200263433

PRIMJENA MATEMATIČKIH MODELA U EKONOMSKOJ ANALIZI I POSLOVNOM ODLUČIVANJU

Dr Jovović Jelena, jelena.univerzitet.pim@gmail.com

Apstrakt: *Savremeno poslovno okruženje obilježeno je dinamičkim promjenama i sve većom dostupnošću podataka, što zahtijeva donošenje kvalitetnih i pravovremenih odluka. Matematički modeli predstavljaju značajan alat kvantitativne analize i podrške poslovnom odlučivanju, jer omogućavaju formalizaciju ekonomskih pojava, predviđanje trendova i optimizaciju resursa. Cilj rada je analiza uloge matematičkih modela u ekonomskoj analizi i poslovnom odlučivanju, sa posebnim osvrtom na regresionu analizu, linearno programiranje, modele za procjenu investicija i modele vremenskih serija. Metodološki pristup zasniva se na analizi relevantne naučne literature, uz metode analize sadržaja, komparacije i sinteze. Rezultati ukazuju da primjena matematičkih modela doprinosi racionalnijem odlučivanju, efikasnijem korišćenju resursa i smanjenju neizvjesnosti, pri čemu njihova efikasnost zavisi od kvaliteta podataka i adekvatnosti pretpostavki.*

Ključne riječi: *matematički modeli, ekonomska analiza, poslovno odlučivanje, regresiona analiza, linearno programiranje, digitalna transformacija.*

UVOD

Savremeno poslovno okruženje karakterišu intenzivna konkurencija, ubrzan tehnološki razvoj i sve složeniji uslovi privređivanja. Donosioci odluka suočavaju se sa potrebom da raspoložive informacije pretvore u korisna saznanja na osnovu kojih mogu planirati poslovne aktivnosti i smanjiti rizik odlučivanja. U tom procesu značajnu ulogu imaju matematički modeli koji omogućavaju analizu ekonomskih pojava kroz formalizovane i kvantitativne pristupe.

Matematički modeli predstavljaju pojednostavljeni prikaz realnih ekonomskih procesa koji se zasniva na matematičkim relacijama između relevantnih varijabli. Njihova primjena omogućava bolje razumijevanje ekonomskih zakonitosti, procjenu mogućih posljedica poslovnih odluka i optimizaciju korišćenja raspoloživih resursa.

Međutim, iako matematički modeli predstavljaju važan instrument podrške odlučivanju, njihova primjena u poslovnoj praksi nije bez ograničenja. Efikasnost modela zavisi od kvaliteta raspoloživih podataka, adekvatnosti postavljenih pretpostavki, kao i sposobnosti donosilaca odluka da pravilno interpretiraju dobijene rezultate. U savremenim uslovima poslovanja, koje karakterišu izražena neizvjesnost, dinamične tržišne promjene i ubrzana digitalna transformacija, matematički modeli ne mogu se posmatrati kao univerzalno rješenje, već kao analitička podrška koja doprinosi kvalitetnijem i argumentovanijem procesu poslovnog odlučivanja.

Cilj rada je da prikaže značaj matematičkih modela u ekonomskoj analizi i poslovnom odlučivanju, kao i da ukaže na mogućnosti njihove primjene u savremenom digitalnom poslovnom okruženju.

Polazeći od navedenog, u radu će biti analizirane mogućnosti primjene najznačajnijih matematičkih modela u ekonomskoj analizi i poslovnom odlučivanju, uz sagledavanje njihovih prednosti, ograničenja i značaja u uslovima digitalne transformacije.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Rad je zasnovan na kvalitativnom istraživačkom pristupu i predstavlja pregled relevantne naučne i stručne literature iz oblasti primjene matematičkih modela u ekonomiji i poslovnom odlučivanju. U istraživanju su korišćene metoda analize sadržaja, komparativna metoda i metoda sinteze.

Analiza sadržaja primijenjena je radi identifikovanja najznačajnijih matematičkih modela koji se koriste u ekonomskoj analizi i poslovnoj praksi. Komparativna metoda omogućila je poređenje različitih modela sa aspekta njihove namjene, prednosti i područja primjene, dok je metodom sinteze izvršeno objedinjavanje teorijskih i empirijskih saznanja iz relevantnih izvora.

U okviru analize literature poseban akcenat stavljen je na identifikovanje zajedničkih i različitih stavova autora o mogućnostima primjene matematičkih modela u ekonomiji i poslovnom odlučivanju. Pored deskriptivnog prikaza pojedinačnih modela, izvršena je i njihova komparativna analiza sa aspekta područja primjene, prednosti, ograničenja i doprinosa unapređenju kvaliteta poslovnih odluka. Takav pristup omogućio je cjelovitije sagledavanje uloge matematičkih modela u savremenom poslovnom okruženju.

Posebna pažnja posvećena je savremenim istraživanjima koja razmatraju primjenu matematičkih modela u uslovima digitalne transformacije, poslovne analitike i velikih skupova podataka (Big Data), s ciljem sagledavanja njihovog doprinosa kvalitetu ekonomskih analiza i poslovnog odlučivanja.

POJAM I ZNAČAJ MATEMATIČKIH MODELA U EKONOMIJI

Matematički model može da se definiše kao formalni prikaz određenog sistema, procesa ili pojave pomoću matematičkih izraza, funkcija i jednačina. Razvoj savremenih analitičkih metoda omogućio je kombinovanje tradicionalnih matematičkih modela sa naprednim pristupima zasnovanim na velikim skupovima podataka, čime se povećava preciznost ekonomskih analiza i poslovnih prognoza (Feng, Q. & Shanthikumar, J. G., 2023). U ekonomiji se modeli koriste za opisivanje ponašanja ekonomskih subjekata, analizu tržišnih kretanja i predviđanje budućih ekonomskih trendova.

Ipak, značaj matematičkih modela u ekonomiji ne ogleda se samo u mogućnosti kvantitativnog opisivanja ekonomskih pojava, već i u njihovoj sposobnosti da podrže proces donošenja poslovnih odluka u uslovima neizvjesnosti. Izbor odgovarajućeg modela zavisi od prirode problema koji se analizira, raspoloživosti podataka i ciljeva koje organizacija želi da ostvari. Zbog toga primjena matematičkih modela podrazumijeva ne samo poznavanje njihovih matematičkih karakteristika, već i razumijevanje ekonomskog konteksta u kojem se koriste (Hillier, F. S. & Hillier, M. S., 2021).

Matematički modeli omogućavaju strukturisanje problema i donošenje odluka zasnovanih na objektivnim pokazateljima, a ne isključivo na intuiciji ili iskustvu. Njihova osnovna prednost ogleda se u mogućnosti simuliranja različitih scenarija i procjene posledica prije donošenja konačne odluke.

U zavisnosti od namjene, matematički modeli mogu biti deterministički i stohastički, statički i dinamički, linearni i nelinearni. Izbor odgovarajućeg modela zavisi od prirode problema i raspoloživih podataka (Hillier, F. S. & Hillier, M. S., 2021).

Međutim, vrijednost matematičkog modela ne proizlazi isključivo iz njegove matematičke strukture, već prvenstveno iz njegove sposobnosti da na odgovarajući način predstavi stvarni ekonomski problem. U tom smislu, izbor modela predstavlja jednu od ključnih faza procesa poslovnog odlučivanja, jer različiti modeli daju različite informacije i podržavaju različite vrste odluka. Model koji je pogodan za optimizaciju proizvodnih procesa ne mora biti adekvatan za procjenu investicionih projekata ili predviđanje tržišnih kretanja. Zbog toga primjena matematičkih modela podrazumijeva ne samo poznavanje njihovih matematičkih karakteristika, već i razumijevanje ekonomskog konteksta u kojem se koriste (Hillier, F. S. & Hillier, M. S., 2021; Turban, E., Pollard, C., & Wood, G., 2021).

Savremeni pristup poslovnom odlučivanju sve više podrazumijeva kombinovanje različitih matematičkih modela i analitičkih tehnika. Umjesto oslanjanja na jedan model, organizacije nastoje integrisati rezultate više metoda kako bi smanjile rizik odlučivanja i povećale pouzdanost poslovnih procjena. Na taj način matematički modeli postaju dio šireg sistema podrške odlučivanju, u kojem se kvantitativni rezultati dopunjuju stručnim znanjem, iskustvom menadžera i informacijama iz poslovnog okruženja.

NAJZNAČAJNIJI MATEMATIČKI MODELI U EKONOMSKOJ ANALIZI

U ekonomskoj analizi primjenjuje se veliki broj matematičkih modela koji se razlikuju prema svojoj namjeni i području primjene. U ovom radu poseban akcenat stavljen je na regresionu analizu, linearno programiranje, modele za procjenu investicija (NPV i IRR) i modele vremenskih serija, budući da predstavljaju neke od najznačajnijih kvantitativnih alata za predviđanje ekonomskih kretanja, optimizaciju poslovnih procesa i podršku investicionom odlučivanju.

Tabela 1. Primjena matematičkih modela u ekonomskoj analizi i poslovnom odlučivanju

Matematički model	Osnovna namjena	Primjena u poslovanju
Regresiona analiza	Utvrđivanje odnosa između varijabli i predviđanje trendova	Prognoziranje prodaje, analiza troškova, procjena tržišne tražnje
Linearno programiranje	Optimizacija uz ograničene resurse	Planiranje proizvodnje, raspodjela resursa, logistika
NPV (neto sadašnja vrijednost)	Procjena isplativosti investicija	Investicione odluke, procjena projekata
IRR (interna stopa prinosa)	Mjerenje profitabilnosti investicija	Poređenje investicionih alternativa
Modeli vremenskih serija	Prognoziranje budućih kretanja	Predviđanje prihoda, inflacije i tržišnih trendova

Izvor: prilagođeno prema Hillier i Hillier (2021) i Render et al. (2020).

Podaci prikazani u tabeli ukazuju da različiti matematički modeli imaju različite funkcije u procesu poslovnog odlučivanja, zbog čega njihov izbor zavisi od prirode problema koji se analizira i ciljeva koje organizacija želi da ostvari.

Regresiona analiza. Regresiona analiza predstavlja jednu od najčešće korišćenih statističkih metoda u ekonomiji. Njena osnovna svrha jeste utvrđivanje odnosa između zavisne i jedne ili više nezavisnih varijabli.

U poslovnoj praksi regresiona analiza koristi se za procjenu uticaja marketinških aktivnosti na prodaju, analizu kretanja troškova, predviđanje tražnje i procjenu ekonomskih performansi preduzeća. Gujarati i Porter ističu da regresioni modeli omogućavaju identifikaciju ključnih faktora koji utiču na poslovne rezultate, omogućavaju procjenu odnosa među ekonomskim varijablama i predstavljaju značajan alat za predviđanje i podršku ekonomskom odlučivanju (Gujarati, D. N. & Porter, D. C., 2021).

Primjer. Preduzeće želi procijeniti uticaj marketinških ulaganja na mjesečnu prodaju tokom prethodne dvije godine. Na osnovu prikupljenih podataka procijenjen je regresioni model:

$Y = 12.500 + 2,8X$

gdje je:

Y – mjesečna prodaja (u EUR),

X – marketinški troškovi (u EUR),

12.500 – procijenjena vrijednost prodaje kada nema marketinških ulaganja,

2,8 – regresioni koeficijent koji pokazuje da povećanje marketinških ulaganja za 1 EUR u prosjeku povećava prodaju za 2,8 EUR.

Koeficijent determinacije iznosi:

$R^2 = 0,74$

Koeficijent determinacije pokazuje u kojoj mjeri promjene nezavisne varijable objašnjavaju promjene zavisne varijable. U ovom slučaju vrijednost od 0,74 ukazuje da približno 74% promjena u prodaji može biti objašnjeno promjenama u marketinškim ulaganjima, dok se preostalih 26% odnosi na djelovanje drugih faktora koji nisu obuhvaćeni modelom, kao što su promjene cijena, aktivnosti konkurencije ili opšti tržišni uslovi.

Ukoliko se marketinški budžet poveća za 10.000 EUR, model predviđa povećanje prodaje za približno 28.000 EUR. Dobijeni rezultati ukazuju na relativno visok nivo objašnjenja posmatrane pojave, zbog čega model može predstavljati korisnu osnovu za planiranje marketinških aktivnosti i procjenu njihovog mogućeg uticaja na poslovne rezultate.

Analiza primjene. Regresiona analiza ima značajnu praktičnu primjenu u poslovnom odlučivanju jer omogućava kvantifikovanje uticaja pojedinačnih faktora na poslovne rezultate. Menadžeri mogu koristiti rezultate regresionih modela za procjenu efekata marketinških aktivnosti, planiranje budžeta, upravljanje troškovima i predviđanje buduće tražnje. Posebna vrijednost ovog modela ogleda se u mogućnosti da se složeni poslovni odnosi predstave kroz mjerljive pokazatelje koji olakšavaju donošenje odluka zasnovanih na podacima.

Međutim, dobijeni rezultati ne smiju se automatski tumačiti kao dokaz uzročno-posljedične veze između varijabli. Činjenica da postoji statistička povezanost između marketinških troškova i prodaje ne znači nužno da je povećanje prodaje isključivo posljedica marketinških aktivnosti. Na poslovne rezultate mogu uticati i drugi faktori, poput promjena cijena, kvaliteta proizvoda, konkurentskih aktivnosti ili opštih tržišnih uslova. Zbog toga rezultate regresione analize treba posmatrati kao podršku odlučivanju, a ne kao jedini osnov za donošenje poslovnih odluka.

Kritički osvrt. Regresiona analiza predstavlja jedan od najčešće korišćenih alata za predviđanje i kvantitativnu analizu u ekonomiji, ali njena pouzdanost zavisi od kvaliteta podataka i pravilne specifikacije modela (Gujarati, D. N. & Porter, D. C., 2021). Pogrešan izbor varijabli, prisustvo multikolinearnosti ili nedovoljna reprezentativnost uzorka mogu dovesti do iskrivljenih rezultata i pogrešnih zaključaka. Pored toga, primjena regresionih modela u predviđanju budućih kretanja zasniva se na pretpostavci da će procijenjeni odnosi između posmatranih varijabli ostati dovoljno stabilni tokom perioda za koji se izrađuje prognoza, što u uslovima brzih tržišnih promjena nije uvijek slučaj. Zbog toga se regresiona analiza u savremenoj poslovnoj praksi često kombinuje sa drugim metodama predviđanja i analitičkim modelima kako bi se povećala pouzdanost procjena i smanjio rizik odlučivanja.

Linearno programiranje. Linearno programiranje predstavlja optimizacionu metodu koja omogućava pronalaženje najboljeg rješenja u uslovima ograničenih resursa. Ovaj model se koristi za maksimizaciju profita ili minimizaciju troškova uz postojanje određenih ograničenja.

Primjena linearnog programiranja posebno je značajna u planiranju proizvodnje, raspoređivanju resursa, upravljanju zalihama i logistici. Linearno programiranje omogućava organizacijama da efikasnije koriste raspoložive resurse i unaprijede ukupne poslovne performanse (Hillier, F. S. & Hillier, M. S., 2021).

Primjer. Preduzeće proizvodi dva proizvoda (A i B) koristeći iste proizvodne kapacitete i sirovine. Cilj menadžmenta je da odredi optimalnu količinu svakog proizvoda kako bi ostvario maksimalan profit uz raspoloživa ograničenja.

Potrebno je:

Maksimizirati:

$Z = 40A + 30B$

uz ograničenja:

$2A + B \leq 100$

$A + 3B \leq 120$

$A, B \geq 0$

Rješavanjem modela dobija se optimalno rješenje:

$A = 36$

$B = 28$

pri čemu maksimalni profit iznosi:

$Z = 2.280$ EUR

Dobijeni rezultat pokazuje da preduzeće najveći profit ne ostvaruje proizvodnjom maksimalne količine jednog proizvoda, već optimalnom kombinacijom oba proizvoda. Na taj način raspoloživi resursi koriste se efikasnije, a proces donošenja odluka zasniva se na objektivnoj analizi umjesto na intuitivnim procjenama.

Optimalno rješenje predstavlja onu kombinaciju proizvoda koja uz data ograničenja ostvaruje najveći mogući profit.

Analiza primjene. Linearno programiranje omogućava organizacijama da pronađu optimalan način korišćenja ograničenih resursa u uslovima različitih poslovnih ograničenja. Njegova primjena posebno je značajna u proizvodnim sistemima, logistici, upravljanju zalihama i planiranju radne snage. Dobijeno optimalno rješenje pokazuje kako raspoložive resurse rasporediti na način koji maksimizira profit ili minimizira troškove.

Međutim, optimalno matematičko rješenje ne mora uvijek biti i optimalno poslovno rješenje. U praksi se često pojavljuju faktori koje model ne obuhvata, kao što su promjene tržišne tražnje, poremećaji u lancima snabdijevanja, organizaciona ograničenja ili strateški ciljevi preduzeća. Zbog toga se rezultati linearnog programiranja koriste kao podrška menadžerskom odlučivanju, a ne kao automatski osnov za donošenje konačne odluke.

Kritički osvrt. Linearno programiranje predstavlja efikasan alat za optimizaciju poslovnih procesa, ali njegova primjena podrazumijeva određeni nivo pojednostavljivanja stvarnosti (Hillier, F. S. & Hillier, M. S., 2021). Model se zasniva na pretpostavkama linearnosti odnosa, poznatih parametara i determinističkih uslova poslovanja, koje u realnom poslovnom okruženju nisu uvijek u potpunosti ispunjene. U uslovima izražene tržišne neizvjesnosti ili složenih poslovnih sistema često je potrebno kombinovati linearno programiranje sa simulacionim modelima, heurističkim metodama ili analizom osjetljivosti, kako bi se dobila realnija osnova za odlučivanje. Uprkos ograničenjima, njegova vrijednost ostaje značajna zbog sposobnosti da sistematizuje proces izbora među brojnim alternativama.

Modeli za procjenu investicionih odluka. Investicione odluke predstavljaju jedan od najvažnijih aspekata poslovnog upravljanja. U procjeni investicionih projekata često se koriste modeli neto sadašnje vrijednosti (NPV) i interne stope prinosa (IRR).

Neto sadašnja vrijednost predstavlja razliku između sadašnje vrijednosti očekivanih novčanih priliva i sadašnje vrijednosti ulaganja. Pozitivna vrijednost NPV ukazuje na ekonomsku opravdanost investicije. Interna stopa prinosa predstavlja diskontnu stopu pri kojoj je NPV jednak nuli i koristi se za procjenu profitabilnosti projekta (Damodaran, A., 2015).

Neto sadašnja vrijednost može se izračunati primjenom sljedeće formule:

$$NPV = \sum_{t=1}^{n} \left(\frac{CF_t}{(1+r)^t} \right) - I_0$$

gdje je:

CFt – novčani tok u periodu *t*;

r – diskontna stopa;

I_0 – početno ulaganje;

n – broj posmatranih perioda.

Primjer. Pretpostavimo da preduzeće razmatra ulaganje od 10.000 EUR u novi informacioni sistem. Očekivani godišnji neto novčani prilivi iznose 4.000 EUR tokom tri godine, dok je diskontna stopa 10%.

Sadašnja vrijednost budućih priliva iznosi:

1. godina: 4.000 / 1,10 = 3.636 EUR

2. godina: 4.000 / $1{,}10^2$ = 3.306 EUR

3. godina: 4.000 / $1{,}10^3$ = 3.005 EUR

Ukupna sadašnja vrijednost očekivanih priliva iznosi 9.947 EUR.

NPV = 9.947 – 10.000 = –53 EUR

Pošto je neto sadašnja vrijednost negativna, investicija prema kriterijumu NPV nije ekonomski opravdana pri diskontnoj stopi od 10%. Iako je negativna vrijednost relativno mala, rezultat ukazuje da očekivani prinos projekta nije dovoljan da nadoknadi trošak kapitala i ostvari traženi nivo profitabilnosti.

Dobijeni rezultat omogućava menadžmentu da sagleda finansijske posljedice planirane investicije prije njenog realizovanja. U ovakvoj situaciji mogu se razmotriti alternativni izvori finansiranja, smanjenje troškova projekta ili povećanje očekivanih novčanih priliva kako bi investicija postala ekonomski prihvatljiva. Ovakve analize doprinose donošenju racionalnijih investicionih odluka zasnovanih na kvantitativnim pokazateljima (Damodaran, A., 2015).

Analiza primjene. Modeli neto sadašnje vrijednosti (NPV) i interne stope prinosa (IRR) imaju centralnu ulogu u procesu investicionog odlučivanja, jer omogućavaju procjenu dugoročne ekonomske opravdanosti ulaganja. Njihova posebna vrijednost ogleda se u tome što uzimaju u obzir vremensku vrijednost novca i omogućavaju poređenje različitih investicionih alternativa.

Iako se oba modela koriste za procjenu investicija, među njima postoje određene razlike. NPV se smatra pouzdanijim kriterijumom u situacijama kada se porede projekti različite veličine, dok IRR omogućava jednostavnije razumijevanje profitabilnosti kroz izražavanje rezultata u obliku procentualne stope prinosa. Zbog toga se u praksi često koriste zajedno kako bi se dobila potpunija slika o investicionom projektu.

Kritički osvrt. Iako NPV i IRR predstavljaju standardne metode procjene investicija, rezultati koje daju u velikoj mjeri zavise od procjena budućih novčanih tokova i izbora odgovarajuće diskontne stope. Procjena neto sadašnje vrijednosti i interne stope prinosa u velikoj mjeri zavisi od realnosti procijenjenih budućih novčanih tokova i izbora odgovarajuće diskontne stope, zbog čega i relativno male promjene ulaznih pretpostavki mogu značajno uticati na konačnu ocjenu isplativosti projekta. Pored toga, u pojedinim situacijama NPV i IRR mogu dovesti do različitih preporuka prilikom izbora između više investicionih alternativa. Zbog toga se njihovi rezultati često dopunjuju analizom osjetljivosti, scenarijskom analizom i drugim metodama procjene investicionog rizika i neizvjesnosti.

Modeli vremenskih serija. Modeli vremenskih serija predstavljaju značajan instrument za predviđanje budućih ekonomskih i poslovnih kretanja na osnovu analize istorijskih podataka. Za razliku od regresione analize, koja ispituje odnos između zavisnih i nezavisnih varijabli, modeli vremenskih serija fokusirani su na obrasce promjena određene varijable tokom vremena. Najčešće se koriste u prognoziranju prodaje, prihoda, inflacije, potražnje i drugih ekonomskih pokazatelja.

Prema autorima Render i saradnici (2020), modeli vremenskih serija imaju značajnu praktičnu vrijednost jer omogućavaju organizacijama da identifikuju trendove, sezonske oscilacije i ciklična kretanja, čime se unapređuje proces planiranja i donošenja poslovnih odluka. Poseban značaj imaju u uslovima digitalne ekonomije, gdje se odluke sve češće zasnivaju na kontinuiranoj analizi velikih količina podataka.

Primjer. Preduzeće je analiziralo kretanje kvartalne prodaje tokom posljednje dvije godine kako bi procijenilo buduću tržišnu tražnju. Analizom podataka utvrđeno je da prodaja bilježi kontinuiran rast, sa približno 120.000 EUR u prvom kvartalu 2023. godine na oko 154.000 EUR u četvrtom kvartalu 2024. godine. Na osnovu uočenog trenda i primjene modela vremenske serije procijenjeno je da bi prodaja u prvom kvartalu 2025. godine mogla iznositi približno 159.000 EUR.

Dobijena prognoza omogućava menadžmentu da planira nivo proizvodnje, nabavku sirovina i raspored radne snage u skladu sa očekivanim rastom tražnje. Istovremeno, rezultati analize predstavljaju važnu osnovu za izradu finansijskih planova i donošenje odluka o budućim investicionim aktivnostima. Na taj način modeli vremenskih serija doprinose smanjenju neizvjesnosti i unapređenju kvaliteta poslovnog odlučivanja.

Analiza primjene. Modeli vremenskih serija imaju značajnu praktičnu vrijednost jer omogućavaju organizacijama identifikovanje trendova, sezonskih oscilacija i drugih obrazaca u poslovnim podacima. Njihova primjena posebno je značajna u planiranju prodaje, upravljanju zalihama, procjeni tržišne tražnje i izradi finansijskih planova (Render, B., Stair, R. M., Hanna, M. E., & Hale, T., 2020).

Na osnovu prognoziranih vrijednosti menadžment može pravovremeno prilagoditi poslovne aktivnosti očekivanim promjenama u okruženju. Prednost ovih modela ogleda se u mogućnosti kontinuiranog ažuriranja prognoza korišćenjem novih podataka, čime se povećava fleksibilnost procesa odlučivanja. U uslovima digitalne ekonomije i sve veće dostupnosti podataka, modeli vremenskih serija postaju važan instrument podrške poslovnom planiranju i upravljanju organizacionim resursima (Niu, Y., Ying, L., Yang, J., Bao, M., & Sivaparthipan, C. B., 2021).

Kritički osvrt. Iako modeli vremenskih serija omogućavaju kvalitetne prognoze u stabilnim tržišnim uslovima, njihova pouzdanost može biti umanjena u situacijama iznenadnih ekonomskih promjena, kriza ili poremećaja na tržištu. Oni se prvenstveno oslanjaju na istorijske podatke i pretpostavku da će istorijski obrasci, poput trendova i sezonalnosti, u određenoj mjeri perzistirati u budućem periodu, što ne mora uvijek biti slučaj. Zbog toga ih je potrebno kombinovati sa drugim analitičkim pristupima, stručnim procjenama menadžmenta i informacijama iz poslovnog okruženja kako bi se povećala pouzdanost poslovnih prognoza (Render, B., Stair, R. M., Hanna, M. E., & Hale, T., 2020).

KOMPARATIVNA ANALIZA MATEMATIČKIH MODELA

Analizirani matematički modeli ne predstavljaju konkurentske, već međusobno komplementarne pristupe ekonomskoj analizi i poslovnom odlučivanju. Njihova primjena zavisi od faze procesa odlučivanja i vrste informacija koje su potrebne donosiocima odluka. Dok pojedini modeli omogućavaju bolje razumijevanje postojećih poslovnih pojava i identifikovanje obrazaca u podacima, drugi pružaju podršku pri izboru optimalnih poslovnih alternativa ili procjeni dugoročne opravdanosti ulaganja.

Posebna vrijednost matematičkih modela ogleda se u mogućnosti njihove kombinovane primjene. Rezultati dobijeni analizom tržišnih kretanja i poslovnih trendova mogu predstavljati osnov za planiranje resursa, dok optimizovani poslovni planovi mogu poslužiti kao polazna osnova za procjenu isplativosti budućih investicija. Na taj način pojedinačni modeli ne djeluju izolovano, već čine dio jedinstvenog sistema podrške odlučivanju zasnovanog na podacima (Render, B., Stair, R. M., Hanna, M. E., & Hale, T., 2020; Turban, E., Pollard, C., & Wood, G., 2021).

Istovremeno, analiza pokazuje da nijedan model ne može u potpunosti obuhvatiti složenost savremenog poslovnog okruženja. Efikasnost njihove primjene zavisi od kvaliteta podataka, adekvatnosti pretpostavki i sposobnosti korisnika da pravilno interpretiraju rezultate. Zbog toga se u savremenoj poslovnoj praksi sve više primjenjuje integrisani pristup u kojem se kvantitativni rezultati dopunjuju stručnim znanjem, iskustvom menadžera i informacijama iz poslovnog okruženja (Kurpiela, S. & Teuteberg, F., 2024).

ULOGA MATEMATIČKIH MODELA U POSLOVNOM ODLUČIVANJU

Matematički modeli predstavljaju važan instrument podrške poslovnom odlučivanju. Organizacije koje integrišu poslovnu analitiku i kvantitativne modele u proces strateškog planiranja ostvaruju kvalitetnije poslovne odluke i bolje prilagođavanje promjenama u okruženju (Kurpiela, S. & Teuteberg, F., 2024). Njihova primjena omogućava menadžerima da sagledaju različite alternative, procijene moguće posljedice i odaberu optimalno rješenje.

Matematički modeli imaju posebnu vrijednost u procesu poslovnog odlučivanja jer omogućavaju da se složeni poslovni problemi sagledaju kroz objektivne i mjerljive pokazatelje. Umjesto donošenja odluka isključivo na osnovu intuicije ili prethodnog iskustva, organizacije mogu koristiti rezultate kvantitativnih analiza za procjenu različitih scenarija i njihovih mogućih posljedica. Takav pristup doprinosi smanjenju neizvjesnosti i povećava vjerovatnoću donošenja racionalnih i argumentovanih odluka, naročito u uslovima dinamičnih tržišnih promjena.

U oblasti marketinga matematički modeli koriste se za predviđanje prodaje i analizu ponašanja potrošača. U proizvodnji omogućavaju optimizaciju korišćenja resursa i planiranje kapaciteta. U finansijama služe za procjenu investicija, upravljanje rizicima i planiranje novčanih tokova.

Organizacije koje koriste kvantitativne metode u procesu odlučivanja ostvaruju veću efikasnost i bolju kontrolu poslovnih procesa u odnosu na organizacije koje se oslanjaju isključivo na subjektivne procjene (Render, B., Stair, R. M., Hanna, M. E., & Hale, T., 2020).

Savremeno poslovno odlučivanje sve se manje zasniva na primjeni pojedinačnih modela, a sve više na njihovom kombinovanju sa alatima poslovne analitike i informacionim sistemima (Kurpiela, S. & Teuteberg, F., 2024; Turban, E., Pollard, C., & Wood, G., 2021). Na taj način organizacije mogu povezati procese predviđanja, optimizacije i procjene investicija u jedinstven okvir za donošenje odluka. Integrisani pristup omogućava potpunije sagledavanje poslovnih problema i efikasnije upravljanje raspoloživim resursima.

PRIMJER PRIMJENE MATEMATIČKIH MODELA U POSLOVNOJ PRAKSI

Poslovna organizacija koja planira proširenje proizvodnih kapaciteta suočava se sa nizom međusobno povezanih odluka koje zahtijevaju korišćenje različitih matematičkih modela. Prije donošenja investicione odluke potrebno je procijeniti buduća kretanja tržišne tražnje i očekivani obim prodaje. U tu svrhu mogu se koristiti regresiona analiza i modeli vremenskih serija, koji omogućavaju identifikovanje trendova i procjenu budućih poslovnih kretanja na osnovu raspoloživih podataka.

Na osnovu rezultata dobijenih analizom tržišta, menadžment može procijeniti opravdanost povećanja proizvodnih kapaciteta i planirati buduće poslovne aktivnosti. U narednoj fazi linearno programiranje može se primijeniti radi određivanja optimalnog rasporeda raspoloživih resursa, uključujući radnu snagu, sirovine i proizvodne kapacitete. Na taj način moguće je identifikovati rješenje koje omogućava najefikasnije korišćenje resursa uz ostvarivanje željenih poslovnih ciljeva.

Nakon utvrđivanja optimalnog plana proizvodnje, modeli neto sadašnje vrijednosti (NPV) i interne stope prinosa (IRR) mogu se koristiti za procjenu finansijske opravdanosti planirane investicije. Analizom očekivanih novčanih tokova omogućava se procjena dugoročne isplativosti ulaganja i njegovog doprinosa stvaranju vrijednosti za organizaciju.

Ovaj primjer pokazuje da se matematički modeli u poslovnoj praksi najčešće ne koriste izolovano, već kao međusobno povezani instrumenti podrške odlučivanju. Regresiona analiza i modeli vremenskih serija pružaju osnovu za predviđanje budućih kretanja, linearno programiranje doprinosi optimizaciji poslovnih procesa, dok NPV i IRR omogućavaju procjenu investicionih alternativa. Njihova kombinovana

primjena omogućava organizacijama da smanje neizvjesnost, unaprijede kvalitet analiza i donesu racionalnije poslovne odluke zasnovane na podacima.

Analiza primjene. Navedeni primjer pokazuje da matematički modeli ne doprinose samo efikasnijem korišćenju raspoloživih resursa, već i transparentnijem procesu poslovnog odlučivanja. Donosioci odluka mogu sagledati različite poslovne alternative, procijeniti njihove potencijalne efekte i argumentovati izbor najpovoljnijeg rješenja na osnovu kvantitativnih pokazatelja. Takav pristup smanjuje oslanjanje na subjektivne procjene i doprinosi većoj objektivnosti procesa upravljanja.

Međutim, kvalitet donesenih odluka i dalje zavisi od tačnosti ulaznih podataka, adekvatnosti primijenjenih modela i realnosti pretpostavki na kojima se zasnivaju. Zbog toga se rezultati matematičkih modela ne mogu posmatrati kao apsolutno tačni odgovori, već kao analitička osnova koja pomaže menadžmentu da donese kvalitetnije i informisanije odluke u uslovima neizvjesnosti.

MATEMATIČKI MODELI U USLOVIMA DIGITALNE TRANSFORMACIJE

Digitalna transformacija značajno je povećala količinu dostupnih podataka i otvorila nove mogućnosti za primjenu matematičkih modela. Savremeni informacioni sistemi omogućavaju prikupljanje, obradu i analizu velikih skupova podataka u realnom vremenu. Organizacije sve više koriste analitiku velikih podataka kako bi unaprijedile procese poslovnog odlučivanja, identifikovale obrasce ponašanja tržišta i poboljšale prediktivne analize (Niu, Y., Ying, L., Yang, J., Bao, M., & Sivaparthipan, C. B., 2021).

Savremeni poslovni uslovi zahtijevaju donošenje odluka u realnom vremenu, zbog čega matematički modeli više nisu ograničeni na periodične analize i dugoročna planiranja. Zahvaljujući digitalnim tehnologijama, organizacije danas mogu kontinuirano prikupljati i obrađivati velike količine podataka, što omogućava bržu identifikaciju poslovnih prilika i potencijalnih rizika. Na taj način matematički modeli postaju aktivan instrument podrške operativnom i strateškom odlučivanju, a ne samo sredstvo za naknadnu analizu poslovnih rezultata.

Razvoj poslovne inteligencije, analitike podataka i sistema za podršku odlučivanju dodatno je unaprijedio primjenu matematičkih modela u organizacijama. Pojedini autori ističu da digitalne tehnologije omogućavaju preciznije prognoze, brže donošenje odluka i efikasnije upravljanje organizacionim resursima (Turban, E., Pollard, C., & Wood, G., 2021).

Poseban značaj digitalne transformacije ogleda se u mogućnosti integracije više analitičkih pristupa u jedinstven sistem podrške odlučivanju. Organizacije sve češće kombinuju tradicionalne matematičke modele sa poslovnom analitikom, sistemima poslovne inteligencije i alatima zasnovanim na vještačkoj inteligenciji. Takav pristup omogućava preciznije prognoze, efikasnije upravljanje resursima i brže prilagođavanje promjenama u poslovnom okruženju.

Razvoj poslovne analitike i sistema zasnovanih na vještačkoj inteligenciji dodatno je proširio mogućnosti primjene matematičkih modela. Savremeni sistemi koriste velike količine podataka za kreiranje prediktivnih modela koji omogućavaju identifikaciju obrazaca ponašanja potrošača, procjenu rizika i optimizaciju poslovnih procesa. Istraživanja pokazuju da integracija poslovne analitike i matematičkog modeliranja značajno unapređuje kvalitet strateškog odlučivanja, naročito u uslovima neizvjesnosti i dinamičnih tržišnih promjena (Cao, G. & Duan, Y., 2024; Niu, Y., Ying, L., Yang, J., Bao, M., & Sivaparthipan, C. B., 2021).

Iako digitalna transformacija značajno proširuje mogućnosti primjene matematičkih modela, njihova osnovna svrha ostaje nepromijenjena – pružanje podrške kvalitetnijem poslovnom odlučivanju. Tehnološki razvoj nije umanjio značaj matematičkog modeliranja, već je stvorio uslove za njegovu širu i efikasniju primjenu u gotovo svim segmentima poslovanja. Zbog toga se matematički modeli danas posmatraju kao jedan od ključnih elemenata organizacija zasnovanih na podacima i analitičkom pristupu upravljanju.

OGRANIČENJA I IZAZOVI PRIMJENE MATEMATIČKIH MODELA

Iako matematički modeli predstavljaju značajnu podršku poslovnom odlučivanju, njihova primjena suočava se sa određenim ograničenjima. Prije svega, kvalitet rezultata direktno zavisi od kvaliteta i pouzdanosti ulaznih podataka. Netačni, nepotpuni ili zastarjeli podaci mogu dovesti do pogrešnih zaključaka i neadekvatnih poslovnih odluka.

Pored toga, pojedini modeli počivaju na pretpostavkama koje ne moraju uvijek odgovarati stvarnim tržišnim uslovima. U situacijama izražene neizvjesnosti, ekonomskih kriza ili naglih promjena u okruženju, prediktivna moć matematičkih modela može biti ograničena. Zbog toga rezultate modela treba tumačiti u kombinaciji sa stručnim znanjem, iskustvom menadžera i poznavanjem specifičnosti poslovnog okruženja.

Savremena istraživanja ukazuju da uspješna primjena matematičkih modela zavisi ne samo od tehnoloških mogućnosti organizacije već i od razvijene analitičke kulture, dostupnosti kvalitetnih podataka i sposobnosti zaposlenih da pravilno interpretiraju rezultate analiza. Organizacije koje uspješno integrišu analitičke alate u proces odlučivanja ostvaruju veću efikasnost i kvalitet strateških odluka (Szukits, Á. & Móricz, P., 2024).

Savremeni izazovi primjene matematičkih modela ne odnose se samo na tehnička ograničenja, već i na organizacione i ljudske faktore. Efikasna primjena modela zahtijeva razvijenu analitičku kulturu, kontinuirano unapređenje digitalnih kompetencija zaposlenih i spremnost organizacija da rezultate analiza uključe u proces donošenja odluka. U suprotnom, čak i najnapredniji modeli mogu ostati nedovoljno iskorišćen resurs u unapređenju poslovnih performansi.

ZAKLJUČAK

Matematički modeli predstavljaju jedan od ključnih instrumenata savremenog ekonomskog upravljanja jer omogućavaju sistematično i argumentovano sagledavanje složenih poslovnih problema. Njihova primjena obuhvata različite oblasti ekonomske analize i poslovnog odlučivanja, od predviđanja tržišnih kretanja i procjene uticaja pojedinih faktora na poslovne rezultate, do optimizacije korišćenja resursa i procjene investicionih alternativa.

Analiza regresionih modela, linearnog programiranja, modela za procjenu investicija i modela vremenskih serija pokazuje da svaki od njih pruža specifičnu vrstu podrške procesu odlučivanja. Istovremeno, uočeno je da nijedan model ne može samostalno obuhvatiti svu složenost savremenog poslovnog okruženja, zbog čega njihova vrijednost zavisi od kvaliteta raspoloživih podataka, adekvatnosti postavljenih pretpostavki i sposobnosti korisnika da pravilno interpretiraju rezultate.

Dobijeni uvidi potvrđuju da je najveći doprinos matematičkih modela u tome što omogućavaju povezivanje podataka, analize i poslovnih ciljeva u jedinstven okvir za donošenje racionalnih i argumentovanih odluka. Njihov značaj ne ogleda se samo u mogućnosti kvantifikovanja ekonomskih pojava, već i u sposobnosti da složene poslovne probleme učine preglednijim i pogodnijim za sistematsko odlučivanje.

U uslovima digitalne transformacije, razvoja poslovne analitike i sve veće dostupnosti podataka, značaj matematičkih modela dodatno raste. Njihova najveća vrijednost ne ogleda se u pojedinačnoj primjeni, već u mogućnosti povezivanja različitih modela, analitičkih alata i informacionih sistema u jedinstven proces podrške odlučivanju. Može se zaključiti da će sposobnost organizacija da integrišu matematičko modeliranje, analizu podataka i stručnu procjenu predstavljati jedan od ključnih faktora uspješnog upravljanja i konkurentnosti u savremenom poslovnom okruženju. U tom smislu, budući razvoj poslovnog odlučivanja biće sve manje zasnovan na pojedinačnim analitičkim pristupima, a sve više na integraciji različitih modela, tehnologija i izvora podataka u jedinstven sistem podrške odlučivanju.

LITERATURA

Cao, G., & Duan, Y. (2024). Exploring the impact of business analytics on strategic decision-making in uncertain environments. *Journal of Management Analytics, 11*(4), 577–600.

Damodaran, A. (2015). *Applied Corporate Finance (4th ed.).* Wiley.

Feng, Q., & Shanthikumar, J. G. (2023). The framework of parametric and nonparametric operational data analytics. *Production and Operations Management, 32*(9), 2685–2703. doi:10.1111/poms.14038

Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2021). *Basic Econometrics (6th ed.).* McGraw-Hill Education.

Hillier, F. S., & Hillier, M. S. (2021). *Introduction to Management Science: A Modeling and Case Studies Approach with Spreadsheets (7th ed.).* McGraw-Hill Education.

Kurpiela, S., & Teuteberg, F. (2024). Linking business analytics affordances to corporate strategic planning and decision making outcomes. *Information Systems and e-Business Management, 22*(1), 33–60. doi:10.1007/s10257-023-00661-z

Niu, Y., Ying, L., Yang, J., Bao, M., & Sivaparthipan, C. B. (2021). Organizational business intelligence and decision making using big data analytics. *Information Processing & Management, 58*(6), Article 102725. doi:10.1016/j.ipm.2021.102725

Render, B., Stair, R. M., Hanna, M. E., & Hale, T. (2020). *Quantitative Analysis for Management (14th ed.).* Pearson.

Szukits, Á., & Móricz, P. (2024). Towards data-driven decision making: The role of analytical culture and centralization efforts. *Review of Managerial Science, 18*, 2849–2887. doi:10.1007/s11846-023-00694-1

Turban, E., Pollard, C., & Wood, G. (2021). *Information Technology for Management: Driving Digital Transformation to Increase Local and Global Performance, Growth and Sustainability (12th ed.).* Wiley.

APPLICATION OF MATHEMATICAL MODELS IN ECONOMIC ANALYSIS AND BUSINESS DECISION-MAKING

Dr Jovović Jelena, jelena.univerzitet.pim@gmail.com

Abstract: *The contemporary business environment is characterized by dynamic changes and an increasing availability of data, which requires timely and high-quality decision-making. Mathematical models represent an important tool of quantitative analysis and business decision support, as they enable the formalization of economic phenomena, trend forecasting, and resource optimization. The aim of this paper is to analyze the role of mathematical models in economic analysis and business decision-making, with a particular focus on regression analysis, linear programming, investment appraisal models, and time series models. The methodological approach is based on the analysis of relevant scientific literature, using content analysis, comparison, and synthesis methods. The results indicate that the application of mathematical models contributes to more rational decision-making, more efficient resource utilization, and reduced uncertainty, while their effectiveness depends on data quality and the adequacy of underlying assumptions.*

Keywords: *mathematical models, economic analysis, business decision-making, regression analysis, linear programming, digital transformation.*

UDK: 007:004.056.5
COBISS.SR-ID 200266505

ZAŠTITA INFORMACIONIH SISTEMA I SAJBER KRIMINAL U SAVREMENOM DIGITALNOM DRUŠTVU

Kastratović Vasilije, Primus Lumennis d.o.o. Beograd
Dr Stojkanović Aleksandar, Visoka škola za komunikacije, Beograd
Dr Tomić Boban, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Apstrakt: *Savremeno društvo zasnovano na digitalnim tehnologijama suočava se sa sve složenijim oblicima sajber kriminala koji ugrožavaju informacionu bezbednost pojedinaca, organizacija i država. Sajber prostor postaje jedno od ključnih područja savremenih bezbednosnih rizika, što zahteva razvoj sveobuhvatnih mehanizama zaštite informacionih sistema i podataka. Cilj rada je analiza osnovnih pojmova, karakteristika i oblika sajber kriminala, kao i razmatranje sistema zaštite informacionih sistema i informacija. Poseban fokus stavljen je na tehničke, organizacione i pravne mere zaštite, kao i na ulogu države i institucija u prevenciji i suzbijanju sajber kriminala. Rad ukazuje na potrebu integrisanog i multidisciplinarnog pristupa sajber bezbednosti, imajući u vidu dinamičnu prirodu digitalnih pretnji i stalnu evoluciju metoda napada.*

Ključne reči: *sajber kriminal, informaciona bezbednost, sajber bezbednost, zaštita podataka, kritična infrastruktura, rizici*

UVOD

Razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija u poslednjim decenijama doveo je do duboke i sveobuhvatne transformacije savremenog društva, utičući na gotovo sve aspekte ljudskog života, od ekonomije i obrazovanja do bezbednosti i upravljanja državom. Informacije su u tom procesu postale jedan od najvažnijih strateških resursa, dok su informacioni sistemi i digitalne mreže prerasli u ključne komponente funkcionisanja savremenih država i često se posmatraju kao deo kritične infrastrukture čije bi narušavanje moglo imati ozbiljne posledice po društvo u celini.

Međutim, paralelno sa ekspanzijom digitalnog okruženja i rastućom zavisnošću od informacionih tehnologija, razvijaju se i novi, sve sofisticiraniji oblici kriminaliteta. Sajber prostor postaje područje u kojem se odvijaju različite nezakonite aktivnosti, pri čemu se tradicionalni oblici kriminala transformišu i prilagođavaju novim tehnološkim uslovima. U tom kontekstu, sajber kriminal predstavlja jedan od najznačajnijih bezbednosnih izazova savremenog doba, jer obuhvata širok spektar aktivnosti koje mogu ugroziti pojedince, privredne sisteme, ali i nacionalnu bezbednost država.

Savremeni informacioni sistemi oslanjaju se na složene mrežne arhitekture koje zahtevaju visok nivo zaštite kako bi se obezbedila poverljivost, integritet i dostupnost podataka. Prema Stallings-u, bezbednost mreža podrazumeva primenu različitih mehanizama zaštite, uključujući kriptografske tehnike, autentifikaciju korisnika, kontrolu pristupa i zaštitu komunikacionih kanala. Poseban značaj ima činjenica da su mrežni sistemi konstantno izloženi različitim vrstama pretnji, kako spoljašnjim tako i unutrašnjim, što zahteva višeslojni pristup bezbednosti. Efikasna zaštita informacionih sistema ne zavisi samo od tehnoloških rešenja, već i od pravilne implementacije sigurnosnih politika i kontinuiranog nadzora nad mrežnim aktivnostima (Stallings, 2017).

Pored toga, specifičnost sajber kriminala ogleda se u njegovoj globalnoj rasprostranjenosti, anonimnosti počinilaca i visokom stepenu tehnološke sofisticiranosti, što dodatno otežava njegovo otkrivanje, sprečavanje i pravno sankcionisanje. Iz tog razloga, izučavanje pojma, karakteristika i oblika sajber kriminala predstavlja važno naučno i praktično pitanje u savremenim uslovima razvoja digitalnog društva.

POJAM I KARAKTERISTIKE SAJBER KRIMINALA

Sajber kriminal obuhvata sva krivična dela koja se vrše upotrebom računara, računarskih mreža i digitalnih sistema, kao i sva dela čiji je cilj napad na same informacione sisteme, podatke i digitalnu infrastrukturu. On predstavlja savremeni oblik kriminaliteta koji je usko povezan sa razvojem informacionih tehnologija i digitalizacijom društva, pri čemu se kriminalne aktivnosti sve više premeštaju iz fizičkog u virtuelni prostor. Ova vrsta kriminala može biti usmerena na pojedince, privredne subjekte, ali i na državne institucije i kritičnu infrastrukturu, što mu daje poseban značaj u oblasti bezbednosti.

Osnovne karakteristike sajber kriminala ogledaju se pre svega u anonimnosti počinilaca, koja proizlazi iz mogućnosti prikrivanja identiteta putem različitih tehničkih sredstava i mrežnih alata. Takođe, njegova važna osobina je transnacionalni karakter, jer se napadi mogu vršiti iz jedne države, a posledice osetiti u potpuno drugoj, što otežava nadležnost i međunarodnu pravnu saradnju. Sajber kriminal se odlikuje i izuzetno brzom evolucijom metoda napada, budući da napadači konstantno prilagođavaju svoje tehnike novim bezbednosnim merama i tehnološkim rešenjima. Pored toga, značajna karakteristika je i teškoća u otkrivanju i dokazivanju ovih krivičnih dela, jer digitalni tragovi mogu biti kratkotrajni, lako izmenjeni ili potpuno izbrisani.

Prema Andersonu (2020), sajber kriminal predstavlja dinamičan i visoko adaptivan oblik kriminaliteta koji se razvija paralelno sa evolucijom informacionih sistema i mrežnih tehnologija. Ova vrsta kriminala karakteriše se stalnim prilagođavanjem metoda napada tehničkim i organizacionim merama zaštite, pri čemu napadači kontinuirano menjaju taktike kako bi zaobišli sigurnosne kontrole. Zbog toga je borba protiv sajber kriminala kompleksna i zahteva stalno unapređivanje bezbednosnih mehanizama, kao i integrisan pristup prevenciji, detekciji i odgovoru na incidente.

OBLICI SAJBER KRIMINALA

Finansijski sajber kriminal predstavlja jedan od najrasprostranjenijih oblika zloupotrebe u digitalnom okruženju i obuhvata različite aktivnosti usmerene na nezakonito sticanje finansijske koristi. Najčešće se manifestuje kroz fišing napade, pri čemu se korisnici dovode u zabludu putem lažnih elektronskih poruka ili veb-sajtova koji imitiraju legitimne institucije, poput banaka ili platnih servisa. Pored toga, česte su i internet prevare u kojima se korisnici navode da izvrše uplate za nepostojeće proizvode ili usluge, kao i zloupotrebe platnih kartica, gde se ukradeni podaci koriste za neovlašćene transakcije. Ovi oblici kriminala se stalno razvijaju prateći razvoj digitalnih platnih sistema, što ih čini posebno opasnim za pojedince i finansijske institucije.

Krađa identiteta predstavlja oblik sajber kriminala u kome napadači neovlašćeno koriste lične podatke druge osobe kako bi ostvarili finansijsku ili drugu korist. Ovo može uključivati zloupotrebu imena, matičnih podataka, bankovnih informacija ili pristupnih podataka za različite servise. Posledice krađe identiteta mogu biti veoma ozbiljne, jer žrtve često trpe finansijske gubitke, narušenu kreditnu istoriju, kao i dugotrajne probleme u dokazivanju sopstvenog identiteta i vraćanju kontrole nad zloupotrebljenim nalozima.

Zlonamerni softver predstavlja širok spektar programa koji su dizajnirani da oštete, naruše ili preuzmu kontrolu nad računarskim sistemima. U ovu kategoriju spadaju malware, ransomware i spyware, pri čemu svaki od ovih tipova ima specifičnu svrhu i način delovanja. Malware se generalno koristi za izazivanje štete ili narušavanje funkcionalnosti sistema, ransomware blokira pristup podacima ili celom sistemu i

zahteva otkup za njihovo otključavanje, dok spyware tajno prati aktivnosti korisnika i prikuplja osetljive informacije bez njegovog znanja. Ovi oblici pretnji predstavljaju ozbiljan rizik za pojedince, kompanije i državne institucije.

Sajber špijunaža podrazumeva organizovano i često državno podržano prikupljanje poverljivih informacija putem digitalnih kanala, sa ciljem ostvarivanja političke, ekonomske ili vojne prednosti. Ovaj oblik sajber kriminala usmeren je na prodor u sisteme vladinih institucija, velikih korporacija ili kritične infrastrukture, kako bi se došlo do osetljivih podataka koji mogu imati strateški značaj. Sa razvojem tehnologije, sajber špijunaža postaje sve sofisticiranija, što otežava njeno otkrivanje i sprečavanje, a samim tim povećava njen uticaj na međunarodnu bezbednost i odnose među državama.

Sajber napadi, odnosno hakerske aktivnosti u virtuelnom prostoru, predstavljaju savremen oblik kriminaliteta koji se razvija paralelno sa informacionim tehnologijama. Odvijaju se u okruženju bez jasnih granica između privatne, javne i državne sfere, što otežava njihovu pravnu kvalifikaciju i procesuiranje. Karakteriše ih delovanje visoko obučenih pojedinaca ili grupa koje koriste napredne tehnologije radi prikrivanja, dok dodatni izazov predstavlja mogućnost da u njima učestvuju i same države, što komplikuje međunarodno pravno uređenje (Gordić, 2022: 271).

ZAŠTITA I BEZBEDNOST INFORMACIJA

Zaštita i bezbednost informacija predstavlja skup tehničkih, organizacionih i pravnih mera kojima se obezbeđuje zaštita informacionih resursa od neovlašćenog pristupa, izmene, uništenja ili gubitka. U uslovima intenzivne digitalizacije, informacije predstavljaju jedan od najvrednijih resursa organizacija, institucija i država, zbog čega njihova zaštita postaje ključni element ukupne bezbednosti. Sve veća povezanost informacionih sistema i rastuća izloženost sajber pretnjama zahtevaju sistematski pristup upravljanju informacionom bezbednošću i kontinuirano unapređivanje zaštitnih mehanizama.

Osnovu informacione bezbednosti čine principi poverljivosti (Confidentiality), integriteta (Integrity) i dostupnosti (Availability), poznati kao CIA model. Poverljivost podrazumeva zaštitu informacija od neovlašćenog pristupa, integritet obezbeđuje tačnost, potpunost i pouzdanost podataka, dok dostupnost garantuje da su informacije i informacioni sistemi dostupni ovlašćenim korisnicima kada su im potrebni. Ovi principi predstavljaju temelj savremenih sistema zaštite informacija i primenjuju se u svim oblastima upravljanja informacionom bezbednošću.

Prema standardu ISO/IEC 27001:2022, organizacije treba da uspostave, primenjuju, održavaju i kontinuirano unapređuju sistem upravljanja informacionom bezbednošću (ISMS), zasnovan na proceni i tretmanu bezbednosnih rizika. Standard je primenljiv na organizacije svih veličina i delatnosti i predstavlja jedan od najznačajnijih međunarodnih okvira za upravljanje informacionom bezbednošću, sajber bezbednošću i zaštitom podataka.

MERE ZAŠTITE INFORMACIJA

Zaštita informacija podrazumeva primenu različitih mera koje imaju za cilj sprečavanje neovlašćenog pristupa, izmene, uništavanja ili zloupotrebe podataka. S obzirom na rastući broj sajber pretnji i sve veću zavisnost savremenog društva od informacionih sistema, efikasna zaštita informacija zahteva kombinaciju tehničkih, organizacionih i pravnih mera. Samo njihovom zajedničkom primenom moguće je obezbediti adekvatan nivo bezbednosti i smanjiti rizike kojima su izloženi informacioni sistemi i njihovi korisnici.

Tehničke mere predstavljaju osnovu zaštite informacionih sistema i obuhvataju primenu različitih tehnoloških rešenja namenjenih sprečavanju i otkrivanju bezbednosnih incidenata. Jedna od najznačajnijih mera jeste primena firewall sistema koji kontrolišu mrežni saobraćaj i sprečavaju neovlašćen pristup

računarskim mrežama. Pored toga, važnu ulogu imaju antivirusni programi koji omogućavaju otkrivanje, blokiranje i uklanjanje zlonamernog softvera. Poseban značaj ima i enkripcija podataka, kojom se informacije pretvaraju u oblik razumljiv samo ovlašćenim korisnicima, čime se obezbeđuje njihova poverljivost tokom prenosa i skladištenja. U savremenim informacionim sistemima široko se primenjuju i sistemi za detekciju i prevenciju upada (IDS/IPS), koji omogućavaju pravovremeno prepoznavanje sumnjivih aktivnosti i automatsko reagovanje na potencijalne bezbednosne pretnje.

Pored tehničkih mera, značajno mesto zauzimaju organizacione mere zaštite informacija. Njihov cilj je uspostavljanje jasnih pravila i procedura kojima se uređuje bezbedno korišćenje informacionih sistema. U tom smislu, bezbednosne politike predstavljaju osnovni dokument kojim se definišu pravila zaštite podataka i odgovornosti zaposlenih. Važna organizaciona mera jeste i kontrola pristupa, kojom se obezbeđuje da korisnici imaju pristup samo onim informacijama i resursima koji su neophodni za obavljanje njihovih poslova. Takođe, edukacija korisnika predstavlja jedan od ključnih elemenata zaštite, budući da ljudski faktor često predstavlja najslabiju kariku u sistemu bezbednosti. Redovna obuka zaposlenih doprinosi podizanju svesti o sajber pretnjama i smanjuje mogućnost nastanka bezbednosnih incidenata izazvanih ljudskom greškom.

Pravne mere predstavljaju neizostavan deo sistema zaštite informacija i imaju za cilj uspostavljanje normativnog okvira za sprečavanje i sankcionisanje zloupotreba u sajber prostoru. Ove mere obuhvataju nacionalne zakone koji regulišu oblast informacione i sajber bezbednosti, zaštitu podataka o ličnosti i odgovornost za izvršenje krivičnih dela u digitalnom okruženju. U Republici Srbiji ova oblast je uređena i kroz Zakon o informacionoj bezbednosti Republike Srbije, koji definiše mere zaštite IKT sistema, obaveze subjekata informacione bezbednosti i nadležnosti državnih organa u ovoj oblasti. Poseban značaj ima krivičnopravna regulativa kojom se definišu oblici sajber kriminala i propisuju odgovarajuće sankcije za njihove učinioce. Imajući u vidu transnacionalnu prirodu sajber kriminala, od izuzetnog značaja je i međunarodna saradnja država. U tom kontekstu posebno mesto zauzima Convention on Cybercrime (Budapest Convention, 2001), koja predstavlja prvi međunarodni ugovor posvećen borbi protiv sajber kriminala i uspostavljanju saradnje između država u oblasti otkrivanja, dokazivanja i procesuiranja krivičnih dela izvršenih putem informacionih tehnologija. Primena tehničkih, organizacionih i pravnih mera u međusobnoj povezanosti predstavlja osnov za izgradnju efikasnog sistema zaštite informacija i jačanje sajber bezbednosti u savremenom društvu.

ODNOS SAJBER KRIMINALA I ZAŠTITE INFORMACIJA

Sajber kriminal i zaštita informacija predstavljaju dva suprotstavljena, ali međusobno uslovljena procesa koja se neprekidno razvijaju pod uticajem tehnološkog napretka. Dok sajber kriminal obuhvata različite nezakonite aktivnosti usmerene na neovlašćeni pristup, zloupotrebu ili uništavanje podataka i informacionih sistema, zaštita informacija podrazumeva primenu mera i mehanizama kojima se takve aktivnosti sprečavaju, otkrivaju i sankcionišu. Razvoj jednog procesa direktno utiče na razvoj drugog, zbog čega između njih postoji stalna interakcija i međuzavisnost.

Napadači kontinuirano razvijaju nove tehnike i metode napada kako bi zaobišli postojeće bezbednosne mehanizme i ostvarili svoje ciljeve. Istovremeno, stručnjaci za informacionu bezbednost i organizacije ulažu značajne napore u razvoj naprednih sistema zaštite koji mogu da prepoznaju, blokiraju i neutrališu savremene pretnje. Ovakva dinamika dovodi do stalnog tehnološkog nadmetanja i „trke u naoružanju“ u sajber prostoru, gde svaka nova zaštitna mera podstiče razvoj novih metoda napada, dok svaka nova pretnja zahteva unapređenje postojećih sistema odbrane (Anderson, 2020).

Poseban izazov u ovom odnosu predstavlja činjenica da sajber kriminalci koriste savremene tehnologije, uključujući automatizovane alate i napredne metode prikrivanja identiteta, čime povećavaju efikasnost svojih aktivnosti i otežavaju njihovo otkrivanje. Sa druge strane, sistemi zaštite informacija sve

više koriste analizu podataka i napredne bezbednosne mehanizme kako bi pravovremeno identifikovali potencijalne pretnje i smanjili rizik od nastanka štete.

Efikasna zaštita informacija danas se ne može zasnivati isključivo na tehnološkim rešenjima. Ona zahteva integrisani pristup koji uključuje tehničke, organizacione i pravne mere, kao i kontinuiranu edukaciju korisnika. Imajući u vidu stalnu evoluciju sajber kriminala, neophodno je kontinuirano unapređivati bezbednosne standarde, razvijati međunarodnu saradnju i jačati svest o značaju zaštite informacija.

ULOGA DRŽAVE I INSTITUCIJA

Države imaju ključnu i nezamenljivu ulogu u borbi protiv sajber kriminala, imajući u vidu da se radi o pojavi koja prevazilazi nacionalne granice i zahteva koordinisan institucionalni odgovor. U savremenim uslovima, država ne deluje samo kao regulator, već i kao aktivni učesnik u prevenciji, detekciji i suzbijanju sajber pretnji, kroz izgradnju sveobuhvatnog sistema sajber bezbednosti.

Jedna od osnovnih funkcija države ogleda se u kreiranju pravnog i regulatornog okvira koji definiše sajber kriminal kao krivično delo, propisuje odgovarajuće sankcije i uređuje postupanje nadležnih organa u digitalnom okruženju. Ovim se obezbeđuje pravna sigurnost i omogućava efikasno procesuiranje učinilaca krivičnih dela izvršenih putem informacionih tehnologija. Pored toga, države formiraju specijalizovane policijske i bezbednosne jedinice za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, koje su obučene za rad u digitalnom okruženju i za primenu forenzičkih metoda u sajber prostoru.

Posebno važan segment delovanja države odnosi se na zaštitu kritične infrastrukture, koja obuhvata energetske sisteme, telekomunikacije, finansijske institucije i druge ključne sektore čije bi ugrožavanje moglo izazvati ozbiljne posledice po funkcionisanje društva. U tom kontekstu, države razvijaju strategije sajber odbrane i sisteme ranog upozoravanja kako bi se smanjio rizik od potencijalnih napada.

Zbog transnacionalne prirode sajber kriminala, međunarodna saradnja predstavlja jedan od najvažnijih elemenata državnog odgovora. Razmena informacija, zajedničke istrage i koordinisano delovanje između država omogućavaju efikasnije otkrivanje i procesuiranje sajber kriminalaca.

Prema Konvenciji o sajber kriminalu Saveta Evrope, države potpisnice imaju obavezu da usklade svoje nacionalno zakonodavstvo sa međunarodnim standardima, kao i da omoguće efikasnu međunarodnu pravnu pomoć u istragama i krivičnom gonjenju (Council of Europe, 2001).

PREVENCIJA I EDUKACIJA

Ljudski faktor predstavlja jedan od najznačajnijih rizika u oblasti informacione bezbednosti, budući da se veliki broj bezbednosnih incidenata ne dešava kao posledica tehničkih propusta, već kao rezultat nepažnje, nedovoljne obuke ili neinformisanosti korisnika. Zbog toga edukacija zaposlenih i korisnika informacionih sistema predstavlja ključni element savremenih strategija prevencije sajber kriminala.

Prevencione mere u oblasti sajber bezbednosti usmerene su na smanjenje verovatnoće nastanka incidenata kroz kontinuirano obrazovanje i razvoj svesti o potencijalnim pretnjama. Obuka zaposlenih obuhvata upoznavanje sa osnovnim principima zaštite informacija, pravilnim korišćenjem lozinki, prepoznavanjem sumnjivih aktivnosti i odgovornim rukovanjem osetljivim podacima. Poseban akcenat stavlja se na prepoznavanje i prevenciju fišing (phishing) napada, koji predstavljaju jednu od najčešćih tehnika socijalnog inženjeringa, gde napadači pokušavaju da prevare korisnike kako bi došli do poverljivih informacija.

Pored tehničke i operativne obuke, od izuzetnog značaja je i podizanje opšte svesti o sajber pretnjama, kako u poslovnom okruženju, tako i u širem društvu. Razvoj bezbednosne kulture podrazumeva stvaranje okruženja u kojem korisnici razumeju značaj zaštite informacija i aktivno učestvuju u njenom sprovođenju, poštujući propisane bezbednosne procedure i standarde. Na taj način se značajno smanjuje mogućnost ljudske greške i povećava ukupni nivo otpornosti informacionih sistema na sajber napade (Anderson, 2020; ISO/IEC 27001:2022).

ZAKLJUČAK

Sajber kriminal i zaštita informacionih sistema predstavljaju međusobno uslovljene i dinamične fenomene savremenog digitalnog društva. Njihov razvoj odvija se paralelno sa ekspanzijom informaciono-komunikacionih tehnologija, pri čemu svako tehnološko unapređenje istovremeno stvara nove bezbednosne rizike, ali i podstiče razvoj savremenih mehanizama zaštite.

Analiza sprovedena u radu pokazuje da sajber kriminal karakterišu anonimnost počinilaca, transnacionalni karakter, brza adaptacija metoda napada i otežano otkrivanje i dokazivanje, što ga čini izuzetno kompleksnim bezbednosnim izazovom. Istovremeno, zaštita informacionih sistema zahteva integrisan pristup koji obuhvata tehničke, organizacione i pravne mere, uz oslanjanje na međunarodne standarde i normativne okvire.

Efikasna borba protiv sajber kriminala ne može se zasnivati isključivo na tehnološkim rešenjima, već zahteva koordinisano delovanje države, institucija i međunarodnih aktera, kao i kontinuiranu edukaciju korisnika. U tom smislu, posebno je značajna zaštita kritične infrastrukture i razvoj bezbednosne kulture u digitalnom okruženju.

Može se zaključiti da odnos između sajber kriminala i sistema zaštite informacionih sistema predstavlja kontinuiranu „trku u naoružanju“, u kojoj se paralelno razvijaju napadačke i odbrambene tehnologije, što čini ovu oblast jednim od ključnih izazova savremene bezbednosti.

LITERATURA

Anderson, R. (2020). *Security Engineering. A Guide to Building Dependable Distributed Systems*, Third Edition, Wiley. https://download.e-bookshelf.de/download/0015/3092/35/L-G-0015309235-0048729244.pdf

Council of Europe (2001). *Convention on Cybercrime (Budapest Convention)* https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/179163/20090225ATT50418EN.pdf

Gordić Jovan M. *Sajber napadi sa aspekta međunarodnog i unutrašnjeg prava,* Baština, 2022, br. 57, str. 271-284

Stallings, W. (2017). *Network Security Essentials: Applications and Standards, 6th Edition,* Pearson. https://alighasemi.professora.ir/uploads/user4686/1664654207Network_Security_Essentials_Applications_and_Standards_6th_Edition.pdf

ISO/IEC 27001:2022 – Information security, cybersecurity and privacy protection — Information security management systems — Requirements. https://www.exactls.com/wp-content/uploads/2025/02/ISO_IEC-270012022-ed.3.pdf

Zakon o informacionoj bezbednosti Republike Srbije (“Sl. glasnik RS”, br. 91/2025) https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-informacionoj-bezbednosti-2025.html

PROTECTION OF INFORMATION SYSTEMS AND CYBERCRIME IN CONTEMPORARY DIGITAL SOCIETY

Kastratović Vasilije, Primus Lumennis d.o.o. Beograd
Dr Stojkanović Aleksandar, Visoka škola za komunikacije, Beograd
Dr Tomić Boban, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Abstract: *Contemporary society, based on digital technologies, is facing increasingly complex forms of cybercrime that threaten the information security of individuals, organizations, and states. Cyberspace has become one of the key areas of modern security risks, requiring the development of comprehensive mechanisms for the protection of information systems and data. The aim of this paper is to analyze the basic concepts, characteristics, and forms of cybercrime, as well as to examine systems for the protection of information systems and information. Special emphasis is placed on technical, organizational, and legal protection measures, as well as on the role of the state and institutions in preventing and combating cybercrime. The paper highlights the need for an integrated and multidisciplinary approach to cybersecurity, taking into account the dynamic nature of digital threats and the continuous evolution of attack methods.*

Keywords: *cybercrime, information security, cybersecurity, data protection, critical infrastructure, risks*

UDK: 343.9.02
COBISS.SR-ID 200255241

FRAGMENTACIJA ORGANIZOVANIH KRIMINALNIH GRUPA KAO SAVREMENI TREND RAZVOJA ORGANIZOVANOG KRIMINALA

Dr Kovačević Zoran, Visoka poslovno tehnička škola Doboj, zoran.kovacevic@dkpt.gov.ba
Dr Lakić Zoran, Direkcija za koordinaciju policijskih tijela BiH, zoran.lakic@ dkpt.gov.ba

Apstrakt: *Organizovani kriminal prolazi kroz strukturnu transformaciju koja radikalno mijenja njegov operativni oblik: monolitne hijerarhijske organizacije, paradigmatično zastupljene talijanskom Cosom Nostrom i japanskim Yakuzom ustupaju mjesto fragmentiranim, fleksibilnim i horizontalno organizovanim mrežama koje se prilagođavaju represivnom okruženju s visokim stepenom otpornosti. Ovaj rad analizira uzroke, mehanizme i kriminološke implikacije tog trenda, primjenjujući kauzalno-analitičku metodu i komparativnu studiju slučajeva iz različitih geografskih i kriminalnih konteksta. Centralna teza rada glasi: fragmentacija organizovanih kriminalnih grupa nije rezultat uspješne represije, ona je adaptivni odgovor kriminalnih sistema na represivni pritisak, koji kriminalu povećava otpornost, a organima gonjenja otežava atribuciju i dokazivanje. Rad identifikije četiri ključna pokretača fragmentacije, analizira mrežni model kao dominantnu savremenu strukturu i ocjenjuje adekvatnost postojećih pravnih i operativnih instrumenata suočenih s tom evolucijom.*

Ključne riječi: *organizovani kriminal, fragmentacija, mrežna struktura, adaptivna otpornost, kriminalne organizacije, dezorganizovani kriminal, RICO.*

UVOD

Kriminološka i bezbjednosna literatura dugo je organizovani kriminal konceptualizovala prema modelu koji je podrazumevao jasnu hijerarhiju, prepoznatljivo vođstvo, teritorijalnu kontrolu i kontinuitet kriminalnog preduzeća kroz vrijeme. Taj model odslikan (ili izražen) u paradigmatskim primjerima sicilijanske mafije, kolumbijskih kartela i ruskih organizovanih kriminalnih grupa nije samo opisivao stvarnost, on je oblikovao pravne instrumente, istražne metodologije i operativne doktrine namjenjene suzbijanju organizovanog kriminala. Zakon o organizacijama pod uticajem reketiranja i korupcije (RICO - Racketeer Influenced and Corrupt Organizations Act), usvojen u SAD-u 1970. godine, eksplicitno je projektovan na pretpostavci organizacione kontinualnosti i identifikovanog vođstva. Ta pretpostavka više ne odgovara empirijskoj stvarnosti. Savremeni organizovani kriminal u sve većoj mjeri napušta hijerarhijsku arhitekturu i usvaja mrežni, fragmentisani organizacioni model koji distribuira rizik, raspršuje odgovornost i eliminiše jedinstvenu tačku (ili punkt) koju bi represivni aparat mogao da neutralizuje. Fragmentacija nije slučajan ishod, ona je evolutivni odgovor kriminalnih aktera na unapređenje istražnih kapaciteta, internacionalizaciju pravne saradnje i destabilizaciju tradicionalnih kriminalnih struktura kroz uspješne represivne akcije. Razumjevanje te transformacije nije akademski luksuz, ono je operativna nužnost. Represivni aparat koji primjenjuje instrumente oblikovane za hijerarhijske organizacije na fragmentisane mreže ne samo da postiže ograničene rezultate, nego aktivno pogrešno dijagnostikuje problem koji nastoji da riješi. Cilj ovog rada je da precizira uzroke, mehanizme i kriminološke implikacije fragmentacije, kako bi se identifikovali adekvatni odgovori koji korespondiraju evoluciji prijetnje, a ne njenom zastarjelom modelu.

TEORIJSKI OKVIR

Organizovani kriminal nije jednoznačno definisan pojam ni u teoriji, ni u zakonodavnoj praksi. Donald Kresi (Donald Cressey, 1969), jedan od pionira kriminologije organizovanog kriminala, konstruisao je model koji je organizovanu kriminalnu grupu tretirao kao birokratsku organizaciju analognu legalnom preduzeću sa jasnom podjelom rada, hijerarhijom autoriteta i pravilima ponašanja. Taj model dominirao je teorijskim i pravnim diskursom do kasnih 1980-ih, kada su empirijska istraživanja počela da otkrivaju da stvarnost kriminalnih organizacija rijetko odgovara tako rigidnoj formi (ili rijetko korespondira sa tako rigidnom formom). Albanize (Albanese, 2011) razlikuje tri idealtipska oblika organizovanih kriminalnih grupa i to: hijerarhijski model, lokalni/etnički model i mrežni model. Hijerarhijski model pretpostavlja vertikalnu komandnu strukturu sa jasno definisanim ulogama, lokalni model počiva na etničkim ili geografskim vezama kao izvoru povjerenja i kohezije, dok mrežni model funkcioniše kao fleksibilna koalicija specijalizovanih aktera koji se udružuju za specifične projekte i raspuštaju po njihovom završetku. Savremeni trend, koji ovaj rad analizira, jeste sistemski pomak od prvog prema trećem modelu, u stvari pomak koji mijenja i logiku kriminalne organizacije i logiku njenog suzbijanja. Kastels (Castells, 2000) u svojoj teoriji mrežnog društva argumentuje da mrežna organizacija nije ekskluzivnost kriminalnih aktera, već da je ona opšti organizacioni odgovor na zahtjeve fleksibilnosti i adaptabilnosti u visoko turbulentnim okruženjima. Organizovani kriminal, u tom smislu, ne inovira, nego imitira organizacioni obrazac koji dominira i u legalnoj ekonomiji, prilagođavajući ga specifičnostima ilegalne aktivnosti. To saznanje ima dalekosežne implikacije za teoriju i praksu suzbijanja, jer borba protiv mrežnog kriminala nije borba protiv organizacije, nego borba protiv obrasca.

STRUKTURNI POKRETAČI FRAGMENTACIJE

Represivni pritisak kao evolutivni selektivni mehanizam

Fragmentacija organizovanih kriminalnih grupa ne odvija se u izolaciji, ona predstavlja selektivni evolutivni odgovor na supresivni pritisak države koji sankcioniše javnu vidljivost, a favorizuje prikriveno djelovanje. Kada organi krivičnog gonjenja uspješno destabilizuju hijerarhijski strukturisanu kriminalnu organizaciju identifikovanjem i procesuiranjem njenog rukovodstva, oni ne eliminišu kriminogene aktivnosti, oni generišu selekcioni pritisak koji pogoduje razvoju organizacionih formi otpornih na taj tip institucionalne intervencije. Shodno tome, opstaju strukturalno decentralizovani oblici, dok iščezavaju oni koji su primarno zavisili od monocentrične linije komandovanja. Empirijsku verifikaciju ovog mehanizma pruža istorijski osvrt na ishode italijanskih antimafijaških operacija od 1980-ih godina do danas. Masovni sudski postupci protiv Koza Nostre čiji je paradigmatični primjer proces u Palermu (1986–1987), okončan pravosnažnom osudom 338 pripadnika organizacije, nisu iskorijenili organizovani kriminal na Siciliji, već su inicirali njegovu duboku transformaciju. Preostale kriminalne strukture usvojile su model „meke decentralizacije", zadržani su zajednički identitetski simboli i bazični koordinacioni mehanizmi, ali je operativna autonomija prenijeta na manje, teže uočljive ćelije koje funkcionišu nezavisno od centralnog jezgra (Paoli, 2003). Analogni proces dokumentovan je i u kontekstu kolumbijskih narkokartela. Demontaža Medeljinskog kartela (1993) i Kali kartela (1995) inicirana likvidacijom Pabla Eskobara, odnosno hapšenjem i predajom braće Orehuela, koja nije označila prestanak transnacionalnog narkokriminala na tlu Kolumbije. Naprotiv, uslijedila je fragmentacija na desetine manjih, mrežnih organizacija (tzv. cartelitos), koje kumulativno generišu veći obim ilegalnog prometa narkotika nego što su to činili raniji centralizovani karteli, uz istovremeno drastično smanjenje sopstvene vulnerabilnosti na represivne mjere državnog aparata (Gootenberg, 2008).

Digitalizacija i globalizacija kao infrastruktura fragmentiranih mreža

Fragmentirane kriminalne mreže ne bi ostvarivale operativnu efikasnost bez infrastrukture koja im omogućava koordinaciju izvan hijerarhijskih okvira. Tu vrstu infrastrukture generišu digitalne komunikacione tehnologije i intenzivna globalizacija finansijskih tokova. Kriptovana komunikacija počevši od PGP enkripcije pa sve do savremenih aplikacija poput Signala (Signal) i Telegrama (Telegram), eliminiše potrebu za fizičkim kontaktima koji ostavljaju procesno i istražno upotrebljive tragove. Kriptovalute, naročito one primarno orijentisane na zaštitu privatnosti poput Monera (Monero), anuliraju finansijsku vidljivost transakcija. Tržišta na mračnoj mreži (dark web) omogućavaju realizaciju transakcija između kupaca i prodavaca koji nikada ne dijele isti geografski prostor niti podatke o ličnom identitetu. Silk Road - platforma na mračnoj mreži koja je bila aktivna od 2011. do 2013. godine, kada ju je Federalni istražni biro (FBI) ugasio, paradigmatično ilustruje ovu dimenziju. Silk Road je funkcionisao kao decentralizovano tržište narkotika koje je tokom svog operativnog perioda ostvarilo promet od približno 1,2 milijarde dolara, a djelovalo je bez ikakve hijerarhijski strukturisane kriminalne organizacije u tradicionalnom smislu, jer komunikacija između kupaca i prodavaca bila je pseudoanonimna, transakcije su se obavljale u bitkoinima (Bitcoin), dok se uloga rukovodstva svodila isključivo na administratora platforme (Christin, 2013). Nakon gašenja ove platforme, proces fragmentacije je dodatno intenziviran, i umjesto jednog centralizovanog tržišta formirane su desetine manjih platformi, čime je distribuiran operativni rizik i eliminisana jedinstvena tačka čijom bi neutralizacijom represivni aparat mogao prekinuti lance snabdijevanja. Globalizacija finansijskih tokova doprinosi fragmentaciji na drugačiji način, tj. ona omogućava primjenu jurisdikcijske arbitraže kao specifične kriminalne strategije. Fragmentirane kriminalne mreže distribuiraju svoje finansijske operacije kroz više različitih jurisdikcija, strateški iskorišćavajući asimetriju u regulatornim standardima, deficite u kapacitetima međunarodne policijske saradnje i neujednačenu brzinu pravosudnih postupaka. Sredstva generisana u jednoj pravnoj jurisdikciji podvrgavaju se procesu pranja novca u drugoj, a reinvestiraju u trećoj državi, pri čemu svaka pojedinačna faza uključuje različite aktere koji međusobno ne dijele informacije o svom identitetu.

Projektni model kao organizaciona forma

Jedan od najznačajnijih strukturalnih pomaka u savremenoj organizaciji kriminogenih aktivnosti jeste uspostavljanje takozvanog projektnog modela, ad hoc udruživanja specijalizovanih kriminalnih aktera radi realizacije konkretne operacije, nakon čega se mreža raspušta ili rekonfiguriše za naredni poduhvat. Ovaj model koji se u literaturi definiše kao „kriminalni poduhvat", radikalno mijenja logiku delinkventnog organizovanja, jer umjesto trajne strukture s fiksnim članstvom, nastaje fluidna mreža povremenih kooperanata čija je jedina konstanta uzajamno povjerenje stečeno prethodnom saradnjom (Morselli, 2009). Projektni model generiše specifične analitičke izazove za organe krivičnog gonjenja. Klasični istražni pristup organizovanom kriminalu pretpostavlja stabilnu organizacionu strukturu čije se konture mogu mapirati kroz produženo sprovođenje posebnih istražnih radnji i nadzor komunikacija. Projektna mreža ne posjeduje tu vrstu stabilnosti, već ona u svom punom kapacitetu egzistira samo tokom trajanja konkretne operacije, nakon čega se dezintegriše ili transformiše u novu konfiguraciju. Do trenutka kada istraga obezbijedi dovoljno dokaza za pravnu atribuciju, objekat procesualne obrade može prestati da postoji u obliku u kojem je dokumentovan.

Etnička i dijasporička dimenzija fragmentiranih mreža

Etnička i dijasporična dimenzija generiše specifičan oblik fragmentisanih kriminalnih mreža, koji organe krivičnog gonjenja suočava s kombinovanim izazovom, npr. jezičkom barijerom, kulturološkom neprozirnošću i transnacionalnom rasprostranjenošću. Etnička homogenost kriminalne mreže koja počiva na zajedničkom porijeklu, jeziku i kulturnim normama, funkcioniše kao supstitut za formalnu hijerarhijsku kontrolu, podrazumjevajući povjerenje koje hijerarhija proizvodi prisilom, a etnička mreža generiše kroz zajednički identitet i recipročne socijalne obaveze (Albanese, 2011). Albanske kriminalne mreže u zapadnoj Evropi, nigerijske kriminalne organizacije aktivne u oblasti trgovine ljudima i

vijetnamske kriminalne mreže angažovane na uzgoju marihuane paradigmatično ilustruju ovu dimenziju. Sve tri forme dijele istovjetan strukturalni obrazac, a to je: visoku unutrašnju koheziju utemeljenu na etničkim vezama, nisku vidljivost za organe krivičnog gonjenja koji nemaju lingvistički i kulturološki pristup tim zajednicama, kao i transnacionalnu distribuiranost koja otežava jurisdikcijsku atribuciju. Procjene pokazuju da etničke kriminalne mreže čine više od 40% identifikovanih organizovanih kriminalnih grupa aktivnih na području Evropske unije (Europol, 2021).

MREŽNA STRUKTURA KAO DOMINANTNI ORGANIZACIONI MODEL

Mrežni model organizovanih kriminalnih grupa ne predstavlja uniformnu kategoriju, već obuhvata spektar organizacionih formi koje dijele temeljnu karakteristiku horizontalne koordinacije, ali se razlikuju po stepenu centralizacije, trajnosti veza i nivou specijalizacije samih čvorišta. U analizi narkodistributivnih mreža u Njujorku, identifikovane su tri osnovne varijante mrežnog modela i to: hijerarhijska mreža (s jednim dominantnim čvorištem koje koordinira ostale), klaster-mreža (s više međusobno relativno nezavisnih klastera koji se povremeno koordiniraju) i difuzna mreža (bez prepoznatljivog koordinacionog centra) (Natarajan, 2006). Ključna karakteristika mrežne organizacije koja je čini operativno superiornom u odnosu na hijerarhijsku strukturu unutar represivnog okruženja jeste distribuiranost rizika. Neutralizacija jednog čvorišta, lišenje slobode ključnog aktera, te zaplijena imovine ili infiltracija informatora, ne destabilizuje cjelokupnu mrežu, već uzrokuje samo privremenu disfunkciju lokalnog karaktera, dok ostali segmenti mreže nastavljaju nesmetano da funkcionišu ili preuzimaju ulogu neutralisanog čvorišta. Taj kapacitet mrežne forme definisan je kao „otpornost mrežne arhitekture", što je čini strukturno nadmoćnijom u odnosu na tradicionalnu hijerarhiju u pogledu adaptacije na gubitke (Arquilla & Ronfeldt, 2001). Istovremeno, mrežna forma generiše sopstvene strukturalne ranjivosti koje organi krivičnog gonjenja mogu strateški eksploatisati. Koordinacija bez hijerarhije primarno počiva na uzajamnom povjerenju, koje se dalje temelji na reputaciji aktera, dok je sama reputacija vidljiva i podložna mapiranju. Infiltracija informatora koji postaje integralni dio mreže povjerenja i takozvani posrednički broker u mrežnoj terminologiji, može obezbijediti znatno veći obim operativno-obavještajnih podataka nego što je to slučaj u hijerarhijskim strukturama, tj. pristup samo jednom čvorištu mreže potencijalno otvara uvid u sve ostale subjekte koji sa njim dijele direktne veze. Upravo ovu ranjivost eksploatišu savremene proaktivne istražne metode usmjerene na analizu socijalnih mreža (social network analysis).

PRAVNI I OPERATIVNI ODGOVOR NA FRAGMENTACIJU

Pravni instrumenti namijenjeni suzbijanju organizovanog kriminala većinom su oblikovani prema logici hijerarhijskog modela. Zakon RICO (RICO Act) u Sjedinjenim Američkim Državama i njemu analogni instrumenti u evropskim jurisdikcijama počivaju na konceptu „kriminalnog preduzeća" (criminal enterprise), koje mora posjedovati kontinuitet kroz vrijeme i prepoznatljive aktere. Upravo ta pretpostavka da kontinuitet i mogućnost identifikacije aktera, stvara pravnu prazninu koju fragmentisane mreže sistematski eksploatišu. Evropski pravni okvir, utemeljen u Okvirnoj odluci Savjeta Evropske unije 2008/841/PUP o borbi protiv organizovanog kriminala, definiše kriminalnu organizaciju kao „strukturisano udruženje" koje mora okupljati više od dva lica i djelovati u cilju sticanja finansijske ili druge materijalne koristi. Termin „strukturisano" teorijski bi trebalo da obuhvati i mrežne forme, ali sudska praksa pokazuje da dokazivanje „strukturisanosti" fluidnih projektnih mreža uzrokuje procesne teškoće koje rezultiraju oslobađajućim presudama ili redukcijom optužbi na krivična djela pojedinačnih aktera, a ne organizacije (Evropska komisija, 2021). Operativni odgovor koji pokazuje najviši nivo adekvatnosti jeste metod mrežne analize, tj. primjena teorije grafova i sociometrijskih tehnika na mapiranje kriminalnih odnosa. Federalni istražni biro (FBI), Europol i Interpol razvili su specijalizovane analitičke kapacitete

koji identifikuju ključna čvorišta u mrežama (takozvane brokere), čija je neutralizacija neproporcionalno destruktivna za funkcionalnost same mreže. Za razliku od klasičnog pristupa koji cilja rukovodstvo hijerarhije, mrežna analiza cilja strukturalno kritične tačke koje ne moraju nužno predstavljati formalno vođstvo, ali bez kojih mreža gubi koordinacioni kapacitet (Morselli, 2009). Međunarodna policijska saradnja, koordinisana kroz Europol i Interpol, generiše dodatni operativni kapacitet koji korespondira s transnacionalnom prirodom fragmentisanih mreža. Operacija EMMA (Operation EMMA), zajednička akcija usmjerena na 'Ndrangetu ('Ndrangheta) i njene transnacionalne veze, demonstrirala je da se koordinisanim djelovanjem u više jurisdikcija simultano mogu neutralisati ključna čvorišta mreže prije nego što ona uspije da se rekonfiguriše kao odgovor na parcijalna lišenja slobode. Ipak, brzina i fleksibilnost kriminalnih mreža i dalje strukturalno nadmašuju brzinu međunarodne pravne saradnje, koja je ograničena formalnim procedurama uzajamne pravne pomoći.

KRIMINOLOŠKE IMPLIKACIJE ZA TEORIJU I PRAKSU

Fragmentacija organizovanih kriminalnih grupa generiše niz kriminoloških implikacija koje zahtijevaju korjenitu rekonceptualizaciju kako teorijskog, tako i praktičnog pristupa ovom fenomenu. Prva i fundamentalna implikacija jeste da se suzbijanje organizovanog kriminala ne može definisati kao „gašenje organizacija", jer ono mora biti koncipirano kao upravljanje kriminogenim obrascima koji opstaju i transformišu se bez obzira na sudbinu konkretnih formalnih struktura. Druga implikacija odnosi se na evaluaciju i mjerenje uspješnosti represivnih akcija. Klasični indikatori uspješnosti, npr. broj lišenih slobode, broj procesuiranih lica i broj neutralisanih organizacija, uzrokuju pojavu sistematske pristrasnosti u uslovima fragmentacije, te svako uspješno lišenje slobode može biti praćeno rekonfiguracijom mreže, koja na taj način postane de facto otpornija na narednu intervenciju u odnosu na prethodnu. Adekvatniji indikator stoga nije broj neutralisanih aktera, već kvalitativna promjena u operativnom kapacitetu kriminalne mreže, pri čemu se taj kapacitet može uvećavati čak i u periodima kada se individualni akteri uspješno procesuiraju. Treća implikacija je epistemološkog karaktera, gdje fragmentisane mreže generišu manje vidljive oblike kriminogenih aktivnosti, što implicira da zvanični statistički podaci o organizovanom kriminalu sistematski potcjenjuju stvarni obim ove pojave u mjeri u kojoj su mreže uspješno fragmentisane. Paradoksalno, smanjenje javne vidljivosti kriminalnih organizacija, koje organi krivičnog gonjenja nerijetko interpretiraju kao uspjeh supresivnih mjera, zapravo može predstavljati jasan indikator povećane sofisticiranosti kriminalnih aktera i njihove uspješne adaptacije na represivni pritisak, a ne smanjenja kriminalne aktivnosti kao takve.

ZAKLJUČAK

U skladu sa svim obrađenim podacima i informacijama koje smo prezentovali u radu dolazimo do zaključka da fragmentacija organizovanih kriminalnih grupa ne predstavlja puku strukturalnu promjenu, već je ona evolutivna adaptacija koja transformiše logiku, arhitekturu i operativnu otpornost savremenog organizovanog kriminala. Monolitne hijerarhije, koje su dominirale kriminološkim modelima i pravnim instrumentima u prošlom vijeku, ustupaju mjesto fleksibilnim, decentralizovanim mrežama koje distribuiraju rizik, iskorišćavaju jurisdikcijsku fragmentaciju i adaptiraju se na represivni pritisak uz visok stepen otpornosti. Sprovedena analiza identifikuje četiri ključna pokretača ove transformacije i to: represivni pritisak kao evolutivni selektivni mehanizam koji favorizuje decentralizovane forme, digitalnu infrastrukturu koja koordinaciju izvan hijerarhijskih okvira čini operativno efikasnom, projektni model koji eliminiše organizacioni kontinuitet kao primarnu ranjivost, te etničku koheziju koja formalnu kontrolu supstituiše neformalnim povjerenjem. Svaki od navedenih pokretača djeluje autonomno, ali njihova kumulativna sinergija generiše fenomen koji kvantitativno i kvalitativno nadilazi kapacitete instrumenata prvobitno oblikovanih za suzbijanje hijerarhijski organizovanog kriminala. Djelotvoran

institucionalni odgovor bi zahtijevao troslojnu reformu. Prvi nivo je pravni, koji rekonceptualizuje pojam „kriminalne organizacije" na način da obuhvati mrežne i projektne forme bez imperativa dokazivanja formalnog članstva i kontinuiteta. Drugi nivo je operativni, koji integriše mrežnu analizu kao standardni alat kriminalističke istrage i privileguje neutralizaciju strukturalno kritičnih čvorišta u odnosu na procesuiranje simboličnih vođstava. Treći nivo je koordinacioni, koji brzinu međunarodne saradnje usklađuje s dinamikom transnacionalnih kriminalnih mreža. I da na kraju remiziramo, sve dok ova reforma ne bude u potpunosti sprovedena, represivni aparat će primjenjivati alate prošlog vijeka na bezbjednosne prijetnje narednog.

LITERATURA

Albanese, J. S. (2011). Transnational crime and the 21st century: Criminal enterprise, corruption, and opportunity. Oxford University Press.

Arquilla, J., & Ronfeldt, D. (Ur.). (2001). Networks and netwars: The future of terror, crime, and militancy. RAND Corporation.

Calderoni, F. (2012). The structure of drug trafficking mafias: The 'Ndrangheta and cocaine. Crime, Law and Social Change, 58(3), 321–349. https://doi.org/10.1007/s10611-012-9387-9

Castells, M. (2000). The rise of the network society (2. izd.). Blackwell Publishers.

Christin, N. (2013). Traveling the Silk Road: A measurement analysis of a large anonymous online marketplace. Proceedings of the 22nd International World Wide Web Conference (WWW '13), 213–224. https://doi.org/10.1145/2488388.2488408

Cressey, D. R. (1969). Theft of the nation: The structure and operations of organized crime in America. Harper & Row.

Europol. (2021). Serious and organised crime threat assessment (SOCTA 2021): A corrupting influence: The infiltration and undermining of Europe's economy and society by organised crime. Publications Office of the European Union. https://doi.org/10.2813/425796

Europska komisija. (2021). Report from the Commission to the European Parliament and the Council assessing the implementation of Council Framework Decision 2008/841/JHA. COM(2021) 784 final.

Gootenberg, P. (2008). Andean cocaine: The making of a global drug. University of North Carolina Press.

Levi, M. (2012). The organization of serious crimes for gain. U M. Maguire, R. Morgan, & R. Reiner (Ur.), The Oxford handbook of criminology (5. izd., str. 595–622). Oxford University Press.

Morselli, C. (2009). Inside criminal networks. Springer.

Natarajan, M. (2006). Understanding the structure of a large heroin distribution network: A quantitative analysis of qualitative data. Journal of Quantitative Criminology, 22(2), 171–192. https://doi.org/10.1007/s10940-006-9007-x

Paoli, L. (2003). Mafia brotherhoods: Organized crime, Italian style. Oxford University Press.

Réuter, P. (2009). Systemic violence in drug markets. Crime, Law and Social Change, 52(3), 275–284. https://doi.org/10.1007/s10611-009-9197-x

Van Duyne, P. C., & Levi, M. (2005). Drugs and money: Managing the drug trade and crime-money in Europe. Routledge.

Varese, F. (2011). Mafias on the move: How organized crime conquers new territories. Princeton University Press.

FRAGMENTATION OF ORGANIZED CRIME GROUPS AS A MODERN TREND IN THE DEVELOPMENT OF ORGANIZED CRIME

Dr Kovačević Zoran, Visoka poslovno tehnička škola Doboj, zoran.kovacevic@dkpt.gov.ba
Dr Lakić Zoran, Direkcija za koordinaciju policijskih tijela BiH, zoran.lakic@ dkpt.gov.ba

Abstract: *Organized crime is undergoing a structural transformation that radically alters its operational form: monolithic hierarchical organizations, paradigmatically represented by the Italian Cosa Nostra and the Japanese Yakuza are giving way to fragmented, flexible, and horizontally organized networks that adapt to repressive environments with a high degree of resilience. This paper analyses the causes, mechanisms, and criminological implications of this trend, applying a causal-analytical method and comparative case studies from different geographic and criminal contexts. The central thesis is that the fragmentation of organized criminal groups is not the result of successful repression, it is the adaptive response of criminal systems to repressive pressure, one that increases criminal resilience while complicating attribution and prosecution for law enforcement. The paper identifies four key drivers of fragmentation, analyses the network model as the dominant contemporary structure, and assesses the adequacy of existing legal and operational instruments confronting this evolution.*

Keywords: *organized crime, fragmentation, network structure, adaptive resilience, criminal organizations, disorganized crime, RICO.*

UDK: 347.15/.19
341.96
COBISS.SR-ID 200259081

PRAVNI POLOŽAJ STRANIH FIZIČKIH I PRAVNIH LICA U GRAĐANSKOPRAVNIM ODNOSIMA

Dr Čodo Milomir, milomir.codo@yahoo.com

***Apstrakt**: Pravni položaj stranih fizičkih i pravnih lica u građanskopravnim odnosima predstavlja značajnu oblast međunarodnog privatnog prava, koja uređuje obim prava i obaveza stranaca na teritoriji određene države. U radu se analiziraju osnovna načela koja određuju pravni status stranih lica, uključujući načelo nacionalnog tretmana, uzajamnosti i jednakosti pred zakonom. Posebna pažnja posvećena je pravnoj i poslovnoj sposobnosti stranih fizičkih lica, kao i priznavanju pravnog subjektiviteta stranih pravnih lica. Takođe se razmatraju mogućnosti sticanja imovinskih prava, zaključivanja ugovora, učestvovanja u sudskim postupcima i ostvarivanja drugih građanskih prava. Rad ukazuje na činjenicu da savremeni pravni sistemi teže obezbjeđivanju jednakog pravnog položaja domaćih i stranih lica, uz mogućnost određenih zakonskih ograničenja koja proizlaze iz zaštite javnog poretka, nacionalne bezbjednosti i ekonomskih interesa države. Cilj rada je da prikaže osnovne karakteristike pravnog položaja stranih fizičkih i pravnih lica i njihov značaj za razvoj međunarodnih građanskopravnih odnosa.*

***Ključne riječi:** strana fizička lica, strana pravna lica, građanskopravni odnosi, međunarodno privatno pravo, pravna sposobnost, poslovna sposobnost, nacionalni tretman, uzajamnost.*

UVOD

Međunarodno privatno pravo je grana prava koja se bavi svim privatnim odnosima sa međunarodnim elementom – ukratko, situacijama kada neki pravni odnos sadrži vezu sa inostranstvom. U današnjem razvoju društva, ovakve situacije su sve češće.

Pravni sistemi većine država razlikuju više pravnih grana, među kojima su najznačajnije: ustavno pravo, upravno pravo, sudsko pravo, građansko pravo, građansko procesno pravo, obligaciono pravo, stvarno pravo, nasljedno pravo, porodično pravo, radno pravo, privredno pravo, krivično materijalno pravo, krivično procesno pravo i međunarodno pravo.

Iz osnovnih i najznačajnijih grana prava vremenom su se razvijale i izdvajale nove pravne grane. Tako su se iz prava kao jedinstvene cjeline najprije izdvojile pojedine grane prava, u početku njihov manji broj, a kasnije su se iz njih razvijale nove grane i podgrane prava. Ovaj proces razvoja i diferencijacije prava nastavio se kroz istoriju i traje i danas, prateći promjene i potrebe savremenog društva.

Međunarodno pravo kao posebna grana prava je takođe doživjela svoj razvoj i diferencijaciju. Međunarodno pravo, kao posebna grana pravnog sistema, takođe je doživjelo značajan razvoj i diferencijaciju. Njegov razvoj bio je uslovljen intenziviranjem međunarodnih odnosa između država, međunarodnih organizacija, privrednih subjekata i pojedinaca. Kako su se društveni, politički i ekonomski odnosi među državama razvijali i postajali složeniji, javila se potreba za stvaranjem posebnih pravnih pravila kojima bi se uređivali odnosi sa međunarodnim elementom.

Tokom istorijskog razvoja iz međunarodnog prava izdvojile su se dvije osnovne oblasti: međunarodno javno pravo i međunarodno privatno pravo. Međunarodno javno pravo uređuje odnose između država i drugih subjekata međunarodnog prava, kao i pitanja međunarodne saradnje, mira i bezbjednosti. S druge

strane, međunarodno privatno pravo reguliše privatnopravne odnose koji sadrže strani element, odnosno odnose u kojima učestvuju strana fizička ili pravna lica ili koji su na drugi način povezani sa više država.

Daljim razvojem međunarodnog prava nastale su i brojne specijalizovane grane, kao što su međunarodno privredno pravo, međunarodno humanitarno pravo, međunarodno krivično pravo, međunarodno pravo ljudskih prava, međunarodno ekološko pravo i druge. Ove grane nastale su kao odgovor na potrebe savremenog društva i sve intenzivniju međunarodnu saradnju u različitim oblastima života.

Poseban značaj međunarodnog privatnog prava ogleda se u njegovoj ulozi u rješavanju sukoba zakona različitih država, određivanju nadležnosti sudova i priznavanju i izvršenju stranih sudskih odluka. Zahvaljujući tome, omogućava se pravna sigurnost učesnika u međunarodnim građanskopravnim odnosima i nesmetano odvijanje međunarodnog pravnog prometa.

Razvoj društva ima tendenciju razvoja i samostalnog izdvajanja pojedinih grana prava. Naime programi odnosno sadržaj predmeta na današnjim pravni fakultetima i fakultetima prije dvadeset ili više godina su mnogo različiti. Primjera radi današnji predmet i grana prava, "Pravo EU" se izučavalo u okviru Međunarodnog prava.

Kada dođe do određenog građanskopravnog spora u kojem se nalaze strana ili fizička lica postavlja se pitanje njihovog pravnog položaja i upravo je to pitanje tema ovog stručnog rada.

PRAVNI POLOŽAJ LICA, OPŠTA RAZMATRANJA

Pravni položaj lica određuje se skupom prava, obaveza i pravnih ovlašćenja koja pravni poredak priznaje određenom subjektu prava, omogućavajući mu da učestvuje u pravnom prometu kao nosilac prava i obaveza (Živković, 2019).

Pravo kao društvena norma određuje položaj pojedinca u društvu i daje mu ovlašćenja i obaveze koje čine njegov pravni status (Lukić, 2020).

Pravni položaj lica predstavlja skup prava, obaveza i pravnih mogućnosti koje jedno lice ima u okviru određenog pravnog sistema. On određuje mjesto i ulogu pojedinca ili pravnog lica u pravnom prometu, kao i obim njihovog učešća u različitim društvenim i pravnim odnosima. Pravni položaj lica zasniva se na priznavanju pravnog subjektiviteta, odnosno sposobnosti da lice bude nosilac prava i obaveza.

Pravni subjektivitet je osnovna pravna osobina svakog lica, jer omogućava da bude nosilac prava i obaveza u pravnom poretku (Perović, 2001).

U savremenim pravnim sistemima razlikuju se fizička i pravna lica. Fizičko lice stiče pravnu sposobnost rođenjem, dok pravno lice nastaje ispunjenjem zakonom propisanih uslova za njegovo osnivanje. Obje kategorije lica mogu učestvovati u građanskopravnim odnosima, zaključivati ugovore, sticati imovinu, ostvarivati prava i preuzimati obaveze u skladu sa važećim pravnim propisima.

Pravni položaj lica određuje se prvenstveno pravnom i poslovnom sposobnošću. Pravna sposobnost podrazumijeva mogućnost da lice bude nosilac prava i obaveza, dok poslovna sposobnost predstavlja sposobnost da svojim radnjama stiče prava i preuzima obaveze. Pored toga, za određivanje pravnog položaja značajni su i elementi kao što su državljanstvo, prebivalište, boravište i sjedište pravnog lica.

U oblasti međunarodnog privatnog prava poseban značaj ima pravni položaj stranih fizičkih i pravnih lica. Njihov status određuje se pravilima domaćeg zakonodavstva, međunarodnim ugovorima i opšteprihvaćenim načelima međunarodnog prava. Savremeni pravni sistemi uglavnom polaze od načela jednakosti i nediskriminacije, omogućavajući stranim licima da uživaju građanska prava pod uslovima koji su slični onima koji važe za domaće državljane i pravna lica.

Pravni položaj stranih lica u međunarodnom privatnom pravu zavisi od domaćeg pravnog poretka, međunarodnih ugovora i načela reciprociteta (Živković, 2019).

Pravni položaj lica od velikog je značaja za pravnu sigurnost i stabilnost pravnog prometa, jer omogućava jasno određivanje prava, obaveza i odgovornosti svih učesnika u pravnim odnosima. Zbog toga je njegovo uređivanje jedno od osnovnih pitanja svakog pravnog sistema.

GRAĐANSKOPRAVNI SPOROVI

U većini država zakoni o parničnom postupku određuju pravila postupka na osnovu kojih nadležni sudovi raspravljaju i odlučuju u građanskopravnim sporovima ako posebnim zakonom nije drugačije određeno. Znači da je pojam građanskopravnog spora određen zakonom i uslov je za nadležnost, odnosno sudsko raspravljanje i odlučivanje.

Najčešće važeća zakonska rješenja ne definišu pojam građanskopravnog spora pa često može doći do različitih mišljenja i tumačenja da li je neki spor građanskopravni.

Predmet građanskopravnih sporova može biti veoma raznolik i obuhvata obligacione, stvarnopravne, porodične, nasljedne i druge odnose. Najčešće se radi o sporovima iz ugovornih odnosa (npr. neispunjenje ugovora, naknada štete), imovinskim sporovima (npr. pravo svojine, posjed), kao i sporovima iz porodičnih i nasljednih odnosa.

Građanskopravni sporovi se rješavaju pred nadležnim sudovima u parničnom postupku, koji predstavlja osnovni procesni okvir za zaštitu subjektivnih građanskih prava. U parničnom postupku sud odlučuje na osnovu tužbe jedne strane i odgovora druge strane, uz primjenu načela dispozitivnosti, kontradiktornosti i jednakosti stranaka pred sudom.

Stranke u građanskopravnom sporu mogu biti fizička i pravna lica, uključujući i strana lica, što je posebno značajno u međunarodnim građanskopravnim odnosima.

Spor je određeni životni odnos, često jedan životni događaj ili skup životnih događaja, neslaganja ili sukoba između dvije ili više strana zbog različitih interesa, prava, obaveza ili mišljenja. Osnov svakog spora je neslaganje. Spor nastaje kada jedna strana smatra da su joj povrijeđena prava ili interesi, a druga to osporava ili ne prihvata. Spor predstavlja sukob interesa ili prava između strana. Postoji više vrsta sporova, a razlikuju se prema učesnicima i predmetu spora. Cilj svakog postupka je pravično i zakonito rješavanje neslaganja. Sporovi se mogu rješavati mirnim putem (dogovorom, posredovanjem) ili pred nadležnim organima, najčešće sudom. Svaki spor ne mora da bude pravni spor već može da bude neslaganje koje ne regulišu pravne norme ili koje nije preraslo u takav vid da je neophodno njegovo pravno rješavanje.

Pravni sporovi se mogu razvrstati na građanske sporove, krivične sporove, upravne sporove, radne sporove, privredne sporove, međunarodne sporovi, političke sporove i druge vrste.

Ipak pravna nauka građanskopravne sporove definiše kao sporove između fizičkih ili pravnih lica koji nastaju iz privatnopravnih odnosa (npr. ugovora, vlasništva, naknade štete, porodičnih odnosa ili radnih odnosa). Rješavaju ih građanski sudovi prema pravilima parničnog postupka. Najčešće vrste građanskopravnih sporova su: imovinski sporovi – vlasništvo nad nekretninom, međe, dugovi, zakup, ugovorni sporovi – neispunjenje ugovora, kašnjenje plaćanja, raskid ugovora, naknada štete – saobraćajne nezgode, povreda ugleda, materijalna i nematerijalna šteta, porodični sporovi – razvod, alimentacija, starateljstvo, radni sporovi – otkaz ugovora o radu, neisplaćene plate, nasljedni sporovi – podjela nasljedstva, osporavanje testamenta.

Privatni sporovi su širi pojam od građanskopravnih sporova. Oni obuhvataju sve sporove između subjekata privatnog prava (fizičkih i pravnih lica) u kojima se štite privatni interesi. U njih se ubrajaju:

građanskopravni sporovi, privredni (trgovački) sporovi, porodični sporovi, radni sporovi (u određenoj mjeri),sporovi iz međunarodnih privatnopravnih odnosa.

Dakle, svaki građanskopravni spor jeste privatni spor, ali svaki privatni spor nije nužno građanskopravni spor.

Pravna pretpostavka za ostvarivanje zaštite subjektivnih građanskih prava može biti prije svega spor među pravnim subjektima i u tom smislu, spor se rješava u građanskom sudskom postupku – parničnom postupku (Dabetić, 2013).

Do državne intervencije mora doći po pravilu, kad među pravnim subjektima čije se interesne sfere ukrštaju, dođe do sukoba, do spora o pitanju koji od njih postupa u skladu sa pravnim poretkom, a čije je ponašanje protivpravno, te koji od njih mora izmjeniti svoje ponašanje i dovesti ga u sklad sa pravnim pravilima i pravno zaštićenom sferom ostalih članova društvene zajednice (Dabetić, 2013).

Sudska praksa: ”Tako u sudsku nadležnost spada odlučivanje o zahtjevu nosioca prava korištenja groba da se tuženom naloži da ekshumira posmrtne ostatke svojih roditelja (Vrhovni sud Republike Hrvatske, dalje - VSH, Rev-2732/88 od 13.6. 1989 god)”.

”Sudska nadležnost je i zahtjev osiguranika da mu organizacija invalidskog i penzionog osiguranja nadoknadi štetu uzrokovanu nepravilnim radom svog radnika (VSH, Rev-2828/87 od 25. 8. 1988 god)”.

PRAVNI POLOŽAJ STRANIH LICA U GRAĐANSKOPRAVNOM ODNOSU

Građanskopravni odnosi predstavljaju društvene odnose uređene normama građanskog prava, u kojima učesnici nastupaju kao ravnopravni subjekti. Ovi odnosi čine osnovu građanskog prava i obuhvataju širok spektar imovinskih i ličnih neimovinskih odnosa među fizičkim i pravnim licima.

Osnovna karakteristika građanskopravnih odnosa jeste ravnopravnost stranaka, što znači da nijedan učesnik nema nadređeni položaj u odnosu na drugog, već se odnosi zasnivaju na autonomiji volje i slobodi ugovaranja. Učesnici sami odlučuju da li će stupiti u određeni pravni odnos i pod kojim uslovima, u okviru granica koje određuje zakon.

Građanskopravni odnosi mogu biti imovinskog i neimovinskog karaktera. Imovinski odnosi obuhvataju odnose koji imaju ekonomsku vrijednost, kao što su obligacioni odnosi (ugovori, naknada štete), stvarnopravni odnosi (pravo svojine, zaloga) i nasljedni odnosi. Neimovinski odnosi se odnose na lična prava, kao što su lična prava, porodični odnosi i druga prava koja nemaju neposrednu ekonomsku vrijednost, ali su pravno zaštićena.

Subjekti građanskopravnih odnosa mogu biti fizička i pravna lica. Pravni položaj stranih fizičkih i pravnih lica u građanskopravnim odnosima predstavlja skup prava, obaveza i pravnih mogućnosti koje stranci imaju u pravnom poretku jedne države. On određuje u kojoj mjeri strana lica mogu učestvovati u pravnom prometu, sticati prava, preuzimati obaveze i ostvarivati pravnu zaštitu pred domaćim organima. Subjekti građanskopravnih odnosa mogu biti i strana fizička i pravna lica.

U savremenim pravnim sistemima polazi se od načela jednakosti stranih i domaćih lica, što znači da stranci, po pravilu, imaju ista građanskopravna prava kao i domaći državljani. Ovo načelo omogućava nesmetano učešće stranih lica u građanskopravnim odnosima, posebno u oblasti obligacionih odnosa, stvarnih prava, nasljeđivanja i zaključivanja ugovora.

Međutim, pravni položaj stranaca nije apsolutan, već može biti ograničen zakonom. Ograničenja se najčešće odnose na sticanje prava svojine na nepokretnostima, posebno poljoprivrednom zemljištu, kao i na određene djelatnosti od posebnog državnog interesa. Takva ograničenja se uvode radi zaštite javnog poretka, nacionalne sigurnosti i ekonomskih interesa države.

Pravni položaj stranih fizičkih lica zavisi od njihove pravne i poslovne sposobnosti, koja se najčešće određuje prema pravu države njihovog državljanstva, uz primjenu domaćih propisa kada je to potrebno. Strana pravna lica imaju mogućnost da učestvuju u pravnom prometu, osnivaju predstavništva i obavljaju djelatnost u skladu sa domaćim zakonodavstvom i međunarodnim ugovorima.

Poseban značaj u ovoj oblasti ima međunarodno privatno pravo, koje reguliše sukob zakona i određuje pravila po kojima se utvrđuje koji pravni sistem će se primijeniti u konkretnom slučaju sa elementom inostranosti. Tako se obezbjeđuje pravna sigurnost i predvidljivost u međunarodnim građanskopravnim odnosima.

U savremenom međunarodnom privatnom pravu stranci se u građanskopravnim odnosima uglavnom izjednačavaju sa domaćim državljanima, pri čemu određena ograničenja mogu biti propisana zakonom radi zaštite javnog interesa države (Meškić, Đorđević, 2016).

NAČELA PRAVNOG POLOŽAJA STRANACA

Načelo je osnovno pravilo, ideja ili smjernica na kojoj se zasnivaju određena pravna pravila, institucije ili društveni odnosi. Ono predstavlja opšti standard koji usmjerava tumačenje i primjenu konkretnih normi u određenoj oblasti prava.

Načelo predstavlja temeljno pravilo ili opštu ideju koja služi kao osnova za donošenje, tumačenje i primjenu pravnih normi u određenoj oblasti društvenih odnosa.

U pravu, načela imaju poseban značaj jer izražavaju osnovne vrijednosti pravnog sistema, kao što su jednakost, pravičnost, savjesnost i pravnu sigurnost. Na primjer, načelo jednakosti pred zakonom zahtijeva da se sva lica tretiraju ravnopravno u istim ili sličnim pravnim situacijama.

Načelo predstavlja osnovnu ideju ili temeljno pravilo koje izražava suštinu određenog pravnog područja i služi kao smjernica za tumačenje i primjenu pravnih normi. Ono omogućava da se pravne norme razumiju kao povezana i smislena cjelina (Jovanović, 2010).

Pravni položaj stranaca zasniva se na određenim načelima koja određuju obim prava i obaveza koje strana fizička i pravna lica mogu ostvarivati u jednoj državi. Ova načela imaju za cilj da uspostave ravnotežu između zaštite interesa države i omogućavanja strancima da ravnopravno učestvuju u pravnom prometu.

Načelo nacionalnog tretmana podrazumijeva da stranci uživaju ista građanska prava i imaju iste građanskopravne obaveze kao domaći državljani, osim ako zakonom nije drugačije određeno. Ovo načelo predstavlja osnov savremenog uređenja pravnog položaja stranaca i omogućava njihovo ravnopravno učešće u građanskopravnim odnosima.

Prema načelu nacionalnog tretmana, strana lica u pravilu imaju jednak pravni položaj kao domaći državljani u pogledu ostvarivanja građanskih prava i preuzimanja građanskopravnih obaveza.

Načelo reciprociteta znači da se određena prava strancima priznaju pod uslovom da ista ili slična prava uživaju domaći državljani u državi čiji je stranac državljanin. Ovo načelo se često primjenjuje kod sticanja određenih imovinskih prava, naročito prava svojine na nekretninama.

Država može usloviti ostvarivanje pojedinih prava stranaca postojanjem uzajamnosti između država, čime se osigurava jednak tretman vlastitih državljana u inostranstvu.

Načelo najpovlaštenije nacije, strancima jedne države priznaju se prava koja su jednaka pravima koja uživaju državljani bilo koje treće države koja ima najpovoljniji položaj. Najčešće se primjenjuje na osnovu međunarodnih ugovora. Ovo načelo omogućava da državljani određene države uživaju najmanje onaj stepen prava koji je država domaćin priznala državljanima neke druge države.

Načelo minimalnog međunarodnog standarda podrazumijeva da stranci moraju uživati minimum prava i pravne zaštite koji je priznat međunarodnim pravom, bez obzira na domaće zakonodavstvo države u kojoj se nalaze.

Međunarodno pravo zahtijeva da se strancima osigura osnovni nivo pravne zaštite i poštovanja njihovih prava, nezavisno od njihovog državljanstva.

ZAKLJUČAK

Pravni položaj stranih fizičkih i pravnih lica u građanskopravnim odnosima predstavlja jedno od značajnih pitanja međunarodnog privatnog prava i savremenog građanskog prava uopšte. Njegova važnost ogleda se u činjenici da sve intenzivniji razvoj međunarodnih ekonomskih, društvenih i pravnih odnosa dovodi do sve češćeg učešća stranih subjekata u pravnom prometu jedne države. Zbog toga je neophodno jasno i precizno normativno uređenje njihovog statusa kako bi se obezbijedila pravna sigurnost i stabilnost pravnog poretka.

Savremeni pravni sistemi u pravilu polaze od načela jednakog tretmana stranih i domaćih lica, što znači da strana fizička i pravna lica uživaju širok krug građanskih prava pod istim ili sličnim uslovima kao i domaći subjekti. Na taj način se omogućava njihovo ravnopravno učešće u obligacionim, stvarnopravnim, porodičnim i nasljednim odnosima, kao i u drugim oblicima građanskopravnih odnosa. Ovakav pristup doprinosi razvoju međunarodne saradnje, ekonomskih veza i pravne sigurnosti u prekograničnim odnosima.

Ipak, pravni položaj stranaca nije apsolutan i neograničen. Države zadržavaju pravo da u određenim oblastima uvedu posebna ograničenja u cilju zaštite javnog poretka, nacionalne bezbjednosti i ekonomskih interesa. Najčešće se ta ograničenja odnose na sticanje prava svojine na nepokretnostima, učešće u određenim djelatnostima ili pristup određenim pravima koja su od posebnog značaja za državu. Takva ograničenja moraju biti propisana zakonom i zasnovana na legitimnim razlozima, kako ne bi došlo do diskriminacije stranih lica.

Poseban značaj u regulisanju pravnog položaja stranaca ima međunarodno privatno pravo, koje određuje pravila o sukobu zakona, nadležnosti sudova i priznavanju stranih sudskih odluka. Upravo ova grana prava omogućava da se u situacijama sa elementom inostranosti utvrdi koji će pravni sistem biti primijenjen, čime se obezbjeđuje pravna sigurnost i predvidljivost u međunarodnim odnosima.

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da savremeni trendovi u razvoju prava idu u pravcu sve veće zaštite i ravnopravnosti stranih lica u građanskopravnim odnosima, uz istovremeno zadržavanje određenih ograničenja koja proizlaze iz suvereniteta svake države. Time se postiže balans između otvorenosti pravnog sistema prema međunarodnoj saradnji i zaštite osnovnih interesa države, što predstavlja osnovu stabilnog i funkcionalnog pravnog poretka.

Savremeni pravni sistemi teže da obezbijede što ravnopravniji položaj stranih i domaćih lica, uz određena zakonska ograničenja koja su opravdana javnim interesom države.

LITERATURA

Dabetić-Trogrlić, V., Građansko procesno pravo, Bijeljina: Univerzitet Sinergija, 2013.

Jovanović, Miodrag, „Izvedenost pravnog načela“, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 2010.

Lukić, Radomir, Uvod u pravo, Beograd: Službeni list SRJ, 1999.

Meškić, Zlatan i Đorđević, Slavko, Međunarodno privatno pravo I – Opći dio, Sarajevo: Privredna štampa, 2016.

Perović, Slobodan, Uvod u građansko pravo, Beograd: Službeni list SFRJ, 2001.

Živković, Miodrag, Međunarodno privatno pravo, Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 2019.

LEGAL STATUS OF FOREIGN NATURAL AND LEGAL PERSONS IN CIVIL LAW RELATIONS

Dr Čodo Milomir, milomir.codo@yahoo.com

Abstract: *The legal status of foreign natural and legal persons in civil law relations represents a significant area of private international law, which regulates the scope of rights and obligations of foreigners within the territory of a given state. The paper analyzes the basic principles that determine the legal status of foreign persons, including the principle of national treatment, reciprocity, and equality before the law. Particular attention is given to the legal and business capacity of foreign natural persons, as well as to the recognition of the legal subjectivity of foreign legal persons. The possibilities of acquiring property rights, entering into contracts, participating in judicial proceedings, and exercising other civil rights are also considered. The paper points out that modern legal systems strive to ensure equal legal status for domestic and foreign persons, with the possibility of certain legal restrictions arising from the protection of public order and national security and economic interests of the state. The aim of the paper is to present the basic characteristics of the legal status of foreign natural and legal persons and their significance for the development of international civil law relations.*

Keywords: *foreign natural persons, foreign legal persons, civil law relations, private international law, legal capacity, business capacity, national treatment, reciprocity.*

UDK: 340.12
17.01:340
COBISS.SR-ID 200265737

SUOČAVANJE PRAVA I MORALA U SAVREMENIM PRAVNIM SISTEMIMA

Dr Župljanić Milica, Visoka škola za komunikacije, Beograd, mzupljanic@gmail.com

Apstrakt: *Odnos prava i morala predstavlja jedno od najstarijih i najznačajnijih pitanja pravne filozofije i teorije prava. Iako su pravo i moral istorijski povezani sistemi društvenih normi, njihov međusobni odnos razvijao se različito u zavisnosti od pravne tradicije, društvenih okolnosti i političkog razvoja pojedinih država. Savremeni pravni sistemi nastoje da uspostave ravnotežu između zahteva pravne sigurnosti i potrebe da pravne norme budu u skladu sa dominantnim moralnim vrednostima društva. Cilj ovog rada jeste analiza odnosa prava i morala u različitim pravnim porodicama, anglosaksonskog, slovensko-ruskog i evropskog pravnog područja. Primenom normativnog, istorijskog i uporednopravnog metoda istražuju se sličnosti i razlike u načinu na koji navedeni sistemi integrišu moralne principe u pravni poredak. Rezultati istraživanja ukazuju da, uprkos različitim teorijskim pristupima, nijedan savremeni pravni sistem ne može u potpunosti da zanemari moralne vrednosti kao osnov legitimnosti pravnih normi. Zaključuje se da je odnos prava i morala dinamičan proces koji se prilagođava društvenim promenama, pri čemu moral ostaje značajan korektiv pozitivnog prava.*

Ključne reči: *pravo, moral, pravna filozofija, pravni sistemi, pravni pozitivizam, prirodno pravo, uporedno pravo, pravna država.*

UVOD

Odnos prava i morala predstavlja jedno od centralnih pitanja pravne nauke još od antičkog perioda. Razmatranje njihove međusobne povezanosti prisutno je u delima Aristotela, Cicerona, Tome Akvinskog, Huga Grocijusa, Imanuela Kanta i brojnih drugih mislilaca koji su nastojali da objasne da li pravo svoju legitimnost crpi iz moralnih vrednosti ili iz formalne državne vlasti (Finnis, 2011: 239). Savremene rasprave o ovom pitanju posebno su intenzivirane tokom XX veka kroz sukob teorija prirodnog prava i pravnog pozitivizma (Hart, 2012: 185; Kelzen H.V., 1967: 193).

Pravo i moral predstavljaju sisteme društvenih normi kojima se reguliše ljudsko ponašanje. Njihova osnovna zajednička karakteristika jeste usmeravanje ponašanja pojedinaca ka društveno prihvatljivim obrascima delovanja. Međutim, postoje značajne razlike. Moralne norme nastaju spontano u društvu i oslanjaju se na unutrašnje uverenje pojedinca, dok pravne norme stvara država i obezbeđuje njihovu primenu putem institucionalne prinude.

Savremeni pravni sistemi suočavaju se sa brojnim izazovima koji zahtevaju usklađivanje pravnih i moralnih vrednosti. Pitanja ljudskih prava, biomedicine, zaštite životne sredine, digitalnih tehnologija i veštačke inteligencije pokazuju da pravo ne može ostati izolovano od moralnih dilema savremenog društva. Zbog toga, analiza odnosa prava i morala ima poseban značaj za razumevanje funkcionisanja modernih pravnih poredaka.

Predmet istraživanja ovog rada jeste odnos prava i morala u različitim pravnim sistemima, sa posebnim osvrtom na istaknute predstavnike evropskog pravnog područja, nemački i francuski, angloamerički, slovensko-ruski i srpski pravni sistem. Cilj rada je da se utvrdi na koji način navedeni sistemi integrišu moralne vrednosti u pravne norme i kakav značaj moral ima za tumačenje i primenu prava.

ANGLOAMERIČKI I SLOVENSKO-RUSKI PRAVNI SISTEM

Angloamerički pravni sistem, poznat i kao common law sistem, razvio se prvenstveno u Engleskoj, a kasnije je prenet u Sjedinjene Američke Države i druge zemlje engleskog govornog područja. Njegova osnovna karakteristika jeste značaj sudske prakse kao izvora prava. Za razliku od kontinentalnoevropskih sistema koji počivaju na kodifikovanom zakonodavstvu, common law sistem veliku važnost pridaje sudskim odlukama i precedentu.

Odnos prava i morala u angloameričkoj pravnoj tradiciji bio je predmet brojnih teorijskih rasprava. Poseban značaj imaju stavovi Herberta Harta (Herbert L.A. Hart) i Lon Fulera (Lon L. Fuller). Hart je zastupao umereni pravni pozitivizam i smatrao da pravna valjanost norme ne zavisi od njenog moralnog sadržaja (Hart, 2012:193-200). Prema njegovom mišljenju, moguće je da pravni sistem sadrži i moralno nepravedne norme koje ipak ostaju deo važećeg prava. Nasuprot Hartu, Fuller je isticao da pravo ne može biti potpuno odvojeno od morala (Fuller,1969:33-41). On je razvio koncept unutrašnjeg morala prava, prema kojem se u svakom pravnom sistemu mora uspostaviti poštovanje određenih principa kao što su opštost normi, njihova javnost, razumljivost i dosledna primena. Ukoliko ti principi nisu ispunjeni, pravni sistem gubi svoj legitimitet.

U savremenom angloameričkom pravu moral ima značajnu ulogu naročito u oblasti ljudskih prava, ustavnog prava i sudskog tumačenja. Sudovi često koriste moralne argumente prilikom odlučivanja o pitanjima diskriminacije, prava na privatnost, slobode izražavanja i zaštite ljudskog dostojanstva (Dworkin, 1986:225). Posebno se ističe praksa Vrhovnog suda SAD, gde se moralna načela često pojavljuju kao dopunski kriterijum prilikom ustavnosudskog odlučivanja. Ipak, u skladu sa sveprisutnom političkom idejom sistema "kočnica i ravnoteža", angloamerički sistem nastoji da održi ravnotežu između moralnih vrednosti i pravne sigurnosti. Sudije su dužne da poštuju postojeće pravne norme, ali im je ostavljen određeni prostor da kroz tumačenje prava prilagode pravni poredak promenama društvenih i moralnih vrednosti.

Slovensko-ruski pravni sistem razvijao se pod snažnim uticajem pravoslavne tradicije, državnog autoriteta i specifičnih istorijskih okolnosti. Za razliku od zapadnoevropskih pravnih sistema, u kojima je naglasak bio na individualnim pravima i ograničavanju državne vlasti, ruska pravna tradicija dugo je bila usmerena na očuvanje društvenog jedinstva i interesa države.

U ruskoj pravnoj misli moral i pravo tradicionalno su posmatrani kao međusobno povezane kategorije (Avramović & Stanimirović, 2017: 312-318). Pravoslavna etika značajno je uticala na formiranje pravne svesti i razumevanje pravde. Tokom carskog perioda pravo je bilo snažno povezano sa religijskim i moralnim načelima, dok je u sovjetskom periodu moral bio podređen ideološkim ciljevima države.

Sovjetska pravna teorija polazila je od stanovišta da pravo predstavlja instrument ostvarivanja društvenih i političkih ciljeva (Avramović&Stanimirović, 2017:319-325). Moral je bio definisan kroz interese socijalističkog društva, pa je granica između pravnih i moralnih normi često bila nejasna. Takav pristup doveo je do potiskivanja univerzalnih moralnih principa u korist ideoloških vrednosti.

Nakon raspada Sovjetskog Saveza dolazi do postepenog razvoja pravne države i jačanja značaja ljudskih prava (Raz, 2009:210). Savremeni ruski pravni sistem formalno prihvata principe ustavnosti, zakonitosti i zaštite osnovnih prava građana. Međutim, i dalje je prisutna snažna uloga države u oblikovanju pravnog poretka, što utiče na specifično razumevanje odnosa prava i morala. Moral u savremenom ruskom pravu ima važnu funkciju u oblastima porodičnog prava, zaštite javnog poretka i očuvanja tradicionalnih društvenih vrednosti. Za razliku od zapadnih sistema koji naglašavaju individualnu autonomiju, ruska pravna tradicija veću pažnju posvećuje kolektivnim interesima i društvenoj stabilnosti.

EVROPSKA PRAVNA PORODICA: PRAVO I/ILI MORAL

Nemački pravni sistem predstavlja jedan od najznačajnijih predstavnika kontinentalnoevropske pravne tradicije. Njegov razvoj bio je pod snažnim uticajem rimskog prava, prirodnopravnih učenja i kasnije pravnog pozitivizma. Pitanje odnosa prava i morala zauzima posebno mesto u nemačkoj pravnoj teoriji, naročito nakon sloma nacističkog režima i kraja Drugog svetskog rata.

U periodu pre Drugog svetskog rata u nemačkoj pravnoj nauci dominirao je pravni pozitivizam, prema kojem se važenje pravne norme procenjuje na osnovu njenog formalnog porekla, a ne prema njenoj moralnoj sadržini (Kelzen,1969: 1-15). Međutim, iskustvo nacističkog zakonodavstva pokazalo je da formalno važeći zakoni mogu biti u suprotnosti sa osnovnim načelima pravde i ljudskog dostojanstva. Upravo zbog toga, nemačka pravna teorija nakon 1945. godine sve više insistira na povezivanju prava i moralnih vrednosti. Poseban značaj ima učenje Gustava Radbruha, koji je nakon rata razvio poznatu Radbruhovu formulu. Prema ovom shvatanju, zakon koji dostigne nepodnošljiv stepen nepravde prestaje da bude pravo (Radbruch, 2006:6-11). Radbruh je smatrao da pravna sigurnost jeste važna vrednost, ali da u slučajevima ekstremne nepravde prednost mora imati pravda (Radbruch, 2006:7). Ova teorija imala je veliki uticaj na posleratni razvoj nemačkog prava i na proces suočavanja sa zločinima nacističkog režima.

Savremeni nemački pravni sistem zasniva se na Ustavu Savezne Republike Nemačke iz 1949. godine, poznatom kao Osnovni zakon. Već u prvom članu Ustava propisano je da je ljudsko dostojanstvo neprikosnoveno i da su svi državni organi dužni da ga poštuju i štite. Time je ljudsko dostojanstvo uzdignuto na nivo najviše ustavne vrednosti i postalo temelj čitavog pravnog poretka. Značaj morala u nemačkom pravu naročito se ogleda kroz praksu Saveznog ustavnog suda. Ovaj sud često tumači ustavne norme polazeći od vrednosti kao što su dostojanstvo čoveka, jednakost, sloboda i socijalna pravda. Na taj način moralni principi postaju sastavni deo pravnog odlučivanja i doprinose ostvarivanju pravičnosti u konkretnim slučajevima.Može se zaključiti da nemački pravni sistem predstavlja primer uspešne simbioze pravne sigurnosti i moralnih vrednosti. Iako pravo zadržava svoju formalnu strukturu, njegova legitimnost u velikoj meri počiva na poštovanju osnovnih moralnih principa i ljudskih prava.

Francuski pravni sistem predstavlja jedan od temelja kontinentalne pravne porodice i izvršio je snažan uticaj na razvoj savremenog evropskog prava. Njegove osnove karakteristike oblikovane su tokom Francuske revolucije i donošenjem Građanskog zakonika iz 1804. godine, poznatog kao Napoleonov zakonik. Francuska pravna tradicija polazi od ideje da pravo treba da izražava opštu volju građana i da bude zasnovano na principima slobode, jednakosti i bratstva (Rousseau, 2002: 49). Ove vrednosti predstavljaju ne samo političke ideale već i moralne osnove francuskog pravnog poretka. Zbog toga se odnos prava i morala u Francuskoj ne posmatra kao odnos dva potpuno odvojena sistema, već kao odnos međusobno povezanih društvenih normi.

Filozofske ideje Žan-Žaka Rusoa i Monteskjea značajno su uticale na razvoj francuskog shvatanja prava. Ruso je smatrao da zakon mora izražavati opštu volju naroda, dok je Monteskje isticao značaj podele vlasti kao garancije slobode i pravde. Njihove ideje doprinele su razumevanju prava kao instrumenta ostvarivanja moralnih i političkih vrednosti društva.

U savremenom francuskom pravu poseban značaj imaju ljudska prava i građanske slobode. Deklaracija o pravima čoveka i građanina iz 1789. godine i danas predstavlja jedan od osnovnih izvora ustavnog identiteta Francuske. Mnogi principi sadržani u ovoj deklaraciji imaju izrazito moralni karakter, poput jednakosti svih ljudi pred zakonom, slobode mišljenja i zaštite ljudskog dostojanstva.Iako francuski sistem naglašava značaj pisanog prava i zakona kao osnovnog izvora prava, moralne vrednosti imaju važnu ulogu u tumačenju pravnih normi. Sudovi i ustavne institucije često koriste principe pravičnosti, proporcionalnosti i zaštite osnovnih prava prilikom rešavanja složenih pravnih pitanja. Može se reći da francuski pravni sistem nastoji da uspostavi ravnotežu između formalne zakonitosti i moralnih vrednosti

na kojima počiva demokratsko društvo. Pravo se posmatra kao sredstvo ostvarivanja opšteg dobra i zaštite osnovnih ljudskih sloboda.

Pravni sistem Republike Srbije pripada kontinentalnoevropskoj pravnoj tradiciji i zasniva se na načelima ustavnosti, zakonitosti i vladavine prava (Marković, 2021:25). Istorijski razvoj srpskog prava bio je pod uticajem običajnog prava, vizantijske pravne tradicije, austrijskog i nemačkog prava, kao i savremenih evropskih pravnih standarda. Odnos prava i morala u srpskom pravnom sistemu može se posmatrati kroz prizmu ustavnih vrednosti i društvenih normi koje oblikuju pravni poredak. Ustavom Republike Srbije garantuju se poštovanje ljudskog dostojanstva, sloboda, jednakost i zaštita osnovnih ljudskih prava (Marković, 2021:127). Ove vrednosti imaju izraženu moralnu dimenziju i predstavljaju osnov legitimnosti pravnog sistema.

Moralni principi posebno dolaze do izražaja u oblastima porodičnog, naslednog i krivičnog prava (Vodinelić, 2012:58). U porodičnom pravu zakonodavac štiti porodicu, roditeljstvo i interese deteta kao vrednosti od posebnog društvenog značaja. U krivičnom pravu moralna osuda određenih ponašanja često predstavlja osnov za njihovo pravno sankcionisanje. Na razvoj savremenog srpskog prava značajan uticaj imaju međunarodni dokumenti o ljudskim pravima i proces evropskih integracija. Prihvatanjem međunarodnih standarda Srbija je dodatno ojačala zaštitu ljudskog dostojanstva, zabranu diskriminacije i načelo jednakosti pred zakonom. Time su moralne vrednosti univerzalnog karaktera postale sastavni deo domaćeg pravnog poretka (Perović, 2000: 112).

Ipak, u praksi se često postavlja pitanje granica između pravnih i moralnih normi. Društvene promene, razvoj tehnologije i promena sistema vrednosti dovode do pojave novih pravnih problema za koje ne postoje unapred formulisani odgovori. U takvim situacijama sudovi i pravna teorija često posežu za moralnim principima kao dopunskim kriterijumom prilikom tumačenja i primene prava. Može se zaključiti da srpski pravni sistem, iako zasnovan na principu zakonitosti, ne može biti odvojen od moralnih vrednosti društva. Moral predstavlja važan korektiv prava i doprinosi ostvarivanju pravde kao jednog od osnovnih ciljeva pravnog poretka.

ZAKLJUČAK

Odnos prava i morala predstavlja jedno od najznačajnijih pitanja pravne teorije i filozofije prava. Analiza komparativnih modela pokazuje da između prava i morala postoji složen odnos međusobnog uticaja koji se razlikuje u zavisnosti od istorijskih, političkih i kulturnih okolnosti.

Angloamerički pravni sistem naglašava značaj sudske prakse i omogućava postepeno uključivanje moralnih vrednosti kroz sudsko tumačenje prava. Slovensko-ruski pravni sistem tradicionalno povezuje pravo sa kolektivnim interesima i društvenim vrednostima, pri čemu država ima značajnu ulogu u određivanju granica između pravnih i moralnih normi.

U nemačkom pravnom sistemu, naročito nakon Drugog svetskog rata, razvijen je model u kojem ljudsko dostojanstvo i pravda predstavljaju temelj legitimnosti pravnog poretka. U francuskom sistemu, uočava se povezivanje prava sa idealima slobode, jednakosti i zaštite građanskih prava, dok se u srpskom modelu kombinuje kontinentalna pravna tradicija sa savremenim evropskim standardima zaštite ljudskih prava.

Iako se pravni sistemi razlikuju po izvorima prava, metodama tumačenja i institucionalnim rešenjima, zajednička karakteristika svih analiziranih sistema jeste činjenica da pravo ne može biti potpuno odvojeno od moralnih vrednosti. Moral predstavlja važan izvor legitimnosti pravnih normi i doprinosi ostvarivanju pravde, jednakosti i zaštite ljudskog dostojanstva.

Savremeni izazovi, poput razvoja novih tehnologija, biomedicinskih dostignuća i globalizacije, dodatno potvrđuju potrebu za stalnim dijalogom i suočavanjem prava i morala. Upravo zbog toga može se zaključiti da je međusobna povezanost prava i morala jedan od ključnih uslova za funkcionisanje demokratskog pravnog poretka.

LITERATURA

Alexy, R. (2002). *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford University Press.

Dworkin, R. (1986). *Law's Empire*. Harvard University Press.

Finnis, J. (2011). *Natural Law and Natural Rights* (2nd ed.). Oxford University Press.

Fuller, L. L. (1969). *The Morality of Law* (Rev. ed.). Yale University Press.

Hart, H. L. A. (2012). *The Concept of Law* (3rd ed.). Oxford University Press.

Kelsen, H. (1967). *Pure Theory of Law*. University of California Press.

Locke, J. (1988). *Two Treatises of Government*. Cambridge University Press.

Radbruch, G. (2006). *Statutory Lawlessness and Supra-Statutory Law*. Oxford Journal of Legal Studies, 26(1), 1–11.

Raz, J. (2009). *The Authority of Law*. Oxford University Press.

Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.

Avramović, S., & Stanimirović, V. (2017). *Uporedna pravna tradicija*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Vodinelić, V. V. (2012). *Građansko pravo – Uvod u građansko pravo i opšti deo građanskog prava*. Pravni fakultet Univerziteta Union.

Marković, R. (2021). *Ustavno pravo*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Perović, S. (2000). *Prirodno pravo i pravda*. Službeni list SRJ.

Šarčević, E. (2011). *Ustav i politika*. Centar za javno pravo.

CONFRONTING LAW AND MORALITY IN CONTEMPORARY LEGAL SYSTEMS

Dr Župljanić Milica, Visoka škola za komunikacije, Beograd, mzupljanic@gmail.com

Abstract: *The relationship between law and morality represents one of the oldest and most significant issues in legal philosophy and legal theory. Although law and morality have historically been interconnected systems of social norms, their mutual relationship has developed differently depending on legal traditions, social circumstances, and the political development of individual states. Contemporary legal systems strive to establish a balance between the requirements of legal certainty and the need for legal norms to align with the dominant moral values of society. The aim of this paper is to analyze the relationship between law and morality in different legal families, particularly the Anglo-Saxon, Slavic-Russian, and European legal areas. By applying normative, historical, and comparative legal methods, the paper examines similarities and differences in the ways these systems integrate moral principles into the legal order. The research results indicate that, despite different theoretical approaches, no contemporary legal system can completely disregard moral values as the basis for the legitimacy of legal norms. It is concluded that the relationship between law and morality is a dynamic process that adapts to social changes, while morality remains an important corrective of positive law.*

Keyword: *law, morality, legal philosophy, legal systems, legal positivism, natural law, comparative law, rule of law*

UDK: 004.78:347.23
336.7:004
COBISS.SR-ID 200284681

DECENTRALIZIRANE FINANSIJSKE MREŽE KAO INFRASTRUKTURA SAJBER KRIMINALA

Dr Lakić Zoran, Direkcija za koordinaciju policijskih tijela BiH, zoran.lakic@ dkpt.gov.ba
Dr Kovačević Zoran, Visoka poslovno tehnička škola Doboj, zoran.kovacevic@dkpt.gov.ba

Apstrakt: *Decentralizirane finansijske mreže kolektivno označene akronimom DeFi (Decentralized Finance) transformišu arhitekturu globalnog finansijskog sistema, ali istovremeno generišu novu infrastrukturalnu dimenziju sajber kriminala. Ovaj rad analizira strukturne mehanizme kroz koje DeFi sistem, uključujući blockchain tehnologiju, pametne ugovore (smart contracts) i protokole anonimizacije transakcija, omogućava pranje novca, finansiranje terorizma i izvođenje sofisticiranih prevara na kriptotržištima. Primjenom kauzalno-analitičke metode i komparativne analize relevantnih slučajeva, rad identifikuje četiri ključna pravca kriminalne eksploatacije DeFi infrastrukture i to: pseudo-anonimnost, nepovratnost transakcija, regulatornu prazninu i interoperabilnost između lančanih protokola. Zaključuje se da normativni odgovor institucija zaostaje za tehnološkom evolucijom kriminalnih aktera, te da djelotvorna supresija zahtijeva koordinisanu međunarodnu regulatornu arhitekturu utemeljenu na forenzičkoj analizi blockchain podataka.*

Ključne riječi: *DeFi, blockchain forenzika, pranje novca, sajber kriminal, pametni ugovori, kriptovalute, regulatorna praznina.*

UVOD

Globalni finansijski sistem prolazi kroz strukturnu transformaciju čiji intenzitet i brzina nemaju istorijskog presedana u modernoj ekonomiji. Decentralizirane finansijske mreže poznate pod akronimom DeFi eliminišu posredničku ulogu tradicionalnih finansijskih institucija i uspostavljaju peer-to-peer arhitekturu razmjene vrijednosti utemeljenu na blockchain tehnologiji i automatiziranim pametnim ugovorima. Tržišna kapitalizacija DeFi sektora premašila je u pojedinim periodima iznos od 180 milijardi američkih dolara, dok dnevni obim transakcija na vodećim decentraliziranim berzama (DEX) dostiže milijarde dolara (Chainalysis, 2023). Ova arhitektonska transformacija ne stvara samo finansijske prilike, ona stvara i kriminalnu infrastrukturu bez presedana. DeFi sistem kriminalnim akterima nudi ono što tradicionalni finansijski sistem nije mogao, to je mogućnost premještanja vrijednosti bez identifikacije, bez posrednika i bez mogućnosti povrata transakcije. Regulatorne institucije od Finansijske akcijske grupe (FATF - Financial Action Task Force) do nacionalnih tijela finansijskog nadzora, suočavaju se s fenomenom koji strukturno nadilazi kapacitete instrumenata oblikovanih za centralizovani finansijski sistem.

Ovaj rad postavlja i dokazuje centralnu tezu, tj. DeFi mreže ne funkcionišu isključivo kao inovativni finansijski instrumenti, one istovremeno funkcionišu kao infrastruktura sajber-kriminala, pri čemu kriminalna eksploatacija nije anomalija, već predvidljiva posljedica arhitektonskih izbora koji privileguju pseudoanonimnost, nepovratnost i decentralizaciju nad identifikacijom, odgovornošću i nadzorom. Analiza koja sljedi razlaže strukturne pravce te eksploatacije, dokumentuje empirijske slučajeve i identifikuje ograničenja postojećeg normativnog okvira. Dalje, u naučnom radu analizira se dualna priroda blockchain tehnologije kao i infrastrukture sajber kriminala, identifikuju se četiri ključna pravca kriminalne eksploatacije, ocjenjuje se normativni okvir i njegove strukturni deficiti, razmatra se blockchain forenzika kao instrument supresije, te se na kraju donosi sintetički zaključak s implikacijama za daljnji razvoj regulatorne i kriminalističke prakse.

BLOCKCHAIN TEHNOLOGIJA KAO DVOSTRUKA INFRASTRUKTURA

Blockchain tehnologija funkcioniše kao distribuirana, kriptografski osigurana baza podataka u kojoj svaka transakcija biva trajno zapisana u javno dostupnu evidenciju, u tzv. javni registar (public ledger). Ova arhitektura stvara paradoks koji leži u srcu kriminalne eksploatacije, jer transakcije su transparentne, ali su akteri pseudoanonimni. Adrese novčanika (wallet addresses) vidljive su svakome, ali identitet njihovih vlasnika nije vidljiv nikome bez forenzičke intervencije (Nakamoto, 2008).

Taj paradoks pretvara blockchain u instrument s dualnom prirodom. S jedne strane, on pruža potpun revizorski trag, svaka transakcija je nepromjenjiva i trajno sačuvana, što teorijski omogućava forenzičku rekonstrukciju svakog toka novca. S druge strane, pseudoanonimnost adresa i globalna distribuiranost čvorova (nodes) eliminišu jurisdikcijsku kontrolu i otežavaju atribuciju kriminalnih aktivnosti konkretnim licima. Kriminalni akteri iskorišćavaju upravo tu asimetriju, tj. oni operišu u prostoru između vidljivosti transakcija i nevidljivosti identiteta. Pametni ugovori (smart contracts) su autonomni programski kodovi koji se automatski izvršavaju po ispunjenju unaprijed definisanih uslova, bez mogućnosti intervencije treće strane stvaraju dodatnu dimenziju kriminalne eksploatacije. Jednom implementiran, pametni ugovor izvršava se bez obzira na zakonitost primjene. Ako sadrži ranjivost u kodu, napadač je može iskoristiti sistemski ako je namjerno konstruiran kao instrument prevare, te njegova automatizacija eliminiše potrebu za kontinuiranom kriminalnom intervencijom (Buterin, 2014). Kauzalni mehanizam je neposredan, a autonomija izvršenja koja je funkcionalna prednost pametnog ugovora, postaje kriminalna prednost čim je kod kompromitovan ili zlonamjerno konstruisan.

STRUKTURNI VEKTORI KRIMINALNE EKSPLOATACIJE

Pranje novca kroz DeFi protokole

Pranje novca kroz DeFi ekosistem ne nastaje kao slučajna zloupotreba, ono nastaje kao racionalna primjena arhitekturalnih karakteristika sistema projektovanih bez obaveze identifikacije. Klasična trostepena šema pranja novca (plasman, raslojavanje i integracija) u DeFi okruženju poprima oblik koji tradicionalne metode finansijskog nadzora ne mogu adekvatno detektuju. Faza raslojavanja (layering) postigla je u DeFi okruženju nivo sofisticiranosti koja strukturno nadilazi kapacitete klasičnih mjera poznavanja klijenta (KYC-Know Your Customer). Kriminalni akteri koriste tzv. miksere (mixers) ili tamblere (tumblers), tj. protokole koji kombinuju transakcije višestrukih korisnika u zajednički fond i redistribuiraju ih na nove adrese, čime se prekida vidljivi trag na blockchainu (FATF, 2021). Tornado Cash, koji je američki Ured za kontrolu stranih imovina (OFAC) sankcionisao 2022. godine, omogućio je pranje više od 7 milijardi dolara kriminalnog porijekla u periodu od 2019. do 2022. godine. Kauzalni mehanizam je jasan, tj. pseudoanonimnost eliminiše obvezatnu identifikaciju, mikser protokoli prekidaju revizorski trag, a međulančani mostovi (cross-chain bridges) premještaju sredstva između različitih blockchain mreža i umnožavaju forenzički teret. Rezultat je sistem u kome se kriminalno porijeklo imovine efektivno briše bez fizičkog prisustva, bez posrednika i bez mogućnosti povrata.

Exploit napadi i manipulacija pametnim ugovorima

Sajber-napadi iskorišćavanjem ranjivosti (exploit napadi) na DeFi protokole predstavljaju kategoriju sajber-kriminala bez ekvivalenta u tradicionalnom finansijskom sistemu. Napadač koji identifikuje ranjivost u kodu pametnog ugovora ne probija fizičku zaštitu, već on primenjuje logiku samog sistema protiv njega. Kada je kod ranjiv, sistem se automatski izvršava u korist napadača jer pametni ugovor ne razlikuje legitimnu od kriminalne transakcije. Napad blic-zajmovima (flash loan napadi) paradigmatično ilustruju tu dimenziju. Blic-zajam (flash loan) je neobezbjeđeni zajam koji mora biti vraćen unutar jedne blokčejn transakcije. Napadač uzima enorman neobezbjeđeni zajam, manipulišući cijenama na decentralizovanoj berzi, ostvarujući profit i vraća zajam, i to sve u jednoj transakciji koja traje par

sekundi. Prema podacima platforme Rekt.news (2023), DeFi sistem zabilježio je između 2020. i 2023. godine više od 150 napada blic-zajmovima sa ukupnim gubicima koji premašuju 1,5 milijardi dolara. Forenzički izazov ovih napada leži u tome što su oni tehnički legalni iz perspektive pametnog ugovora**,** jer kod se izvršava tačno onako kako je napisan. Kriminalnost se ne nalazi u kršenju protokola, nego u namjernoj eksploataciji ranjivosti koda, što stvara regulatorne i krivičnopravne praznine koje domaća zakonodavstva gotovo bez izuzetka nisu popunila**.**

Finansiranje terorizma i zaobilaženje sankcija

Decentralizovane finansijske mreže stvaraju (ili predstavljaju) instrument zaobilaženja međunarodnih finansijskih sankcija, koji je strukturno superioran svim ranijim mehanizmima. Entitet na koji se primenjuju sankcije, državni ili nedržavni, ne mora više da traži komplikovane puteve kroz tolerantne jurisdikcije, jer dovoljno mu je da pristupi DeFi protokolu koji ne primenjuje KYC provjere i ne podliježe jurisdikciji nijedne od postojećih sankcionih šema.

Chainalysis u godišnjem izveštaju o kripto-kriminalu (2023) dokumentuje da su entiteti sa sankcionih lista primili transakcije u vrednosti od 14,6 milijardi dolara u kriptovalutama tokom 2022. godine. Grupa Lazarus, hakerska jedinica Demokratske Narodne Republike Koreje (DPRK), identifikovana je kao akter koji sistematski koristi DeFi mreže za generisanje i pranje prihoda namjenjenih programu razvoja oružja za masovno uništenje. Prema procjenama Ujedinjenih nacija (2023), DPRK je samo kroz kripto-krađu prikupila između 630 miliona i 1 milijarde dolara tokom 2022. godine. Finansiranje terorizma kroz DeFi mreže ne manifestuje se isključivo kao transfer velikih iznosa**,** ono se odvija kroz mikrotransakcije distribuirane na stotine adresa, što eliminiše pragove koji aktiviraju obavezne prijave u sistemima finansijskog nadzora. Atomizacija transakcija kao strategija zaobilaženja nije nova**,** već je novina u tome što je DeFi arhitektura tu strategiju učinila automatizovanom i jurisdikcijski neulovljivom.

Rugpull prijevare i šeme manipulacije tržištem

Ragpul prevara (rug pull) je metafora za naglo povlačenje likvidnosti od strane osnivača projekta, i predstavlja kriminalnu eksploataciju koja ne zahtjeva tehničku sofisticiranost, nego isključivo povjerenje žrtve i anonimnost učinioca (ili izvršioca). Osnivač DeFi projekta ili kriptovalute privlači investitore objavom atraktivnih prihoda i lažnim dokazima legitimiteta, a potom naglo povlači sva sredstva sačuvana u pametnom ugovoru i nestaje. Ova kriminalna forma stvara strukturnu asimetriju između učinioca i žrtve koja je teško uporediva sa bilo kojim oblikom tradicionalne finansijske prevare, jer učinilac je globalno anoniman, sredstva su nepovratna, jurisdikcija je neodređena, a krivični progon je faktički onemogućen. Eliptik (Elliptic, 2022) procenjuje da su ragpul prevare generisale gubitke od 2,8 milijardi dolara samo tokom 2021. godine, pri čemu je stopa krivičnog progona učinilaca ostala ispod jednog procenta. Nijedan od četiri identifikovana pravca eksploatacije ne reprodukuje isti modus operandi, ali svi dijele zajednički strukturni preduslov, arhitektonsku anonimnost koja kriminalni akt čini racionalno superiornim nad legalnim.

NORMATIVNI OKVIR I NJEGOVA STRUKTURNA OGRANIČENJA

Globalni normativni odgovor na kriminalnu eksploataciju DeFi mreža organizovan je oko tri glavna stuba i to: preporuka Radne grupe za finansijsku akciju (FATF), nacionalnih regulatora i ad hoc sankcionih mijera poput OFAC akcija. Svaki od tih stubova strukturno zaostaje za brzinom tehnološke evolucije kriminalnih aktera. FATF je 2021. godine ažurirao Preporuku 15, kojom se obavezama borbe protiv pranja novca i finansiranja terorizma podvrgavaju tzv. pružaoci usluga virtuelnih sredstava (VASP - Virtual Asset Service Providers). Ključni problem leži u distinkciji između centralizovanih i decentralizovanih pružalaca usluga, jer centralizovane berze (CEX) mogu implementirati KYC i mjere sprečavanja pranja novca (AML - Anti-Money Laundering), ali decentralizovani protokoli ne posjeduju pravni subjektivitet (ili pravno lice) koji bi bio obveznik tih mijera. Ko je VASP kada protokol funkcioniše

autonomno, bez vlasnika i bez uprave? To pitanje ostaje bez konačnog (ili zaključnog) pravnog odgovora u većini jurisdikcija (FATF, 2021).

Evropska unija implementirala je Uredbu o tržištima kriptoimovine (MiCA - Markets in Crypto-Assets Regulation), koja stupa na punu snagu 2024. godine i predstavlja najsveobuhvatniji regulatorni okvir za kriptoimovinu u istoriji. MiCA uvodi obaveze transparentnosti, zahtjeve za licenciranjem i odgovornost izdavaoca (ili izdavalaca), ali njen domašaj eksplicitno isključuje protokole koji su istinski decentralizovani, čime reguliše periferiju, ali ne i jezgro DeFi kriminalne infrastrukture (Evropski parlament i Savjet, 2023). Sankciona mjera OFAC-a protiv Tornado Keša (Tornado Cash, 2022) proizvela je presedan koji otvara fundamentalno pravno pitanje: može li se sankcionisati autonomni softverski protokol koji ne poseduje pravni subjektivitet (ili pravno lice)? Američki sud Petog okruga (2024) zauzeo je stav da nepromenjivi pametni ugovori ne mogu biti predmet OFAC sankcija jer nisu imovina u pravnom smislu te odredbe, što efektivno potkopava jedan od rijetkih proaktivnih regulatornih instrumenata koji je institucijama bio na raspolaganju. Zajednički imenilac svih normativnih instrumenata jeste isti, tj. oni su oblikovani po logici centralizovanog sistema i primenjuju se na decentralizovani. Sve dok ta strukturna nekompatibilnost ostane nerazriješena, normativni odgovor ostaje reaktivan, što obično podrazumjeva da reaktivni odgovor uvek kasni za kriminalnim akterom.

BLOCKCHAIN FORENZIKA KAO INSTRUMENT SUPRESIJE

Paradoks transparentnosti blockchaina koji istovremeno stvara potpun revizorski trag i prikriva identitet aktera, otvara prostor za razvoj specijalizovane forenzičke discipline koja konvertuje javno dostupne podatke u kriminalistički upotrebljiv dokazni materijal. Blockchaina forenzika primenjuje algoritme klasterizacije adresa, analizu tokova transakcija i tehnike deanonimizacije kako bi identifikovala entitete iza adresa "novčanika". Vodeće kompanije u ovom sektoru, Chainalysis, Elliptic i CipherTrace (sada u vlasništvu Mastercarda), razvile su forenzičke platforme koje su ključne u najvećim istragama DeFi kriminala. Chainalysis Reactor omogućava vizuelizaciju kompleksnih tokova novca kroz stotine posredničkih adresa, Elliptic Lens primenjuje modele mašinskog učenja za identifikaciju miksera i anonimizacionih servisa. Te metode doprinijele su istrazi i progonu aktera u slučajevima kao što su hakovanje Bitfineksa (Bitfinex hack, 2016, sa povratom 3,6 milijardi dolara ukradenih sredstava 2022. godine) i hakovanje Ronin mosta (Ronin bridge hack, 2022, 625 miliona dolara, pripisano grupi Lazarus).

Forenzička sposobnost identifikacije aktera kroz blockchain analizu strukturno zavisi od jedne kritične pretpostavke, to je da akter u nekom trenutku konvertuje kriptovalutu u fiat valutu (tradicionalni novac koji izdaje i kontroliše centralna banka) kroz identifikovanu i regulisanu instituciju. Sve dok kriminalni akteri operišu isključivo unutar DeFi sistema, forenzička identifikacija ostaje vjerovatna, ali ne i konačna. Usavršavanje protokola anonimizacije, uključujući tehnologije dokaza sa nultim znanjem koje matematički dokazuju valjanost transakcije bez otkrivanja njenih detalja predstavlja sljedeći evolutivni izazov za blockchain forenziku i potencijalno najznačajniji strukturni pomak u asimetriji između kriminalnog aktera i istražnog organa.

ZAKLJUČAK

Decentralizovane finansijske mreže ne predstavljaju puko tehnološko inovativno dostignuće koje kriminalci slučajno zloupotrebljavaju, praktično one stvaraju kriminalnu infrastrukturu kao predvidljivu posljedicu arhitekturalnih odabira koji pseudoanonimnost, nepovratnost transakcija i odsustvo centralnog autoriteta tretiraju kao funkcionalne prednosti, a ne kao regulatorne rizike. Sve dok ta arhitektonska logika ostaje nepromenjena, kriminalna eksploatacija DeFi mreža ostaje ne kao anomalija, nego kao strukturna konstanta. Analiza identifikuje četiri ključna pravca te eksploatacije i

to: pranje novca kroz mikser protokole i među lančane mostove (cross-chain bridges), sajber-napade iskorišćavanjem ranjivosti (exploit napade) na ranjive pametne ugovore, zaobilaženje sankcija i finansiranje terorizma kroz atomizaciju transakcija, kao i ragpul prevare (rug pull) koje iskorišćavaju anonimnost osnivača i nepovratnost transakcija. Svaki od tih pravaca reprodukuje temeljnu asimetriju, tj. kriminalni akter operiše sa globalnom slobodom kretanja, a normativni i forenzički odgovor ostaje teritorijalno i institucionalno fragmentisan. Djelotvorna supresija kriminalne eksploatacije DeFi mreža ne može biti produkt unilateralnih nacionalnih regulativa, niti reaktivnih sankcionih mijera. Ona zahtjeva koordinisanu međunarodnu regulatornu arhitekturu koja razrješava temeljni problem pravne atribucije decentralizovanih protokola, integriše forenzičke kapacitete blockchain analize u standardne istražne procedure i uspostavlja mehanizme međujurisdikcione razmjene dokaza prilagođene specifičnostima digitalne imovine. Dok se ta arhitektura ne uspostavi, regulatorni instrumenti ostaju primenjeni na periferiju pojave, a ne na njen strukturni uzrok, i upravo ta praznina ostaje najmoćniji saveznik kriminalnog aktera u DeFi prostoru.

LITERATURA

Buterin, V. (2014). A next-generation smart contract and decentralized application platform. Ethereum White Paper. Preuzeto s https://ethereum.org/en/whitepaper/.

Chainalysis. (2023). The Chainalysis 2023 crypto crime report. Chainalysis Inc. Preuzeto s https://go.chainalysis.com/crypto-crime-2023.html.

Elliptic. (2022). DeFi: Risks and the regulatory landscape. Elliptic Connect. Preuzeto s https://www.elliptic.co/resources/defi-risks-and-the-regulatory-landscape.

Europski parlament i Vijeće Europske unije. (2023). Uredba (EU) 2023/1114 o tržištima kriptoimovine (MiCA). Službeni list Europske unije, L 150, 1–146.

Financial Action Task Force. (2021). Updated guidance for a risk-based approach to virtual assets and virtual asset service providers. FATF. Preuzeto s https://www.fatf-gafi.org/publications/fatfrecommendations/documents/guidance-rba-virtual-assets-2021.html.

Financial Action Task Force. (2022). Targeted update on implementation of the FATF standards on virtual assets and virtual asset service providers. FATF.

Foley, S., Karlsen, J. R., & Putniņš, T. J. (2019). Sex, drugs, and bitcoin: How much illegal activity is financed through cryptocurrencies? Review of Financial Studies, 32(5), 1798–1853. https://doi.org/10.1093/rfs/hhz015.

Irwin, A. S. M., & Milad, G. (2016). The use of crypto-currencies in funding violent jihad. Journal of Money Laundering Control, 19(4), 407–425. https://doi.org/10.1108/JMLC-01-2016-0003.

Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. Preuzeto s https://bitcoin.org/bitcoin.pdf.

Rekt.news. (2023). The rekt leaderboard: DeFi exploits and hacks database. Preuzeto s https://rekt.news/leaderboard/.

Ujedinjeni narodi — Panel eksperata za Sjevernu Koreju. (2023). Izvještaj panela eksperata osnovanog prema Rezoluciji Vijeća sigurnosti 1874 (2009). S/2023/171. Ujedinjene nacije.

United States Department of the Treasury — OFAC. (2022). U.S. Treasury sanctions notorious virtual currency mixer Tornado Cash. Preuzeto s https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy0916.

Werbach, K. (2018). Trust, but verify: Why the blockchain needs the law. Berkeley Technology Law Journal, 33(2), 487–550.

Zetzsche, D. A., Arner, D. W., & Buckley, R. P. (2020). Decentralized finance (DeFi). Journal of Financial Regulation, 6(2), 172–203. https://doi.org/10.1093/jfr/fjaa010.

DECENTRALIZED FINANCIAL NETWORKS AS CYBERCRIME INFRASTRUCTURE

Dr Lakić Zoran, Direkcija za koordinaciju policijskih tijela BiH, zoran.lakic@ dkpt.gov.ba
Dr Kovačević Zoran, Visoka poslovno tehnička škola Doboj, zoran.kovacevic@dkpt.gov.ba

***Abstract**: Decentralized financial networks collectively designated by the acronym DeFi (Decentralized Finance) are transforming the architecture of the global financial system while simultaneously producing a new infrastructural dimension of cybercrime. This paper analyses the structural mechanisms through which the DeFi system, including blockchain technology, smart contracts, and transaction anonymization protocols, enables money laundering, terrorist financing, and sophisticated fraud on crypto markets. Applying a causal-analytical method and comparative case analysis, the paper identifies four key vectors of criminal exploitation of DeFi infrastructure: pseudo-anonymity, transaction irreversibility, regulatory vacuum, and interoperability across chain protocols. It concludes that the normative response of institutions lags behind the technological evolution of criminal actors, and that effective suppression requires a coordinated international regulatory architecture grounded in forensic blockchain analysis.*

***Keywords:** DeFi, blockchain forensics, money laundering, cybercrime, smart contracts, cryptocurrencies, regulatory vacuum*

UDK: 340.13
316.334.4
COBISS.SR-ID 200270601

ODNOS PRAVA I DRUŠTVA U SAVREMENIM USLOVIMA

Dr Latinović Boris, Međunarodna politika i bezbednost, Univerzitet „Union – Nikola Tesla“ Beograd, https://orcid.org/0000-0002-0651-1720, boris.latinovic1984@gmail.com

Apstrakt: *Pravo i društvo predstavljaju dve neraskidivo povezane društvene kategorije čiji se međusobni odnos neprestano razvija pod uticajem političkih, ekonomskih, kulturnih i tehnoloških promena. Savremeno društvo karakterišu procesi globalizacije, digitalizacije, intenzivnog razvoja informacionih tehnologija i transformacije tradicionalnih sistema vrednosti, što značajno utiče na razvoj pravnih normi i pravnih institucija. U radu se analizira odnos prava i društva kroz razmatranje prava kao društvene pojave, mehanizma društvene kontrole i instrumenta društvenih promena. Posebna pažnja posvećena je uticaju globalizacije, digitalne transformacije i savremenih društvenih rizika na funkcionisanje pravnog sistema. Cilj rada je da se ukaže na složenu međuzavisnost prava i društva i na izazove sa kojima se pravni sistemi suočavaju u savremenim uslovima.*

Ključne reči: *pravo, društvo, socijalne promene, globalizacija, digitalizacija, pravni sistem.*

UVOD

Pravo predstavlja jedan od najznačajnijih oblika normativnog regulisanja društvenih odnosa. Od nastanka prvih organizovanih zajednica do savremenih država, pravo je imalo zadatak da obezbedi društveni poredak, stabilnost i predvidivost ljudskog ponašanja. Istovremeno, pravo nikada nije postojalo izvan društva, već je uvek predstavljalo odraz konkretnih društvenih odnosa, interesa, vrednosti i istorijskih okolnosti. Savremeno društvo karakterišu ubrzane promene koje obuhvataju gotovo sve sfere ljudskog života. Razvoj informacionih tehnologija, globalizacija ekonomskih tokova, migracioni procesi, multikulturalnost i pojava novih oblika društvenih rizika zahtevaju kontinuirano prilagođavanje pravnog sistema. Pravo se danas nalazi pred izazovom da istovremeno obezbedi pravnu sigurnost i odgovori na dinamične društvene promene. Odnos prava i društva predstavlja jedno od fundamentalnih pitanja društvenih nauka jer se upravo u toj međuzavisnosti ogledaju mehanizmi funkcionisanja, stabilnosti i razvoja svake ljudske zajednice. Pravo nije samo rezultat društvenih procesa, već i aktivan činilac koji utiče na njihov tok, usmeravajući ponašanje pojedinaca i institucija u skladu sa dominantnim vrednosnim i normativnim obrascima. Stoga razumevanje savremenog prava podrazumeva istovremeno razumevanje širih ekonomskih, političkih, kulturnih i tehnoloških okolnosti u kojima se ono formira i primenjuje.

Poseban značaj proučavanja ove problematike proizilazi iz činjenice da savremeni svet prolazi kroz duboke strukturne promene koje preoblikuju tradicionalne oblike društvene organizacije. Jačanje globalnih komunikacionih mreža, transnacionalnih ekonomskih procesa i digitalnih tehnologija dovodi do nastanka novih oblika društvenih odnosa koji često prevazilaze postojeće normativne okvire.

U takvim okolnostima pravo je pozvano da istovremeno očuva institucionalnu stabilnost i obezbedi uslove za uspešno prilagođavanje novim društvenim realnostima. Istraživanje odnosa prava i društva danas ima ne samo teorijski već i izrazito praktični značaj. Sposobnost pravnog sistema da odgovori na savremene izazove postaje jedan od ključnih pokazatelja funkcionalnosti države i kvaliteta društvenog razvoja. Upravo zbog toga analiza prava kao društvene institucije, mehanizma kontrole i instrumenta

društvenih promena predstavlja važan preduslov za razumevanje procesa koji oblikuju savremeno društvo, ali i budućih pravaca njegovog razvoja.

SOCIOLOŠKA DIMENZIJA ODNOSA PRAVA I DRUŠTVA U EPOHI GLOBALNIH TRANSFORMACIJA

Posmatrati pravo izvan društva značilo bi posmatrati senku bez tela koje je stvara. Pravo nije samostalna tvorevina izdvojena iz društvene stvarnosti, niti je isključivo skup normi koje postoje u apstraktnom prostoru zakonskih tekstova i institucionalnih procedura. Ono je istovremeno proizvod društva, njegov regulator, ali i jedan od najmoćnijih instrumenata kroz koje društvo oblikuje sopstvenu budućnost. Upravo zbog toga odnos prava i društva predstavlja jedno od najsloženijih i najznačajnijih pitanja savremene društvene teorije.

U svakoj istorijskoj epohi pravo je odražavalo dominantne vrednosti, odnose moći, ekonomske strukture i kulturne obrasce koji su definisali određeno društvo. Zakoni nisu nastajali u društvenom vakuumu. Iza svake pravne norme nalazi se određeni sistem vrednosti, određena vizija društvenog poretka i određeno razumevanje čovekove uloge u zajednici (Latinović, 2025). Pravni sistemi su stoga mnogo više od mehanizama regulisanja ponašanja; oni predstavljaju institucionalizovane izraze kolektivne svesti jednog vremena.

Međutim, savremeno doba dovodi do temeljne transformacije tradicionalnog odnosa između prava i društva. U prošlosti su se društvene promene odvijale postepeno, često tokom više generacija. Danas se transformacije dešavaju gotovo istovremeno na globalnom nivou. Razvoj digitalnih tehnologija, veštačke inteligencije, globalnih komunikacionih mreža, migracionih tokova i transnacionalnih ekonomskih sistema stvorio je novu društvenu realnost u kojoj pravo sve teže uspeva da zadrži svoju tradicionalnu ulogu predvidivog i stabilnog mehanizma društvenog uređenja.

Savremeni čovek živi u društvu koje se sve češće opisuje kao društvo rizika. Neizvesnost je postala jedna od osnovnih karakteristika svakodnevnog života. Finansijske krize, globalne pandemije, klimatske promene, masovne migracije i tehnološke revolucije proizvode nove oblike društvenih izazova koji prevazilaze okvire nacionalnih država. U takvim okolnostima pravo više ne može biti isključivo nacionalni instrument regulisanja odnosa, već sve više postaje deo šireg sistema globalnog upravljanja društvenim procesima (Brajković, 2025).

Istovremeno, dolazi do promene same prirode društvene moći. Tradicionalno, moć je bila koncentrisana u institucijama države koje su kroz pravni sistem uspostavljale društveni poredak. Danas se značajan deo moći prenosi na nadnacionalne organizacije, globalne korporacije i digitalne platforme koje raspolažu ogromnim količinama podataka o pojedincima i društvenim grupama (Poljanec-Borić, 2017). Upravo u tom procesu nastaje jedan od ključnih izazova savremenog prava: kako očuvati demokratsku kontrolu nad procesima koji sve više izmiču okvirima tradicionalne državne suverenosti.

Posebno mesto u ovoj transformaciji zauzima fenomen digitalizacije. Po prvi put u istoriji čovečanstva značajan deo društvenog života preseljen je u virtuelni prostor. Komunikacija, obrazovanje, rad, političko delovanje, pa čak i formiranje ličnih i kolektivnih identiteta, sve više se odvijaju posredstvom digitalnih platformi. Ova promena nije samo tehnološka; ona je duboko sociološka. Ona menja način na koji ljudi doživljavaju sebe, svoje odnose sa drugima i svoju pripadnost društvu.

U takvom okruženju pravo dobija nove funkcije. Ono više nije samo instrument regulisanja fizičkog prostora, već i mehanizam upravljanja digitalnom stvarnošću. Pitanja privatnosti, vlasništva nad podacima, algoritamske diskriminacije, digitalnog nadzora i odgovornosti sistema veštačke inteligencije postaju centralne teme savremene pravne i sociološke misli. Istovremeno, pojavljuje se opasnost da brzina

tehnoloških promena nadmaši sposobnost pravnih institucija da adekvatno odgovore na novonastale društvene okolnosti.

Sa sociološkog stanovišta, jedno od najvažnijih pitanja odnosi se na legitimitet prava u savremenom društvu. Nijedan pravni sistem ne može dugoročno funkcionisati isključivo na osnovu prinude. Njegova stvarna snaga proizlazi iz uverenja građana da su pravne norme pravedne, opravdane i društveno svrsishodne. Kada se izgubi poverenje u institucije, dolazi do krize legitimiteta koja istovremeno postaje i kriza pravnog poretka. Upravo zbog toga savremene države ne mogu svoju stabilnost zasnivati isključivo na formalnom autoritetu zakona, već i na kontinuiranom jačanju društvenog poverenja, transparentnosti i institucionalne odgovornosti.

Dodatnu složenost predstavlja proces transformacije kolektivnih vrednosti. Savremena društva karakteriše visok stepen kulturnog pluralizma. Različite etničke, religijske, ideološke i kulturne grupe istovremeno deluju unutar istog pravnog prostora. Pravo se tako nalazi pred zahtevom da obezbedi univerzalnost pravnih principa, a da istovremeno uvažava različitost društvenih identiteta (Marković, 2022). Upravo u tome leži jedna od najvećih protivrečnosti savremenog doba: potreba za zajedničkim pravilima u svetu sve izraženijih različitosti.

Sociološka analiza pokazuje da pravo nije samo sredstvo očuvanja postojećeg poretka već i važan faktor društvene integracije. Ono povezuje pojedince koji se međusobno ne poznaju, omogućava funkcionisanje složenih institucija i stvara preduslove za razvoj društvenog poverenja. U vremenu kada su tradicionalne forme zajedništva oslabljene, a društvene veze sve fluidnije, značaj prava kao integrativnog mehanizma postaje veći nego ikada. Ipak, najdublja vrednost prava ne nalazi se u njegovoj sposobnosti da sankcioniše nepoželjna ponašanja, već u njegovoj sposobnosti da oblikuje društvene horizonte očekivanja. Pravo definiše šta jedno društvo smatra prihvatljivim, pravednim i poželjnim. Ono ne reguliše samo ponašanje ljudi već posredno oblikuje njihove predstave o pravdi, slobodi, odgovornosti i društvenoj solidarnosti.

Stoga se u savremenim uslovima odnos prava i društva ne može razumeti kao jednosmeran proces u kojem pravo uređuje društvo ili društvo oblikuje pravo. Reč je o kontinuiranoj interakciji u kojoj se pravni poredak i društvena struktura neprestano međusobno proizvode, preispituju i transformišu. Upravo u toj dinamičkoj međuzavisnosti leži ključ za razumevanje savremenog sveta, ali i za razumevanje budućnosti u kojoj će pravo, više nego ikada ranije, biti pozvano da pronađe ravnotežu između tehnološkog napretka, ljudskih sloboda, društvene pravde i očuvanja samog smisla društvenog života.

PRAVO KAO DRUŠTVENA POJAVA

Pravo predstavlja specifičan sistem normi kojim država reguliše najznačajnije društvene odnose. Za razliku od moralnih, običajnih ili religijskih normi, pravne norme karakteriše institucionalizovana prinuda koja obezbeđuje njihovo poštovanje (Defterdarević, 2024).

Sociološka teorija prava polazi od stanovišta da pravo nije isključivo normativna kategorija, već i važna društvena institucija. Ono nastaje kao proizvod konkretnih društvenih potreba i interesa, a njegova sadržina zavisi od strukture društva u kojem se primenjuje. Promene u ekonomskim, političkim i kulturnim odnosima neizbežno dovode do promena u pravnom sistemu (Danilović&Danilović, 2018).

Posmatrano iz sociološke perspektive, pravo istovremeno predstavlja odraz postojećih društvenih odnosa i sredstvo njihovog oblikovanja. U savremenim uslovima ubrzanih društvenih transformacija, pravo sve više preuzima ulogu mehanizma posredstvom kojeg se uspostavlja ravnoteža između stabilnosti društvenog poretka i potrebe za društvenim promenama. Njegova funkcija ne iscrpljuje se samo u regulaciji postojećih odnosa, već obuhvata i usmeravanje društvenog razvoja u skladu sa dominantnim vrednostima, interesima i ciljevima određene zajednice. Istovremeno, stepen efikasnosti pravnog sistema zavisi od njegove usklađenosti sa realnim društvenim okolnostima, jer pravo koje izgubi vezu sa društvenom stvarnošću rizikuje da ostane formalno važeće, ali suštinski neefikasno.

Sociološka analiza prava stoga ukazuje na neophodnost razumevanja međusobnog prožimanja normativnih struktura i konkretnih društvenih procesa koji oblikuju njihovu primenu. U tom kontekstu, pravo se može posmatrati kao dinamičan društveni fenomen koji istovremeno odražava postojeće odnose moći, ali i predstavlja instrument njihove transformacije. Njegova legitimnost ne proizilazi isključivo iz državnog autoriteta, već i iz stepena društvene prihvaćenosti i poverenja koje građani imaju u pravne institucije. Zbog toga se pravo ne može razumeti izolovano od šireg društvenog konteksta, već isključivo kao sastavni deo složenog sistema društvenih odnosa, vrednosti i institucija koje oblikuju savremeno društvo. Upravo u toj dvostrukoj funkciji ogleda se složenost odnosa prava i društva (Bezbradica, 2023).

PRAVO KAO MEHANIZAM DRUŠTVENE KONTROLE

Od samih početaka organizovanog društvenog života, potreba za uspostavljanjem pravila koja regulišu ljudsko ponašanje predstavljala je jedan od osnovnih preduslova opstanka i stabilnosti zajednice. Nijedno društvo ne može funkcionisati bez određenog stepena kontrole ponašanja svojih članova, jer bi odsustvo opšteprihvaćenih normi neizbežno vodilo ka društvenoj dezorganizaciji i konfliktima. U tom kontekstu pravo se razvilo kao najznačajniji institucionalni mehanizam posredstvom kojeg se obezbeđuje predvidivost društvenih odnosa, koordinacija različitih interesa i očuvanje kolektivnog poretka. Njegova uloga ne ogleda se isključivo u sankcionisanju nepoželjnih postupaka, već i u oblikovanju društvenih očekivanja, vrednosti i obrazaca ponašanja koji omogućavaju funkcionisanje složenih savremenih zajednica.

Razumevanje prava kao mehanizma društvene kontrole prevazilazi usko normativno shvatanje zakona i usmerava pažnju na njegovu širu društvenu funkciju. Pravo nije samo sredstvo kojim država nameće obavezujuća pravila, već i instrument kroz koji se uspostavlja ravnoteža između individualnih sloboda i kolektivnih interesa. Njegova efikasnost zavisi ne samo od mogućnosti primene sankcija već i od stepena unutrašnjeg prihvatanja pravnih normi od strane građana. Upravo zato pravo predstavlja jedan od ključnih mehanizama očuvanja društvene kohezije, institucionalnog poverenja i stabilnosti u uslovima sve izraženije složenosti savremenih društvenih odnosa.

Jedna od osnovnih funkcija prava jeste održavanje društvenog poretka. Pravni sistem postavlja granice prihvatljivog ponašanja i definiše posledice kršenja utvrđenih pravila. Na taj način pravo doprinosi stabilnosti društvenog sistema i smanjenju društvenih konflikata (Pešić, 1987).

U savremenim društvima funkcija društvene kontrole postaje sve složenija. Porast transnacionalnog kriminaliteta, sajber kriminala, terorizma i drugih globalnih bezbednosnih pretnji zahteva nove oblike pravne regulacije i međunarodne saradnje. Istovremeno, pravo mora da uspostavi ravnotežu između potrebe za bezbednošću i zaštite ljudskih prava i sloboda. Upravo ovaj balans predstavlja jedan od najvećih izazova savremenih pravnih sistema.

PRAVO KAO INSTRUMENT DRUŠTVENIH PROMENA

Pravo ne deluje isključivo kao sredstvo očuvanja postojećeg društvenog poretka, već i kao mehanizam društvenih promena. Zakonodavac kroz pravne norme može podsticati određene oblike ponašanja i usmeravati društveni razvoj u željenom pravcu.

Brojni primeri pokazuju da su značajne društvene transformacije bile praćene odgovarajućim pravnim reformama. Razvoj demokratskih institucija, zaštita ljudskih prava, rodna ravnopravnost, zaštita životne sredine i regulisanje digitalnog prostora predstavljaju oblasti u kojima pravo aktivno oblikuje društvene odnose.

U tom smislu, pravo se ne može posmatrati kao pasivni pratilac društvenih procesa, već kao aktivan činilac društvenog razvoja. Globalizacija je značajno izmenila tradicionalno shvatanje prava kao

isključivo nacionalnog fenomena. Savremeni pravni sistemi sve više funkcionišu u okviru nadnacionalnih i međunarodnih pravnih okvira.

Razvoj međunarodnog prava, regionalnih integracija i globalnih organizacija doveo je do intenzivnije harmonizacije pravnih propisa (Mudrinić, 2023). Istovremeno, javljaju se novi izazovi koji se odnose na očuvanje pravnog suvereniteta država i prilagođavanje nacionalnih zakonodavstava globalnim standardima. Poseban značaj ima razvoj međunarodnih mehanizama zaštite ljudskih prava koji sve više utiču na funkcionisanje nacionalnih pravnih sistema.

DIGITALIZACIJA I NOVI PRAVNI IZAZOVI

Tehnološka revolucija predstavlja jedan od najznačajnijih faktora transformacije savremenog prava. Razvoj interneta, veštačke inteligencije, velikih baza podataka i digitalnih platformi otvorio je brojna pitanja koja nisu postojala u tradicionalnim pravnim sistemima. Problemi zaštite privatnosti, bezbednosti podataka, digitalnog identiteta, autorskih prava u digitalnom okruženju i odgovornosti sistema veštačke inteligencije zahtevaju nove pravne pristupe. Pravo se sve češće suočava sa potrebom da reguliše društvene odnose koji se razvijaju brže nego što zakonodavni proces može da ih prati (Kovačević, 2023). Zbog toga savremeni pravni sistemi moraju biti dovoljno fleksibilni da odgovore na tehnološke promene, a istovremeno dovoljno stabilni da obezbede pravnu sigurnost.

ZAKLJUČAK

Odnos prava i društva predstavlja jedno od najznačajnijih pitanja pravne i sociološke nauke. Pravo nastaje u društvu, razvija se pod njegovim uticajem i istovremeno utiče na oblikovanje društvenih odnosa. Ova međuzavisnost posebno dolazi do izražaja u savremenim uslovima koje karakterišu globalizacija, digitalizacija i intenzivne socijalne promene. Savremeni pravni sistemi suočavaju se sa brojnim izazovima koji zahtevaju kontinuirano prilagođavanje pravnih normi i institucija. Istovremeno, pravo mora zadržati svoju osnovnu funkciju obezbeđivanja pravne sigurnosti, zaštite ljudskih prava i očuvanja društvenog poretka.

Budućnost odnosa prava i društva biće obeležena još snažnijom povezanošću pravnih, sociоloških, politikoloških i tehnoloških znanja. Upravo interdisciplinarni pristup predstavlja najznačajniji preduslov za razumevanje savremenih društvenih procesa i uspešan razvoj pravnog sistema u uslovima globalnih promena. Pravo sve manje predstavlja isključivo instrument normativnog regulisanja društvenih odnosa, a sve više postaje prostor u kojem se odvijaju složeni procesi usaglašavanja različitih interesa, vrednosti i identiteta. U uslovima rastuće globalne međuzavisnosti i sve intenzivnije digitalne povezanosti, pravni sistemi suočavaju se sa zadatkom da očuvaju osnovne principe pravde, slobode i jednakosti u okolnostima koje se menjaju brže nego ikada u istoriji. Upravo zato savremeno pravo ne može biti shvaćeno kao statičan skup pravila, već kao dinamičan i adaptivan sistem koji svoju legitimnost crpi iz sposobnosti da prepoznaje i odgovara na realne potrebe društva.

Istovremeno, razvoj novih tehnologija, jačanje transnacionalnih aktera i transformacija tradicionalnih oblika društvene organizacije ukazuju na činjenicu da će budućnost prava biti neodvojiva od pitanja društvene odgovornosti, etičke regulacije i zaštite ljudskog dostojanstva. Što društvo bude postajalo složenije, to će uloga prava kao posrednika između tehnološkog napretka i humanističkih vrednosti biti značajnija. U tom smislu, suštinski zadatak savremenih pravnih sistema neće biti samo regulisanje novih društvenih pojava, već i očuvanje čoveka kao centralne vrednosti pravnog i društvenog poretka.

Konačno, može se zaključiti da odnos prava i društva predstavlja jedan od temeljnih pokazatelja stepena razvoja svake civilizacije. Kvalitet pravnog sistema ne ogleda se isključivo u broju donetih zakona ili efikasnosti institucija, već pre svega u njegovoj sposobnosti da istovremeno obezbedi društvenu

stabilnost, zaštiti ljudske slobode i omogući pravedan društveni razvoj. Upravo zbog toga proučavanje odnosa prava i društva ostaje trajan naučni izazov, ali i neophodan preduslov za razumevanje savremenog sveta u kojem će pitanja pravde, legitimiteta, ljudskih prava i društvene solidarnosti imati presudan značaj za budućnost čovečanstva.

LITERATURA

Bezbradica, A. (2023). Funkcionalna analiza prava. In Zbornik radova „Pravo između stvaranja i tumačenja", Tom I (pp. 374–391). Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

Brajković, L. (2025). Sociološke metode u pravu s obzirom na djelotvornost pravne norme.

Danilović, N., & Danilović, A. (2018). Ostvarivanje koncepta „pravne države" i njenog višeg kvaliteta „vladavine prava" u savremenim državama. Pravo 2018, 1.

Defterdarević, M. N. (2024). Pravo, pravni sistem i pravna praznina. Zbornik radova „Pravne praznine i punoća prava", Tom I (pp. 459–479). Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

Kovačević, T. (2023). Izazovi digitalizacije rada i zaštite ličnih podataka. Strani pravni život, 67(2), 299–320.

Latinović, B. (2025). Sociologija. VUB, Istočno Sarajevo.

Marković, K. (2022). Uticaj političkih stranaka na proces društvene i političke integracije nacionalnih manjina u Republici Srbiji (2000–2016). Univerzitet u Beogradu.

Mudrinić, L. (2023). Globalizacija i njeni uticaji na harmonizaciju prava i transformaciju sistema bezbednosti. Evropsko zakonodavstvo, 22(81–82), 13–34.

Pešić, V. (1987). Civilno društvo i pacifikacija unutrašnjih odnosa. Družboslovne razprave, 105–112.

Poljanec-Borić, S. (2017). Pravo na sada!: radovi iz sociologije prostora. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

RELATION BETWEEN LAW AND SOCIETY IN CONTEMPORARY CONDITIONS

Dr Latinović Boris, Međunarodna politika i bezbednost, Univerzitet „Union – Nikola Tesla" Beograd, https://orcid.org/0000-0002-0651-1720, boris.latinovic1984@gmail.com

***Abstract**:Law and society represent two inextricably linked social categories whose mutual relationship is continuously evolving under the influence of political, economic, cultural, and technological changes. Contemporary society is characterized by processes of globalization, digitalization, intensive development of information technologies, and the transformation of traditional value systems, all of which significantly affect the development of legal norms and legal institutions. This paper analyses the relationship between law and society through the consideration of law as a social phenomenon, a mechanism of social control, and an instrument of social change. Special attention is devoted to the impact of globalization, digital transformation, and contemporary social risks on the functioning of the legal system. The aim of the paper is to highlight the complex interdependence between law and society, as well as the challenges faced by legal systems in contemporary conditions.*

***Keywords:** law, society, social changes, globalization, digitalization, legal system.*

UDK: 347.61/.64:347.65/.68
347.65(497)
COBISS.SR-ID 200289801

PORODIČNO I NASLEDNO PRAVO: MEĐUSOBNA POVEZANOST I PRAVNE POSLEDICE

Dr Zdravkovska Andrea, Pravni fakultet Kičevo, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski" – Bitola, Republika Severna Makedonija, andrea.zdravkovska@uklo.edu.mk
Dr Čodo Milomir, milomir.codo@yahoo.com

Apstrakt: *Porodično i nasledno pravo pripadaju samostalnim oblastima građanskog prava, ali se u pravnom životu veoma retko pojavljuju kao potpuno odvojeni normativni sistemi. Status bračnog druga, vanbračnog partnera, deteta, usvojenika, roditelja, usvojioca ili lica koje ima pravo na izdržavanje neposredno utiče na krug zakonskih i nužnih naslednika, obim naslednog dela, mogućnost testamentarnog raspolaganja, pravne posledice poklona učinjenih za života, ugovor o doživotnom izdržavanju, kao i na razgraničenje zaostavštine od porodične imovine. U radu se analizira međusobna povezanost porodičnog i naslednog prava u pozitivnom pravu Republike Srbije, uz normativni oslonac na Porodični zakon i Zakon o nasleđivanju. Posebna pažnja posvećena je položaju bračnog druga i vanbračnog partnera, naslednopravnim posledicama roditeljstva i usvojenja, nužnom delu, izdržavanju, imovinskim odnosima supružnika, zaštiti dece, pravnim posledicama prestanka braka i pitanju rekonstruisanih porodica. Rad sadrži i uporednopravni osvrt na prava Republike Severne Makedonije, Republike Hrvatske, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Republike Slovenije. U zaključku se ističe da naslednopravna pravila ne mogu biti pravilno shvaćena bez porodičnopravnog konteksta, niti porodičnopravna zaštita može biti potpuna ukoliko se zanemare njene posledice nakon smrti člana porodice. Savremeni razvoj porodice zahteva bolju koordinaciju porodičnopravnih i naslednopravnih instituta, naročito u pogledu vanbračne zajednice, zajedničke imovine i zaštite faktičke porodične solidarnosti.*

Ključne reči: *porodično pravo, nasledno pravo, zakonsko nasleđivanje, bračni drug, vanbračna zajednica, usvojenje, nužni deo, izdržavanje, uporedno pravo.*

UVOD

Porodično pravo uređuje najintimnije i najtrajnije pravne odnose čoveka: brak, vanbračnu zajednicu, odnose roditelja i dece, usvojenje, starateljstvo, izdržavanje i imovinske odnose u porodici. Nasledno pravo, s druge strane, uređuje prelaz imovine umrlog lica na njegove naslednike, pravila zakonskog i testamentarnog nasleđivanja, nužni deo, ugovore naslednopravnog značaja i postupanje u naslednim stvarima. Na prvi pogled moglo bi se pomisliti da porodično pravo deluje za života, a nasledno pravo tek posle smrti. Takvo razgraničenje je, međutim, samo metodološko. U stvarnom pravnom životu porodičnopravni odnosi vrlo često određuju naslednopravne posledice, dok naslednopravna pravila naknadno potvrđuju, menjaju ili opterećuju porodičnu imovinsku ravnotežu.[16]

U srpskom pravu ova povezanost naročito je vidljiva u krugu zakonskih naslednika. Potomci, usvojenici, bračni drug, roditelji, usvojioci, braća i sestre i ostali preci ne ulaze u nasledno pravo kao apstraktna lica, već kao nosioci porodičnopravnog statusa. Krvno srodstvo, brak i usvojenje nisu samo činjenice biološkog ili socijalnog života, nego pravne činjenice od kojih zavisi ko nasleđuje, koliko nasleđuje i pod kojim uslovima. Zbog toga je u naslednom pravu porodica pravno vidljiva i nakon smrti ostavioca.

[16] Uporediti: Porodični zakon Republike Srbije, „Službeni glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015, čl. 1; Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, „Službeni glasnik RS", br. 46/1995, 101/2003 - odluka US i 6/2015, čl. 1-2.

Cilj ovog rada nije samo da opiše pojedina mesta dodira porodičnog i naslednog prava, već da pokaže da se radi o funkcionalnom jedinstvu. U tom jedinstvu porodično pravo daje statusni i imovinski okvir, a nasledno pravo određuje njegove postmortalne posledice. Iako se obe grane prava oslanjaju na autonomiju volje, one je istovremeno ograničavaju radi zaštite porodice, dece, bračnog druga i drugih lica koja su sa ostaviocem bila u naročitoj životnoj i pravnoj vezi. U tom smislu nasledno pravo nije samo tehnički mehanizam prenosa imovine, već i završni normativni test porodične solidarnosti.

Metod rada je pretežno dogmatskopravni, uz upotrebu komparativnopravnog i teleološkog metoda. U središtu analize nalaze se Zakon o nasleđivanju i Porodični zakon Republike Srbije, dok se rešenja država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije koriste radi uočavanja zajedničkih pravnih osnova, različitih normativnih pravaca i mogućih reformskih modela. Takav pristup je opravdan jer su porodično i nasledno pravo u ovim državama nastajali na srodnim pravnim tradicijama, ali su se kasnije razvijali različitim intenzitetom, naročito u pogledu vanbračne zajednice, istopolnih partnerstava, ugovora naslednopravnog značaja i položaja faktičkih negovatelja.

TEORIJSKI OKVIR: PORODICA KAO PRAVNA ČINJENICA NASLEĐIVANJA

Porodica u pravnom smislu nije samo sociološka, emocionalna ili biološka zajednica. Ona je i normativno priznata zajednica iz koje nastaju prava, obaveze, odgovornosti i imovinske posledice. Porodično pravo određuje ko se smatra bračnim drugom, ko detetom, ko usvojenikom, ko roditeljem, ko vanbračnim partnerom, ko licem obaveznim na izdržavanje i ko licem koje uživa posebnu zaštitu. Nasledno pravo zatim preuzima ove statuse i pretvara ih u naslednopravna ovlašćenja.

U tom pogledu može se govoriti o dvostrukoj funkciji porodičnog prava u naslednopravnom sistemu. Prva funkcija je identifikaciona: porodično pravo određuje krug lica koja mogu biti pravno relevantna za nasleđivanje. Druga funkcija je zaštitna: porodično pravo daje vrednosni osnov za ograničavanje autonomije volje ostavioca, naročito kroz institut nužnog dela. Nasledno pravo ne nasleđuje emocije, ali nasleđuje pravno priznate porodične veze.

Zakon o nasleđivanju Republike Srbije propisuje da na osnovu zakona ostavioca nasleđuju njegovi potomci, usvojenici i njihovi potomci, bračni drug, roditelji, usvojioci, braća i sestre i njihovi potomci, dedovi i babe i njihovi potomci i ostali preci, pri čemu se nasleđuje po naslednim redovima, a naslednici bližeg reda isključuju naslednike daljeg reda.[17] Ova odredba jasno potvrđuje da zakonsko nasleđivanje nije neutralno prema porodici: ono je, naprotiv, izgrađeno na porodičnim vezama.

Ipak, nasledno pravo ne može biti shvaćeno kao mehaničko produženje porodičnih odnosa. Ono ima sopstvena načela: slobodu zaveštanja, zaštitu nužnih naslednika, jednakost naslednika istog reda, zaštitu poverilaca zaostavštine, pravnu sigurnost i izvesnost prometa. Upravo u dodiru ovih načela sa načelima porodičnog prava nastaju najvažnija teorijska i praktična pitanja. Da li bračni drug treba da nasledi jednako kao dete? Da li vanbračni partner treba da bude izjednačen sa bračnim drugom? Da li dete prema kome roditelj nije izvršavao roditeljsku dužnost ipak treba da ima nužni deo? Da li poklon učinjen jednom detetu za života treba uračunati u njegov nasledni deo? Da li faktička briga o ostaviocu može imati veći značaj od formalnog porodičnog statusa? Odgovori na ova pitanja nalaze se na granici dve pravne oblasti.

U naučnom smislu, veza porodičnog i naslednog prava može se opisati kao odnos prethodnog i posledičnog prava. Porodično pravo prethodi jer stvara status; nasledno pravo sledi jer tom statusu pridaje imovinske posledice nakon smrti. Međutim, taj odnos nije jednosmeran. Naslednopravna pravila utiču na ponašanje porodice za života: na zaključivanje bračnih ugovora, na izbor između braka i vanbračne

[17] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 8.

zajednice, na donošenje odluke o usvojenju, na zaključenje ugovora o doživotnom izdržavanju, na sastavljanje zaveštanja i na planiranje imovinskog prenosa između generacija. Zbog toga se može reći da nasledno pravo deluje i anticipativno, a ne samo postmortalno.

PORODIČNO PRAVO KAO STATUSNA OSNOVA NASLEDNOPRAVNIH OVLAŠĆENJA

Nasledno pravo se u velikoj meri oslanja na pravno priznate porodične veze. Zakonsko nasleđivanje ne polazi od emocionalne bliskosti kao takve, već od pravno relevantne porodične veze. To ne znači da pravo zanemaruje stvarni život, već da mu daje normativni oblik. Porodičnopravni status omogućava pravnu sigurnost u naslednim odnosima: dete je naslednik zato što je dete ostavioca, bračni drug zato što je brak postojao u trenutku smrti, usvojenik zato što je usvojenjem stvoren odnos koji zakon izjednačava sa roditeljstvom.

Porodični zakon Republike Srbije propisuje da se njime uređuju brak i odnosi u braku, odnosi u vanbračnoj zajednici, odnosi deteta i roditelja, usvojenje, hraniteljstvo, starateljstvo, izdržavanje, imovinski odnosi u porodici, zaštita od nasilja u porodici i postupci u vezi sa porodičnim odnosima.[18] Time se jasno određuje normativni prostor iz kojeg nasledno pravo preuzima pravno relevantne činjenice. Nasledno pravo, s druge strane, polazi od zaostavštine i od lica koja su ovlašćena da je steknu po osnovu zakona ili zaveštanja.[19]

Ova funkcionalna povezanost naročito je vidljiva kod tri pravne činjenice: srodstva, braka i usvojenja. Srodstvo određuje položaj potomaka, roditelja, braće i sestara, dedova, baba i ostalih predaka. Brak određuje položaj supružnika, naročito u prvom i drugom naslednom redu. Usvojenje pravnim putem stvara srodnički odnos koji može imati potpunu naslednopravnu snagu. U sva tri slučaja porodično pravo daje status, a nasledno pravo daje postmortalni imovinski efekat.

Međutim, statusna logika nije dovoljna. Nasledno pravo mora voditi računa i o imovinskoj realnosti. Pre nego što se utvrdi ko nasleđuje, mora se utvrditi šta se nasleđuje. To je naročito važno kod bračne i vanbračne imovine, zajedničkog sticanja, ulaganja u porodičnu kuću, poklona deci, pomoći roditeljima i ugovora o doživotnom izdržavanju. U tim situacijama porodični status i imovinski doprinos često se prepliću, a njihovo razdvajanje predstavlja jedan od najtežih zadataka sudske i notarske prakse.

BRAK, BRAČNI DRUG I NASLEĐIVANJE

Najvidljivije mesto susreta porodičnog i naslednog prava jeste položaj bračnog druga. Brak je u Porodičnom zakonu određen kao zakonom uređena zajednica života žene i muškarca, zasnovana na slobodnom pristanku budućih supružnika i ravnopravnosti supružnika.[20] Nasledno pravo iz tog statusa izvodi značajna imovinska ovlašćenja: bračni drug je zakonski naslednik u prvom i drugom naslednom redu, a istovremeno i nužni naslednik.

U prvom naslednom redu potomci i bračni drug nasleđuju na jednake delove. Ukoliko ostavilac nema potomstva, bračni drug ne nasleđuje u prvom naslednom redu, već u drugom, zajedno sa roditeljima ostavioca. U tom slučaju bračni drug nasleđuje polovinu zaostavštine, dok drugu polovinu nasleđuju roditelji ostavioca.[21]

[18] Porodični zakon Republike Srbije, čl. 1.
[19] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 1.
[20] Porodični zakon Republike Srbije, čl. 3-4.
[21] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 9, 11 i 12.

Ovo rešenje pokazuje dvostruku prirodu položaja bračnog druga. Sa jedne strane, bračni drug je lice najbliže svakodnevnoj životnoj zajednici ostavioca. Sa druge strane, on nije krvni srodnik. Zakon zato traži ravnotežu između zaštite preživelog supružnika i očuvanja naslednih očekivanja dece i roditelja. U savremenim porodičnim odnosima ova ravnoteža postaje sve složenija zbog porasta razvoda, novih brakova, dece iz različitih porodičnih zajednica i imovinskih razlika između supružnika.

Posebno je značajno pravilo prema kome, kada postoji ostaviočevo dete kome bračni drug nije roditelj, a imovina bračnog druga je veća od onoga što bi mu pripalo podelom zaostavštine na jednake delove, svako ostaviočevo dete može naslediti do dva puta više nego bračni drug, ako sud oceni da je to opravdano.[22] Ova norma je karakterističan primer porodično-naslednopravne korekcije. Ona ne polazi samo od formalnog statusa bračnog druga, već uzima u obzir strukturu porodice i realnu imovinsku situaciju.

U praksi se položaj bračnog druga često ne može analizirati samo kroz nasledni deo. Preživeli supružnik može istovremeno imati pravo na izdvajanje svog dela zajedničke imovine, pravo na nasledni deo, pravo na nužni deo, pravo na izdvajanje predmeta domaćinstva ili pravo iz ugovornog režima. Ako se ove osnove ne razlikuju, može doći do pogrešnog povećanja ili smanjenja zaostavštine. Zbog toga je u ostavinskom postupku neophodno najpre odvojiti ono što je imovina preživelog supružnika od onoga što je zaostavština ostavioca.

VANBRAČNA ZAJEDNICA: NORMATIVNA ASIMETRIJA I REFORMSKI IZAZOV

Vanbračna zajednica predstavlja jedno od najosetljivijih pitanja odnosa porodičnog i naslednog prava. Porodični zakon Republike Srbije priznaje vanbračnim partnerima prava i dužnosti supružnika pod uslovima određenim zakonom.[23] Ipak, u srpskom naslednom pravu vanbračni partner nije izričito uveden u krug zakonskih naslednika. Time nastaje normativna asimetrija: porodično pravo priznaje vanbračnu zajednicu kao relevantnu životnu zajednicu, ali nasledno pravo ne izvodi iz nje automatsko zakonsko nasledno pravo.

Ovakvo rešenje ima svoje razloge. Brak se lako dokazuje: postoji matična evidencija, datum zaključenja i formalni prestanak. Vanbračna zajednica je faktička zajednica života i zahteva dokazivanje trajnosti, stabilnosti, emocionalne i ekonomske povezanosti, kao i odsustva bračnih smetnji. Ako bi se vanbračni partner potpuno izjednačio sa bračnim drugom bez jasnih kriterijuma, mogla bi biti ugrožena pravna sigurnost naslednika, naročito dece iz prethodnih zajednica.

Ipak, potpuno isključenje vanbračnog partnera iz zakonskog nasleđivanja može dovesti do nepravičnih rezultata. Lice koje je decenijama živelo sa ostaviocem, zajednički sticalo imovinu, brinulo o njemu u bolesti i vodilo zajedničko domaćinstvo može ostati bez naslednopravne zaštite ukoliko nije sačinjen testament ili zaključen drugi odgovarajući pravni posao. U takvom slučaju ono može imati imovinskopravni zahtev po osnovu zajedničkog sticanja, sticanja bez osnova ili drugih instituta obligacionog i stvarnog prava, ali nema status naslednika kao takav.

U uporednom pravu država regiona mogu se uočiti drugačija rešenja. Crnogorski Zakon o nasljeđivanju izričito propisuje da ostavioca na osnovu zakona nasleđuje i njegov vanbračni supružnik, koji je u pravu nasleđivanja izjednačen sa bračnim supružnikom.[24] Hrvatsko pravo takođe razvija posledice izvanbračne zajednice u porodičnom i naslednom kontekstu, pri čemu Obiteljski zakon uređuje izvanbračnu zajednicu žene i muškarca kao relevantan porodičnopravni odnos.[25] Slovenačko pravo, kroz

[22] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 9, st. 3-4.
[23] Porodični zakon Republike Srbije, čl. 4.
[24] Zakon o nasljeđivanju Crne Gore, čl. 9.
[25] Obiteljski zakon Republike Hrvatske, čl. 1.

Družinski zakonik, izričito uređuje i zunajzakonsku skupnost, dok Zakon o dedovanju zadržava klasične institute naslednog prava.[26]

Iz perspektive srpskog prava, pitanje nije da li vanbračnu zajednicu treba nekritički izjednačiti sa brakom, već da li postoje uslovi da se zakonska zaštita vanbračnog partnera normativno precizira. Moguće srednje rešenje bilo bi priznanje ograničenih naslednopravnih ovlašćenja vanbračnom partneru pod strogo određenim uslovima: trajanje zajednice, odsustvo bračnih smetnji, zajedničko domaćinstvo, uzajamna ekonomska podrška, faktička briga i nepostojanje suprotnih opravdanih interesa dece. Takvo rešenje ne bi moralo potpuno izjednačiti vanbračnog partnera sa bračnim drugom, ali bi moglo sprečiti najgrublje nepravde.

RODITELJSTVO, DECA I USVOJENJE U NASLEDNOM PRAVU

Porodično pravo počiva na načelu posebne zaštite deteta. Porodični zakon Republike Srbije propisuje da je svako dužan da se rukovodi najboljim interesom deteta u svim aktivnostima koje se tiču deteta, da dete rođeno van braka ima jednaka prava kao dete rođeno u braku, kao i da usvojeno dete ima jednaka prava prema usvojiteljima kao dete prema roditeljima.[27] Ova pravila imaju neposredan odjek u naslednom pravu.

U naslednom pravu deca ostavioca čine prvi nasledni red zajedno sa bračnim drugom. Deca rođena u braku i van braka nasleđuju pod istim uslovima, jer porodičnopravna jednakost dece ne bi imala pun smisao ukoliko bi u naslednopravnoj sferi bila narušena. Načelo jednakosti dece jedno je od najvažnijih mesta na kojima se vidi humanizujuća funkcija porodičnog prava u naslednom pravu. Nekadašnje razlike između bračne i vanbračne dece u savremenom pravu su neprihvatljive. Naslednopravna jednakost dece potvrđuje da poreklo deteta ne sme biti osnov za umanjenje njegovog pravnog položaja.

Usvojenje je posebno značajno jer pravnim putem stvara odnos koji je po pravnim posledicama izjednačen sa roditeljstvom. Zakon o nasleđivanju propisuje da usvojenik iz potpunog usvojenja i njegovi potomci nasleđuju usvojioca i njegove srodnike isto kao što deca i njihovi potomci nasleđuju svoje roditelje i njihove srodnike. Istovremeno, usvojenik iz potpunog usvojenja i njegovi potomci ne nasleđuju krvne srodnike, niti oni nasleđuju usvojenika i njegove potomke.[28]

Ovim pravilima nasledno pravo prihvata porodičnopravnu fikciju potpunog usvojenja kao novu porodičnu realnost. Usvojenje nije samo mera zaštite deteta, već i pravna činjenica koja menja naslednopravne tokove. Ono uspostavlja novu naslednopravnu pripadnost deteta porodici usvojilaca i, u pravilu, prekida naslednopravnu vezu sa biološkom porodicom. Time se pokazuje da nasledno pravo ne štiti samo krvno srodstvo, nego pravno priznatu porodičnu vezu.

U savremenoj praksi posebnu pažnju zaslužuju slučajevi u kojima je biološki roditelj faktički napustio dete ili nije izvršavao roditeljske dužnosti, ali formalno zadržava roditeljski status. Nasledno pravo ne sme lako uvoditi moralne kriterijume tamo gde je potrebna pravna sigurnost, ali ne sme ni potpuno ignorisati teška porodična ogrešenja. Zbog toga su instituti nedostojnosti, isključenja iz nasleđa i lišenja nužnog dela važni korektivi, iako se moraju primenjivati restriktivno.

NUŽNI DEO KAO GRANICA AUTONOMIJE VOLJE I ZAŠTITA PORODICE

Sloboda zaveštanja predstavlja jedno od osnovnih načela naslednog prava. Ostavilac može za slučaj smrti raspolagati svojom imovinom i odrediti naslednike prema sopstvenoj volji. Ipak, ta sloboda nije

[26] Družinski zakonik Republike Slovenije, čl. 1; Zakon o dedovanju Republike Slovenije, opšte odredbe.
[27] Porodični zakon Republike Srbije, čl. 6.
[28] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, odredbe o naslednopravnim posledicama potpunog usvojenja.

apsolutna. Nužni deo predstavlja zakonsku granicu testamentarne autonomije i istovremeno instrument zaštite porodice. Njegova svrha nije da potpuno ukine slobodu raspolaganja, već da spreči da najbliži članovi porodice ostanu bez minimuma naslednopravne zaštite.

Zakon o nasleđivanju Republike Srbije kao nužne naslednike navodi ostaviočeve potomke, usvojenike i njihove potomke, bračnog druga, roditelje, usvojioca, braću i sestre, dedove i babe i ostale pretke, pri čemu svi ne ostvaruju nužni deo pod istim uslovima.[29] Nužni deo pokazuje da nasledno pravo nije samo pravo imovine, već i pravo porodične solidarnosti. Njegova pravna priroda je naročito značajna: nužni naslednik ne mora biti zaveštajni naslednik, niti ostavilac mora želeti da ga nasledi. Uprkos tome, zakon mu priznaje pravo na deo vrednosti zaostavštine, ako su ispunjeni uslovi.

U praksi se problemi često javljaju kada ostavilac za života poklanja imovinu jednom detetu, novom bračnom drugu ili trećem licu, a druga deca ili prethodni članovi porodice nakon njegove smrti zahtevaju zaštitu nužnog dela. Tada se porodični sukob premešta u naslednopravni postupak. Pravo mora da razlikuje legitimno raspolaganje imovinom za života od raspolaganja kojim se faktički izigrava pravo nužnih naslednika.

Nužni deo ima i preventivnu funkciju. Svest o tome da najbliži članovi porodice uživaju zakonsku zaštitu utiče na način na koji pojedinci planiraju imovinske odnose za života. U savremenim uslovima, kada su česte rekonstruisane porodice, drugi brakovi i imovina stečena pre i tokom različitih zajednica, institut nužnog dela dobija dodatni značaj. On omogućava minimalnu ravnotežu između lične slobode, porodične odgovornosti i zaštite naslednih očekivanja.

IMOVINSKI ODNOSI SUPRUŽNIKA, VANBRAČNIH PARTNERA I ZAOSTAVŠTINA

Odnos porodičnog i naslednog prava posebno je složen kod imovinskih odnosa supružnika. Pre nego što se uopšte utvrdi šta čini zaostavštinu, mora se razgraničiti šta je bila posebna imovina ostavioca, a šta zajednička imovina supružnika. Ovo pitanje pripada porodičnom pravu, ali direktno određuje obim nasledne mase.

Porodični zakon uređuje imovinske odnose u porodici i dopušta da se oni uređuju sporazumno, u skladu sa zakonom. U bračnoj zajednici razlikovanje posebne i zajedničke imovine ima neposredan naslednopravni značaj: u zaostavštinu može ući samo ono što je pripadalo ostaviocu, a ne i deo imovine koji pripada preživelom supružniku po osnovu bračne tekovine.[30]

Zbog toga se u ostavinskom postupku često prethodno mora rešiti pitanje obima zaostavštine. Ako je određena imovina stečena radom tokom trajanja zajednice života supružnika, preživeli supružnik može isticati da deo te imovine ne ulazi u zaostavštinu, jer predstavlja njegov suvlasnički ili zajednički deo. Tek nakon tog razgraničenja može se primeniti naslednopravno pravilo o delu koji supružnik nasleđuje kao naslednik.

Ovo razlikovanje je od velikog praktičnog značaja. Ako se ono zanemari, bračni drug može biti oštećen dvostruko: prvo, time što se njegov deo zajedničke imovine pogrešno uključi u zaostavštinu; drugo, time što se na tako uvećanu zaostavštinu primene pravila o naslednim delovima. S druge strane, ni deca ostavioca ne smeju biti oštećena tako što bi se preterano širokim tumačenjem zajedničke imovine smanjila zaostavština mimo zakonskih osnova.

Posebni značaj ima imovina stečena u vanbračnoj zajednici. Pošto Porodični zakon u određenim aspektima izjednačava vanbračne partnere sa supružnicima, pitanje njihove zajedničke imovine može

[29] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 39 i dalje.
[30] Porodični zakon Republike Srbije, odredbe o imovinskim odnosima supružnika.

se javiti pre ili paralelno sa naslednopravnim pitanjem. I onda kada vanbračni partner nije zakonski naslednik, on može imati imovinskopravni zahtev po osnovu sticanja u zajednici života. Time se pokazuje da odsustvo naslednog statusa ne znači nužno odsustvo svake pravne zaštite, ali takva zaštita zahteva drugačiji pravni osnov i često složeniji dokazni postupak.

IZDRŽAVANJE, UGOVOR O DOŽIVOTNOM IZDRŽAVANJU I PORODIČNA SOLIDARNOST

Izdržavanje je jedno od ključnih mesta na kojima se porodična solidarnost pretvara u pravnu obavezu. Porodični zakon propisuje da je izdržavanje pravo i dužnost članova porodice određenih zakonom i da odricanje od prava na izdržavanje nema pravnog dejstva.[31] U naslednopravnom kontekstu izdržavanje je važno iz najmanje tri razloga: ono ukazuje na intenzitet porodične veze, utiče na procenu potreba pojedinih naslednika i može biti povezano sa ugovorima i raspolaganjima za života.

Ugovor o doživotnom izdržavanju, iako se u srpskom pravu uređuje u okviru naslednopravne materije, zapravo počiva na porodično-socijalnoj ideji brige o licu kome je potrebna pomoć. Njegova posledica je izuzimanje imovine obuhvaćene ugovorom iz zaostavštine, što neposredno utiče na položaj zakonskih i nužnih naslednika.[32]

Ovaj ugovor je u praksi čest izvor sporova između davaoca izdržavanja i naslednika primaoca izdržavanja. Naslednici neretko tvrde da je ugovor zaključen radi izigravanja njihovih naslednih prava, dok druga strana ističe da je izdržavanje zaista pružano. Sud tada mora pažljivo ceniti stvarnu svrhu ugovora, postojanje aleatornosti, obim pruženog izdržavanja, zdravstveno stanje primaoca i odnos ugovornih strana. Reč je o tipičnom primeru gde formalni naslednopravni institut ne može biti pravilno primenjen bez razumevanja porodičnih i životnih okolnosti.

Izdržavanje je povezano i sa pitanjem nedostojnosti i isključenja iz nasleđa. Ukoliko se član porodice grubo ogrešio o zakonsku ili moralnu obavezu prema ostaviocu, naročito kada je reč o zanemarivanju teško bolesnog ili nemoćnog lica, može se postaviti pitanje da li takvo ponašanje treba da utiče na naslednopravni položaj. Nasledno pravo ne sme postati sredstvo naknadnog moralnog kažnjavanja, ali ne sme ni ignorisati očigledne slučajeve teškog porodičnog ogrešenja.

NASLEDNOPRAVNE POSLEDICE PRESTANKA BRAKA I PORODIČNIH ODNOSA

Nasledno pravo mora odgovoriti i na pitanje šta se dešava kada porodičnopravni odnos prestane ili je njegov prestanak u toku. Razvod braka, poništenje braka, prestanak zajednice života, lišenje roditeljskog prava ili prekid faktičkih odnosa mogu imati različite naslednopravne posledice. Formalni status je najčešće odlučujući, ali nije uvek dovoljan.

Ako je brak prestao pre smrti ostavioca, bivši bračni drug nije zakonski naslednik. Međutim, ako je postupak razvoda bio u toku, a smrt nastupi pre pravnosnažnog okončanja, pitanje može biti složenije. Pravo tada mora balansirati između formalne činjenice da brak još postoji i realnosti da je zajednica života možda odavno prestala. Upravo u takvim slučajevima dolazi do izražaja potreba za preciznim pravilima i pažljivim sudskim tumačenjem.

Slično se može reći i za odnose roditelja i dece. Lišenje roditeljskog prava ne mora automatski značiti gubitak svakog naslednog prava, ali može biti relevantno u širem kontekstu ocene porodičnog ponašanja. Sa druge strane, dete ne sme biti naslednopravno kažnjeno zbog ponašanja roditelja. Zbog toga je položaj

[31] Porodični zakon Republike Srbije, odredbe o izdržavanju.

[32] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, odredbe o ugovoru o doživotnom izdržavanju.

potomaka nedostojnog naslednika posebno uređen: nedostojnost ne smeta potomcima nedostojnog i oni nasleđuju kao da je nedostojan umro pre ostavioca.[33]

Ovo pravilo ima duboko porodičnopravno opravdanje. Ono sprečava da posledice lične krivice jednog člana porodice pogode njegove potomke. Nasledno pravo time potvrđuje načelo individualne odgovornosti i zaštite dece, čak i onda kada deluje u okviru imovinskih odnosa.

MAKEDONSKO PRAVO: UKLJUČIVANJE ZAKONA ZA SEMEJSTVOTO I ZAKONA ZA NASLEDUVANJETO

U odnosu na prethodnu verziju rada, neophodno je posebno uključiti pravo Republike Severne Makedonije, jer ono predstavlja važan komparativni model u okviru postjugoslovenskog pravnog prostora. Makedonsko porodično i nasledno pravo razvijali su se na srodnim osnovama, ali sa sopstvenim terminološkim i institucionalnim karakteristikama.

Zakon za semejstvoto Republike Severne Makedonije uređuje brak i porodicu, odnose u braku i porodici, posebne oblike zaštite porodice, posvojenje, starateljstvo, izdržavanje i postupke u bračnim i porodičnim sporovima.[34] U istom zakonu porodica je shvaćena kao životna zajednica roditelja, dece i drugih srodnika, kada žive u zajedničkom domaćinstvu.[35] Već iz ovih odredaba vidi se da je makedonsko porodično pravo, slično srpskom, normativno usmereno na zaštitu porodične zajednice, dece i odnosa izdržavanja.

Zakon za nasleduvanjeto Republike Severne Makedonije propisuje da se nasledno pravo ostvaruje prema odredbama tog zakona, a u okviru zakonskog nasleđivanja krug naslednika obuhvata potomke, posvojenike i njihove potomke, bračnog druga, posvojitelje i druge srodnike, u skladu sa naslednim redovima.[36] U prvom naslednom redu ostavioca nasleđuju njegova deca i bračni drug, i to na jednake delove.[37]

Ovo rešenje pokazuje izrazitu bliskost sa srpskim naslednim pravom. Deca i bračni drug čine jezgro prvog naslednog reda, pri čemu se porodičnopravni status neposredno pretvara u naslednopravno ovlašćenje. Posebno je značajno što se u makedonskoj literaturi naglašava da nasledni odnos nastaje tek kada su kumulativno ispunjeni osnovni uslovi: smrt fizičkog lica, postojanje zaostavštine, postojanje naslednika i postojanje pravnog osnova za nasleđivanje.[38] Ovakav teorijski okvir jasno pokazuje da porodični status nije sam za sebe dovoljan; on postaje naslednopravno relevantan tek u spoju sa zaostavštinom i pravnim osnovom nasleđivanja.

Makedonsko pravo je važno i zbog odnosa između bračne ili vanbračne zajednice i izdržavanja. Zakon za semejstvoto predviđa da je izdržavanje pravo i dužnost roditelja, dece i drugih srodnika utvrđenih zakonom, kao i lica koja žive u bračnoj ili vanbračnoj zajednici.[39] Time se faktička zajednica života priznaje kao porodičnopravno relevantna u oblasti izdržavanja, što otvara pitanje da li i u naslednom pravu treba razvijati širu zaštitu faktičkih porodičnih odnosa. U tom pogledu makedonsko pravo može biti plodna osnova za dalje istraživanje, naročito u poređenju sa crnogorskim rešenjem koje izričito izjednačava vanbračnog supružnika sa bračnim u naslednom pravu.

---

[33] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, odredbe o nedostojnosti za nasleđivanje.

[34] Zakon za semejstvoto Republike Severne Makedonije, čl. 1.

[35] Zakon za semejstvoto Republike Severne Makedonije, čl. 2.

[36] Zakon za nasleduvanjeto Republike Severne Makedonije, čl. 12.

[37] Zakon za nasleduvanjeto Republike Severne Makedonije, čl. 13, prema dostupnim prečišćenim tekstovima i literaturi.

[38] Micković, D., Ristov, A., *Građansko primenjeno pravo - nasledno pravo*, Skopje, 2011, str. 1 i dalje.

[39] Zakon za semejstvoto Republike Severne Makedonije, odredbe o izdržavanju; up. prečišćeni tekst Zakona za semejstvoto.

KOMPARATIVNOPRAVNA ANALIZA DRŽAVA ZAPADNOG BALKANA I BIVŠE JUGOSLAVIJE

Komparativna analiza pokazuje da prava država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije imaju zajedničku dogmatsku osnovu, naročito u pogledu naslednih redova, položaja potomaka i bračnog druga, nužnog dela i značaja usvojenja. Razlike su najizraženije kod vanbračne zajednice, procesnog uređenja ostavinskog postupka i pojedinih oblika zaštite faktičke porodične solidarnosti.

Država / entitet	**Osnovni porodični propis**	**Osnovni nasledni propis**	**Bračni drug**	**Vanbračni partner**	**Usvojenje**	**Napomena za razvoj prava**
Srbija	Porodični zakon	Zakon o nasleđivanju	Zakonski i nužni naslednik	Nije izričito zakonski naslednik	Potpuno usvojenje proizvodi nasledne posledice kao roditeljstvo	Potrebno precizirati naslednopravni položaj vanbračnog partnera
Severna Makedonija	Zakon za semejstvoto	Zakon za nasleduvanjeto	U prvom redu sa decom, jednaki delovi	Priznat u porodičnom pravu za pojedina prava, posebno izdržavanje	Posvojenje ima snažne statusne i nasledne posledice	Potrebna dublja koordinacija vanbračne zajednice i nasleđivanja
Hrvatska	Obiteljski zakon	Zakon o nasljeđivanju	Zakonski naslednik	Izvanbračna zajednica ima šire priznanje	Posvojenje pravno menja porodičnu pripadnost	Pravo je razvilo fleksibilniji model porodičnih oblika
Crna Gora	Porodični zakon	Zakon o nasljeđivanju	Zakonski naslednik	Izričito izjednačen sa bračnim supružnikom u nasleđivanju	Usvojenje proizvodi nasledne posledice	Najjasniji regionalni model nasledne zaštite vanbračnog partnera
Federacija BiH	Porodični zakon FBiH	Zakon o nasljeđivanju FBiH	Zakonski naslednik	Pravni učinci vanbračne zajednice priznati u porodičnom pravu	Posvojenje relevantno za porodični i nasledni status	Entitetska struktura zahteva pažljivo razlikovanje izvora
Slovenija	Družinski zakonik	Zakon o dedovanju	Zakonski naslednik	Zunajzakonska skupnost uređena porodičnim propisom	Posvojenje uključeno u širi sistem zaštite deteta	Razvoj pod snažnim uticajem evropskih standarda

Iz tabele proizlaze tri zaključka. Prvo, položaj dece i bračnog druga predstavlja stabilno jezgro naslednog prava u svim posmatranim sistemima. Drugo, usvojenje je opšteprihvaćeno kao institut koji stvara naslednopravne posledice, jer moderno pravo štiti pravno priznatu, a ne samo biološku porodicu. Treće, najveće razlike postoje kod vanbračnog partnera, gde se sistemi kreću od izričitog naslednopravnog priznanja do ograničene ili posredne zaštite.

Za srpsko pravo posebno je korisno posmatranje crnogorskog modela. U Crnoj Gori vanbračni supružnik je izričito izjednačen sa bračnim u pravu nasleđivanja.[40] Takvo rešenje nije bez rizika, jer zahteva

[40] Zakon o nasljeđivanju Crne Gore, čl. 9.

dokazivanje postojanja vanbračne zajednice, ali pokazuje da pravna sigurnost i zaštita faktičke porodične zajednice nisu nužno suprotstavljene vrednosti. One se mogu uskladiti ako zakon jasno propiše uslove.

Hrvatsko i slovenačko pravo takođe pokazuju da savremeno porodično pravo sve više uvažava faktičke oblike zajedničkog života. Obiteljski zakon Republike Hrvatske uređuje brak, izvanbračnu zajednicu, odnose roditelja i dece, posvojenje, skrbništvo i uzdržavanje,[41] dok Družinski zakonik Republike Slovenije uređuje zakonsku zvezu, zunajzakonsku skupnost, odnose roditelja i dece, zaštitu koristi deteta, preživljavanje, posvojenje i skrbništvo.[42] Ova rešenja pokazuju da savremeno porodično pravo ne može ostati vezano isključivo za formalni brak.

AKADEMSKA DISKUSIJA: IZMEĐU PRAVNE SIGURNOSTI I PRAVIČNOSTI

Osnovna akademska dilema u odnosu porodičnog i naslednog prava jeste sukob između pravne sigurnosti i materijalne pravičnosti. Nasledno pravo zahteva jasna pravila. Nakon smrti ostavioca nije moguće lako rekonstruisati sve odnose, motive, sukobe i oblike brige koji su postojali za života. Zbog toga pravo daje prednost formalnim statusima: detetu, bračnom drugu, roditelju, usvojeniku. Međutim, porodični život sve češće ne prati tradicionalne forme. Ljudi žive u dugotrajnim vanbračnim zajednicama, stupaju u drugi ili treći brak, imaju decu iz više zajednica, brinu o starim roditeljima bez formalne obaveze ili zaključuju ugovore o doživotnom izdržavanju sa licima izvan porodice.

Ako nasledno pravo ostane vezano samo za formalne statuse, postoji opasnost da ne prepozna stvarne odnose brige. Ako se, pak, previše osloni na faktičke odnose, može ugroziti pravnu sigurnost, povećati broj sporova i otežati ostavinski postupak. Rešenje se ne nalazi u potpunom napuštanju formalnih statusa, već u njihovoj dopuni jasno definisanim korektivima.

Prvi korektiv je preciznije uređenje vanbračne zajednice u naslednom pravu. Zakonodavac može propisati minimalno trajanje zajednice, odsustvo bračnih smetnji, zajedničko domaćinstvo, uzajamnu brigu i ekonomsko zajedništvo. Time bi se sprečilo proizvoljno pozivanje na kratkotrajne ili neodređene veze, ali bi se zaštitile stabilne zajednice koje stvarno obavljaju funkciju porodice.

Drugi korektiv je bolja koordinacija ostavinskog postupka sa sporovima o bračnoj i vanbračnoj imovini. U praksi se često dešava da ostavinski postupak formalno utvrdi naslednike, dok se najvažniji spor vodi oko toga šta uopšte čini zaostavštinu. Zbog toga je potrebno jačati procesne mehanizme koji omogućavaju efikasno razgraničenje posebne, zajedničke i nasledne imovine.

Treći korektiv odnosi se na ugovor o doživotnom izdržavanju. Ovaj ugovor ima veliku socijalnu vrednost jer omogućava starim i bolesnim licima da obezbede brigu. Istovremeno, on može biti zloupotrebljen radi izigravanja nužnih naslednika. Zbog toga sudska praksa mora pažljivo razlikovati autentično izdržavanje od formalnog ugovora bez realne sadržine.

Četvrti korektiv jeste jačanje pravne kulture. Građani često ne razlikuju bračnu tekovinu, poklon, testament, ugovor o doživotnom izdržavanju i nužni deo. Sporovi nastaju ne samo zbog sukoba interesa, nego i zbog nerazumevanja pravnih posledica. Zbog toga je obrazovna, notarska i advokatska preventivna funkcija od izuzetnog značaja.

U akademskom smislu, potrebno je porodično i nasledno pravo izučavati povezano. Student koji poznaje nasledne redove, ali ne razume roditeljstvo, usvojenje, bračnu imovinu i izdržavanje, teško može pravilno rešiti ostavinski slučaj. Isto tako, porodičnopravna analiza imovine supružnika ostaje nepotpuna ako se ne sagledaju posledice smrti jednog supružnika. Interdisciplinarnost u okviru građanskopravnih disciplina nije samo pedagoška pogodnost, već metodološka nužnost.

[41] Obiteljski zakon Republike Hrvatske, čl. 1.
[42] Družinski zakonik Republike Slovenije, čl. 1.

PRAVNE POSLEDICE I DE LEGE FERENDA PREDLOZI

Na osnovu izvršene analize mogu se izdvojiti najvažnije pravne posledice povezanosti porodičnog i naslednog prava. Prvo, porodični status određuje krug naslednika i njihov redosled. Drugo, porodični imovinski režim određuje obim zaostavštine. Treće, porodična solidarnost opravdava ograničenje testamentarne slobode kroz nužni deo. Četvrto, izdržavanje i faktička briga mogu uticati na pravne poslove za života, naročito na ugovor o doživotnom izdržavanju. Peto, prestanak ili poremećaj porodičnih odnosa može imati naslednopravne posledice kroz gubitak statusa, nedostojnost ili isključenje.

De lege ferenda, u srpskom pravu bilo bi korisno razmotriti sledeće pravce razvoja. Prvo, potrebno je preciznije normirati naslednopravni položaj vanbračnog partnera. To ne mora značiti potpuno izjednačenje sa bračnim drugom, ali bi trebalo razmotriti model ograničene zaštite stabilne i dugotrajne vanbračne zajednice. Drugo, potrebno je jasnije povezati pravila o zajedničkoj imovini sa ostavinskim postupkom, kako bi se izbeglo da se tuđa imovina pogrešno uključi u zaostavštinu. Treće, potrebno je razvijati kriterijume za ocenu ugovora o doživotnom izdržavanju u porodičnom kontekstu. Četvrto, potrebno je jačati pravnu zaštitu dece u rekonstruisanim porodicama, naročito kada postoji novi bračni drug ostavioca i deca iz ranijih zajednica. Peto, potrebno je razvijati komparativna istraživanja sa pravima Severne Makedonije, Crne Gore, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Slovenije.

ZAKLJUČAK

Porodično i nasledno pravo čine dve samostalne, ali duboko povezane pravne oblasti. Porodično pravo određuje statusne i imovinske odnose koji nastaju za života, dok nasledno pravo tim odnosima daje posledice nakon smrti. Krug zakonskih naslednika, položaj bračnog druga, dece, usvojenika i roditelja, pravo na nužni deo, imovinski položaj preživelog supružnika i značaj izdržavanja ne mogu se razumeti bez stalnog oslanjanja na porodičnopravni kontekst.

Analiza srpskog prava pokazuje da Zakon o nasleđivanju i Porodični zakon, iako ne čine jedinstven zakonski tekst, funkcionišu kao povezani normativni sistem. Zakon o nasleđivanju preuzima porodičnopravne statuse i pretvara ih u naslednopravna ovlašćenja. Porodični zakon, sa druge strane, uređuje odnose čije se posledice često konačno pokazuju tek u ostavinskom postupku. Zbog toga se u praksi ne može odvojeno rešavati pitanje zaostavštine od pitanja bračne tekovine, roditeljstva, usvojenja, izdržavanja ili faktičke zajednice života.

Uključivanje makedonskih zakona potvrđuje da se ista osnovna logika javlja i u pravu Republike Severne Makedonije: porodični status, naročito status deteta i bračnog druga, neposredno određuje naslednopravni položaj. Zakon za semejstvoto i Zakon za nasleduvanjeto pokazuju bliskost sa srpskim sistemom, ali i otvaraju prostor za razmišljanje o širem priznanju faktičkih porodičnih odnosa, posebno u vezi sa izdržavanjem i vanbračnom zajednicom.

Najveći izazovi nastaju tamo gde formalni status ne prati u potpunosti stvarni život: kod vanbračnih zajednica, rekonstruisanih porodica, ugovora o doživotnom izdržavanju i poklona učinjenih za života. U tim oblastima potrebno je očuvati pravnu sigurnost, ali i razvijati pravila koja prepoznaju stvarnu porodičnu solidarnost. Uporedna rešenja država regiona mogu biti korisna, ne zato da bi se nekritički preuzimala, već da bi se jasnije uočilo gde se srpsko pravo nalazi i kojim putem može dalje razvijati svoju zaštitnu funkciju.

Može se zaključiti da budućnost odnosa porodičnog i naslednog prava treba tražiti u njihovoj boljoj koordinaciji. Porodica ne prestaje da bude pravno relevantna smrću jednog člana; naprotiv, tada se često najjasnije vidi koliko su porodični odnosi bili pravno uređeni, imovinski uravnoteženi i socijalno pravični. Nasledno pravo zato nije samo pravo smrti, već i pravo poslednje provere porodične solidarnosti.

LITERATURA

Antić, O. (2012). *Nasledno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Babić, I. (2008). *Porodično pravo*. Beograd: Službeni glasnik.

Draškić, M. (2015). *Porodično pravo i prava deteta*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Kovaček Stanić, G. (2014). *Porodično pravo: partnersko, dečje i starateljsko pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

Kreč, M. i Pavić, Đ. (1964). *Komentar Zakona o nasljeđivanju*. Zagreb: Narodne novine.

Micković, D., Ristov, A. (2011). *Građansko primenjeno pravo - nasledno pravo*. Skopje: Pravni fakultet „Justinijan Prvi".

Radišić, J. (2008). *Uvod u građansko pravo*. Beograd: Nomos.

Porodični zakon Republike Srbije, „Službeni glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.

Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, „Službeni glasnik RS", br. 46/1995, 101/2003 - odluka US i 6/2015.

Zakon za semejstvoto Republike Severne Makedonije, „Služben vesnik na RM", br. 80/1992, sa kasnijim izmenama i prečišćenim tekstovima.

Zakon za nasleduvanjeto Republike Severne Makedonije, „Služben vesnik na RM", br. 47/1996, sa kasnijim izmenama.

Obiteljski zakon Republike Hrvatske, „Narodne novine", relevantni prečišćeni tekst.

Zakon o nasljeđivanju Republike Hrvatske, „Narodne novine", br. 48/2003, 163/2003, 35/2005, 127/2013, 33/2015 i 14/2019.

Porodični zakon Crne Gore, „Službeni list RCG/CG", relevantni prečišćeni tekst.

Zakon o nasljeđivanju Crne Gore, „Službeni list CG", br. 74/2008 i 75/2017.

Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, „Službene novine Federacije BiH", relevantni tekst.

Zakon o nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, „Službene novine Federacije BiH", br. 80/2014.

Družinski zakonik Republike Slovenije, „Uradni list RS", br. 15/2017.

Zakon o dedovanju Republike Slovenije, „Uradni list SRS/RS", relevantni prečišćeni tekst.

FAMILY AND INHERITANCE LAW: INTERCONNECTION AND LEGAL CONSEQUENCES

Dr Zdravkovska Andrea, Pravni fakultet Kičevo, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski" – Bitola, Republika Severna Makedonija, andrea.zdravkovska@uklo.edu.mk

Dr Čodo Milomir, milomir.codo@yahoo.com

Abstract: *Family law and inheritance law are autonomous areas of civil law, but in legal practice they rarely operate as isolated systems. The legal status of a spouse, extramarital partner, child, adoptee, parent, adopter or person entitled to maintenance has direct consequences for the circle of statutory and forced heirs, the size of hereditary shares, the limits of testamentary freedom, gifts inter vivos, life-care contracts and the separation of the estate from family property. This paper analyses the relationship between family law and inheritance law in Serbian law, relying primarily on the Family Act and the Inheritance Act, while also offering comparative observations concerning North Macedonia, Croatia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina and Slovenia. The main thesis is that inheritance law cannot be properly understood without family-law categories, while family-law protection remains incomplete if its post-mortem consequences are ignored.*

Key words: *family law, inheritance law, statutory succession, spouse, extramarital union, adoption, forced share, maintenance, comparative law.*

UDK: 007:004.056.5
005.21:334.72.021
659.23
COBISS.SR-ID 200286217

ULOGA PRAVNE I POSLOVNE KOMUNIKACIJE U USPEŠNOM KORPORATIVNOM UPRAVLJANJU

Dr Lugonjić Marija, Visoka škola za komunikacije, Beograd, marija.lugonjic@gmail.com

Apstrakt: *Savremeno digitalno društvo uslovilo je transformaciju korporativnog upravljanja, pri čemu komunikacija postaje jedan od ključnih mehanizama institucionalne stabilnosti, upravljanja rizicima i organizacione otpornosti. U tom kontekstu pravna i poslovna komunikacija prevazilaze tradicionalne administrativne i operativne okvire i postaju strateški instrumenti korporativnog upravljanja. Cilj rada je analiza značaja pravne i poslovne komunikacije u procesu donošenja odluka, upravljanja organizacionim odnosima i očuvanja institucionalne otpornosti u uslovima digitalne transformacije. Posebna pažnja posvećena je transparentnosti, regulatornoj usaglašenosti, zaštiti podataka, kriznoj komunikaciji i digitalnim komunikacionim platformama. U radu se polazi od stanovišta da efikasna komunikacija predstavlja jedan od osnovnih preduslova dobrog korporativnog upravljanja, jer omogućava koordinaciju složenih organizacionih procesa, jačanje poverenja zainteresovanih strana i adaptaciju institucija u uslovima ubrzanih tehnoloških i društvenih promena.*

Ključne reči: *korporativno upravljanje, pravna komunikacija, poslovna komunikacija, institucionalna otpornost, digitalno društvo, transparentnost*

UVOD

Digitalna transformacija savremenog društva značajno je izmenila prirodu organizacionog funkcionisanja, strukturu korporativnih odnosa i način upravljanja institucionalnim procesima. Razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija, globalizacija tržišta i intenziviranje digitalne ekonomije uslovili su potrebu za novim modelima korporativnog upravljanja koji se više ne zasnivaju isključivo na finansijskim i organizacionim aspektima poslovanja, već i na sposobnosti organizacija da uspostave efikasne komunikacione mehanizme unutar i van institucionalnog sistema (OECD, 2023).

U takvom okruženju pravna i poslovna komunikacija dobijaju strateški značaj. One više ne predstavljaju samo instrumente formalnog prenosa informacija, već postaju ključni faktori organizacione koordinacije, upravljanja rizicima, zaštite reputacije i izgradnje poverenja između institucija i zainteresovanih strana (Hilb, 2021). Savremene organizacije deluju u uslovima povećane regulatorne kompleksnosti, ubrzanog protoka informacija i stalne izloženosti javnom nadzoru, zbog čega komunikacija postaje jedan od osnovnih mehanizama institucionalne otpornosti (Christensen & Lægreid, 2022).

Poseban značaj komunikacije dolazi do izražaja u uslovima kriznih situacija, sajber rizika, narušavanja bezbednosti podataka i digitalne dezinformacije. Način na koji organizacija komunicira sa zaposlenima, partnerima, institucijama i javnošću direktno utiče na njenu sposobnost očuvanja legitimiteta i stabilnosti poslovanja (United Nations, 2024). Zbog toga se savremeno korporativno upravljanje sve više zasniva na integraciji pravnih, organizacionih i komunikacionih mehanizama.

KORPORATIVNO UPRAVLJANJE U USLOVIMA DIGITALNE TRANSFORMACIJE

Korporativno upravljanje predstavlja sistem odnosa, pravila i mehanizama kojima se obezbeđuje usmeravanje, kontrola i odgovornost organizacije prema vlasnicima kapitala, institucijama i širem društvenom okruženju. Savremeni pristupi korporativnom upravljanju sve više naglašavaju značaj transparentnosti, etičnosti, društvene odgovornosti i institucionalne održivosti (OECD, 2023).

Digitalizacija je značajno izmenila tradicionalne modele upravljanja. Elektronsko poslovanje, digitalne platforme, virtuelni timovi i sistemi za upravljanje podacima omogućili su bržu razmenu informacija i efikasniju organizaciju poslovnih procesa. Istovremeno, digitalna transformacija povećala je izloženost organizacija novim oblicima rizika, pre svega u oblasti zaštite podataka, sajber bezbednosti i upravljanja informacijama (European Commission, 2024).

Savremene korporacije više ne funkcionišu u zatvorenim organizacionim okvirima, već u mrežno povezanom digitalnom okruženju u kome informacija postaje ključni resurs. U takvim uslovima komunikacija prestaje biti prateća funkcija upravljanja i postaje njegov suštinski element. Prema OECD principima korporativnog upravljanja, transparentna komunikacija predstavlja jedan od osnovnih preduslova dobrog upravljanja, jer omogućava zainteresovanim stranama pristup relevantnim informacijama i doprinosi jačanju institucionalnog poverenja (OECD, 2023).

Savremeni modeli korporativnog upravljanja sve više uključuju koncept institucionalne otpornosti, koji podrazumeva sposobnost organizacije da predvidi, apsorbuje i prevaziđe krizne situacije bez narušavanja osnovnih funkcija sistema. U tom kontekstu komunikacija ima integrativnu ulogu jer povezuje upravljačke strukture, pravne mehanizme i operativne procese (Tourish, 2020).

PRAVNA KOMUNIKACIJA KAO INSTRUMENT INSTITUCIONALNE SIGURNOSTI

Pravna komunikacija predstavlja poseban segment korporativnog upravljanja koji obuhvata formalnu razmenu informacija zasnovanu na normativnim i regulatornim okvirima. Njena funkcija nije ograničena samo na pravno formulisanje dokumenata i procedura, već podrazumeva i stvaranje pravne sigurnosti unutar organizacije (Aguilera & Judge, 2023).

U uslovima digitalnog društva pravna komunikacija dobija novu dimenziju zbog razvoja elektronskog poslovanja, digitalnih ugovora, elektronske identifikacije i sistema zaštite podataka. Organizacije su obavezne da svoje interne i eksterne komunikacione procese usklade sa zakonskim i etičkim standardima, što podrazumeva jasno definisane procedure, transparentnost odlučivanja i zaštitu prava zainteresovanih strana (Van Dijck, Poell & de Waal, 2021).

Poseban izazov predstavlja upravljanje podacima u digitalnom okruženju. Savremene organizacije raspolažu velikim količinama osetljivih informacija, zbog čega pitanja privatnosti, informacione bezbednosti i pravne odgovornosti postaju centralni elementi korporativnog upravljanja. Povreda podataka ili nedostatak transparentnosti u komunikaciji mogu dovesti do gubitka poverenja, pravnih sporova i ozbiljnog narušavanja institucionalne reputacije (European Commission, 2024).

Pravna komunikacija ima značajnu ulogu i u prevenciji organizacionih konflikata. Jasno definisana pravila komunikacije, ugovorne obaveze i interne procedure doprinose smanjenju institucionalne nesigurnosti i efikasnijem funkcionisanju organizacije. Istovremeno, ona predstavlja osnovu za razvoj korporativne odgovornosti i etičkog upravljanja (DuBrin, 2023).

U nacionalnom zakonodavstvu poseban značaj imaju Zakon o privrednim društvima („Službeni glasnik RS“, br. 109/2021), Zakon o zaštiti podataka o ličnosti („Službeni glasnik RS“, br. 87/2018) i Zakon o elektronskom dokumentu, elektronskoj identifikaciji i uslugama od poverenja u elektronskom poslovanju („Službeni glasnik RS“, br. 94/2017), koji predstavljaju osnovni normativni okvir digitalnog korporativnog poslovanja.

POSLOVNA KOMUNIKACIJA I ORGANIZACIONA EFIKASNOST

Poslovna komunikacija predstavlja jedan od temeljnih mehanizama organizacionog funkcionisanja jer omogućava koordinaciju aktivnosti, donošenje odluka i izgradnju međuljudskih odnosa unutar institucionalnog sistema. Njen značaj posebno dolazi do izražaja u uslovima digitalne transformacije, kada se veliki deo komunikacije odvija putem virtuelnih platformi i digitalnih kanala (Christensen & Lægreid, 2022).

Savremene organizacije sve više funkcionišu kroz mrežne i hibridne modele rada, što zahteva nove oblike komunikacionih kompetencija. U takvom okruženju uspešnost upravljanja zavisi od sposobnosti lidera i upravljačkih struktura da obezbede jasnu, pravovremenu i dvosmernu komunikaciju. Nedostatak komunikacione koordinacije može dovesti do pada produktivnosti, narušavanja organizacione kulture i slabljenja institucionalne kohezije (DuBrin, 2023).

Poslovna komunikacija ima značajnu ulogu i u procesu upravljanja organizacionim promenama. Digitalna transformacija često izaziva otpor zaposlenih, institucionalnu nesigurnost i promene u strukturi radnih odnosa. Organizacije koje razvijaju transparentne komunikacione strategije pokazuju veću sposobnost adaptacije i efikasnije upravljaju procesima promena (Hilb, 2021).

Posebno mesto u savremenom korporativnom upravljanju zauzima krizna komunikacija. Globalne krize, pandemije, sajber napadi i dezinformacije pokazale su da način komunikacije direktno utiče na očuvanje institucionalne stabilnosti. Organizacije koje u kriznim situacijama komuniciraju transparentno, brzo i odgovorno uspevaju da očuvaju veći stepen poverenja javnosti i institucionalnog legitimiteta (Tourish, 2020).

U savremenim uslovima poslovna komunikacija više nije ograničena samo na interne organizacione odnose, već postaje važan instrument javne reputacije, brendiranja i društvene odgovornosti. Zbog toga komunikacione strategije postaju sastavni deo korporativnog upravljanja i dugoročnog institucionalnog razvoja (Aguilera & Judge, 2023).

ULOGA PRAVNE I POSLOVNE KOMUNIKACIJE U USPEŠNOM KORPORATIVNOM UPRAVLJANJU

Uloga pravne i poslovne komunikacije u uspešnom korporativnom upravljanju ogleda se pre svega u njihovoj sposobnosti da obezbede stabilnost, transparentnost i efikasnost organizacionog sistema. Savremeno korporativno upravljanje ne podrazumeva isključivo donošenje poslovnih odluka i upravljanje resursima, već i uspostavljanje kvalitetnih komunikacionih odnosa između upravljačkih struktura, zaposlenih, institucija, partnera i šire javnosti (OECD, 2023).

Pravna komunikacija ima značajnu ulogu u obezbeđivanju regulatorne usaglašenosti, pravne sigurnosti i zaštite institucionalnog integriteta. Ona omogućava jasno definisanje prava, obaveza i procedura, čime se smanjuje mogućnost nastanka konflikata, pravnih sporova i organizacionih rizika (Aguilera & Judge, 2023). Istovremeno, poslovna komunikacija omogućava koordinaciju aktivnosti, efikasnije upravljanje timovima i razvoj organizacione kulture zasnovane na poverenju, saradnji i odgovornosti (DuBrin, 2023).

U uslovima digitalnog društva komunikacija postaje jedan od najvažnijih faktora institucionalne otpornosti. Organizacije koje razvijaju transparentne i etički zasnovane komunikacione mehanizme pokazuju veću sposobnost prilagođavanja kriznim situacijama, tehnološkim promenama i bezbednosnim izazovima (United Nations, 2024). Zbog toga se može zaključiti da uspešnost korporativnog upravljanja u velikoj meri zavisi od sposobnosti organizacije da integriše pravnu i poslovnu komunikaciju u svoje strateške i upravljačke procese.

KOMUNIKACIJA I INSTITUCIONALNA OTPORNOST U DIGITALNOM DRUŠTVU

Koncept institucionalne otpornosti postao je jedan od ključnih pojmova savremenih društvenih i upravljačkih teorija. On podrazumeva sposobnost organizacije da se prilagodi promenama, prevaziđe krize i očuva funkcionalnost sistema u uslovima neizvesnosti. U digitalnom društvu institucionalna otpornost sve više zavisi od sposobnosti organizacije da uspostavi efikasne komunikacione mehanizme (United Nations, 2024).

Komunikacija predstavlja osnovu organizacione adaptabilnosti jer omogućava brzu razmenu informacija, koordinaciju aktivnosti i upravljanje kriznim procesima. Savremene institucije deluju u uslovima informacione preopterećenosti, digitalne manipulacije i visokog stepena javne vidljivosti, što komunikaciju čini jednim od najvažnijih instrumenata očuvanja institucionalnog integriteta (Van Dijck, Poell & de Waal, 2021).

Pravna i poslovna komunikacija zajedno doprinose izgradnji institucionalne otpornosti jer omogućavaju integraciju normativnih, organizacionih i strateških mehanizama upravljanja. Dok pravna komunikacija obezbeđuje regulatornu sigurnost i pravnu usaglašenost, poslovna komunikacija omogućava organizacionu koordinaciju, motivaciju i izgradnju poverenja (OECD, 2023).

Poseban značaj u savremenom digitalnom društvu ima etička dimenzija komunikacije. Netačne informacije, manipulativne komunikacione prakse i nedostatak transparentnosti mogu ozbiljno ugroziti institucionalnu stabilnost. Zbog toga se od savremenih organizacija očekuje da razvijaju odgovorne komunikacione politike zasnovane na principima istinitosti, transparentnosti i društvene odgovornosti (European Commission, 2024).

Razvoj veštačke inteligencije, automatizovanih komunikacionih sistema i algoritamskog upravljanja dodatno usložnjava pitanja korporativne komunikacije. Iako digitalne tehnologije doprinose efikasnijem funkcionisanju organizacija, one istovremeno postavljaju nove etičke i pravne izazove koji se odnose na privatnost, odgovornost i transparentnost odlučivanja (United Nations, 2024).

ZAKLJUČAK

Pravna i poslovna komunikacija predstavljaju jedan od osnovnih preduslova uspešnog korporativnog upravljanja u uslovima digitalnog društva. Savremene organizacije funkcionišu u kompleksnom i dinamičnom okruženju koje zahteva visok stepen adaptabilnosti, transparentnosti i institucionalne odgovornosti. U takvim okolnostima komunikacija postaje ne samo instrument razmene informacija već i strateški mehanizam upravljanja organizacionim procesima i očuvanja institucionalne stabilnosti.

Pravna komunikacija obezbeđuje normativnu sigurnost, zaštitu prava i usaglašenost sa regulatornim okvirima, dok poslovna komunikacija omogućava koordinaciju aktivnosti, razvoj organizacione kulture i izgradnju poverenja između organizacije i zainteresovanih strana. Njihova integracija predstavlja važan preduslov institucionalne otpornosti i dugoročne održivosti organizacija.

Može se zaključiti da će u budućnosti značaj komunikacije u korporativnom upravljanju biti još izraženiji, naročito u kontekstu razvoja veštačke inteligencije, digitalne ekonomije i globalnih bezbednosnih izazova. Organizacije koje uspeju da uspostave efikasne, pravno usaglašene i etički zasnovane komunikacione sisteme imaće veći stepen institucionalne otpornosti i konkurentske održivosti u savremenom digitalnom okruženju.

LITERATURA

Aguilera, R. V., Judge, W. Q. „Corporate Governance Deviance". *Academy of Management Review*, Vol. 48, No. 2, 2023, str. 215–234.

Christensen, T., Lægreid, P. *The Routledge Handbook of Global Public Policy and Administration*. London: Routledge, 2022.

DuBrin, A. *Leadership: Research Findings, Practice, and Skills*. Boston: Cengage Learning, 2023.

European Commission. *Digital Economy and Society Index (DESI) 2024 Report*. Brussels, 2024.

Hilb, M. *New Corporate Governance: Successful Board Management Tools*. Berlin: Springer, 2021.

OECD. *G20/OECD Principles of Corporate Governance*. Paris: OECD Publishing, 2023.

Tourish, D. *Management Studies in Crisis: Fraud, Deception and Meaningless Research*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

United Nations. *E-Government Survey 2024: Accelerating Digital Transformation for Sustainable Development*. New York, 2024.

Van Dijck, J., Poell, T., de Waal, M. *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. Oxford: Oxford University Press, 2021.

Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, „Službeni glasnik RS", br. 87/2018.

Zakon o elektronskom dokumentu, elektronskoj identifikaciji i uslugama od poverenja u elektronskom poslovanju, „Službeni glasnik RS", br. 94/2017.

Zakon o privrednim društvima, „Službeni glasnik RS", br. 36/2011, 99/2011, 83/2014, 5/2015, 44/2018, 95/2018, 91/2019 i 109/2021.

THE ROLE OF LEGAL AND BUSINESS COMMUNICATION IN SUCCESSFUL CORPORATE GOVERNANCE

Dr Lugonjić Marija, Visoka škola za komunikacije, Beograd, marija.lugonjic@gmail.com

Abstract: *Contemporary digital society has transformed corporate governance, with communication becoming one of the key mechanisms of institutional stability, risk management, and organizational resilience. In this context, legal and business communication transcend traditional administrative and operational frameworks and emerge as strategic instruments of corporate governance. The aim of this paper is to analyze the importance of legal and business communication in decision-making processes, management of organizational relations, and preservation of institutional resilience under conditions of digital transformation. Particular attention is devoted to transparency, regulatory compliance, data protection, crisis communication, and digital communication platforms. The paper is based on the premise that effective communication represents one of the fundamental prerequisites of good corporate governance, as it enables coordination of complex organizational processes, strengthens stakeholders' trust, and facilitates institutional adaptation in the context of rapid technological and social changes.*

Keywords: *corporate governance, legal communication, business communication, institutional resilience, digital society, transparency*

UDK: 007:81'22
004.89
COBISS.SR-ID 200300297

VEŠTAČKA INTELIGENCIJA I BUDUĆNOST MEDIJA I KOMUNIKACIJA

Dr Marković Branko, Visoka škola za komunikacije, Beograd,
ORCID 0009-0009-0449-8620, brankomarkovic010@gmail.com

Apstrakt:*Veštačka inteligencija u digitalnom dobu ne deluje isključivo kao mehanizam distribucije znakova, već kao činilac koji konstituiše ontološke uslove njihovog postojanja. Polazeći od dimenzionalnog modela semioze Čarlsa Morisa, rad identifikuje teorijsko ograničenje klasične semiotike sadržano u pretpostavci o relativnoj autonomiji između egzistencije znaka i uslova njegove realizacije. U digitalnom semiotičkom okruženju takva pretpostavka postaje problematična, budući da ono što nije infrastrukturno proizvedeno kao vidljivo ne opstaje kao latentni ili potencijalni znak, već gubi sam status znakovnosti. Na toj osnovi razvija se model rekonfiguracije Morisovih dimenzija semjoze kao imanentnog načina funkcionisanja medija u savremenom svetu, u kojem vidljivost, selekcija i značenje nastaju kao efekti unutrašnje semiotičke dinamike, a ne kao posledice spoljašnjih intervencija ili filtera. U tom teorijskom okviru veštačka inteligencija se razmatra kao infrastrukturni ontološki akter u transformaciji medijskog posredovanja u uslovima algoritamske kulture.*

Ključne reči*: semiotika, veštačka inteligencija, digitalni mediji, ontologija znaka, digitalna semioza, infrastrukturna vidljivost, semiotička infrastruktura.*

UVOD

Svaki dan se na internetu objave milijarde poruka, slika, videa i tekstova. Većina ih nestaje gotovo trenutno, algoritmi koji upravljaju društvenim mrežama, pretraživačima i platformama svake sekunde donose tihe odluke o tome šta će biti vidljivo, a šta ne. Te odluke uglavnom sagledavamo kao pitanje distribucije: ko dobija pažnju, ko je potisnut, čiji glas dopire dalje.

Međutim, postoji značajnije pitanje koje se retko postavlja: šta se dešava sa samim značenjem onoga što nije vidljivo? Da li nešto što niko ne vidi i dalje postoji kao poruka, kao znak, kao nešto što nešto znači? I ako ne postoji onda ko odlučuje šta u digitalnom prostoru ima značenje, a šta ne?

Ovaj tekst nastoji da pokaže da artificijalna inteligencija u digitalnom dobu ne igra samo ulogu distributera sadržaja. Ona igra mnogo temeljniju ulogu jer određuje šta uopšte postoji kao znak. Ne šta znači, nego šta uopšte ima pravo na postojanje kao nešto što može nešto da znači

Morisova pretpostavka

Teorija znakova - semiotika dugo se zasnivala na pretpostavci da znak postoji nezavisno od toga kako i gde se pojavljuje. Znak postoji na nivou odnosa, forme i funkcije, a medij u kojem se pojavljuje, infrastruktura koja ga čini dostupnim, sve su to sekundarne okolnosti koje ne diraju u strukturno biće znaka. Papir na kojem je odštampana reč nije deo ontologije te reči kao znaka. Frekvencija na kojoj se emituje govor nije konstitutivna za semiotički status iskaza koji se njome prenosi. Mediji je neophodan za realizaciju, ali ontološki irelevantan za biće znaka.

Semiotički model Čarlsa Morisa (Charlesa Morrissa) razlaže semiotički proces na tri relacijske dimenzije: sintaktičku, semantičku i pragmatičku (Moris,1975:22). Sintaktika proučava formalne odnose znakova međusobno, apstrahovano od njihovog odnosa prema objektima ili tumačima. Radi se o

ispitivanju strukture znakovnih sistema – načina na koji znakovi mogu biti kombinovani unutar datog sistema. Moris precizira da se sintaktika bavi "odnosima znakova prema znakovima" (Morris,1975:28), bez upućivanja na izvanjezičku stvarnost ili na subjekte koji te znakove koriste. U tom smislu, sintaktika je najformalnije usmerena dimenzija semjoze i najbliža je logičkim i matematičkim pristupima jeziku. Primer sintaktičke analize jest ispitivanje gramatičkih pravila u prirodnim jezicima ili aksiomatskih sistema u formalnoj logici.

Semantika se, prema Morisu, bavi odnosima znakova prema objektima na koje se odnose, tj. prema njihovim designatama (Moris 1975:36) Semantička analiza ispituje uslove pod kojima se uslovima neki znak može primienjivati na neki objekat ili situaciju.

Pragmatika je dimenzija semjoze koja proučava odnos znakova prema tumačima, tj. prema onima koji znakove koriste (Moris,1975:44). Ovo je, u određenom smislu, najobuhvatnija dimenzija jer uzima u obzir konkretne korisnike znakova u njihovim društvenim i psihološkim kontekstima. Moris naglašava da je pragmatika neophodna za razumevanje semjoze u cjelini jer svaki znak dobija svoje stvarno značenje tek unutar interpretativnog procesa koji uključuje tumača (Morris, 1975:46). Pragmatika se bavi pitanjima kako tumači reaguju na znakove i koji su uslovi koji određuju uspešnost komunikacije.

Pretpostavka da znak u digitalnom prostoru postoji nezavisno od toga kako i gde se pojavljuje više ne funkcioniše, jer u tom prostoru ne postoji ništa što bi "samo postojalo" čekajući da bude viđeno. Svaki sadržaj, svaka fotografija, svaka poruka, svaki video postoji samo u meri u kojoj ga infrastruktura platforme realizuje kao vidljivo. Ono što algoritam ne pokaže jednostavno ne postoji. Vidljivost nije pitanje dometa ili popularnosti, ona je pitanje postojanja.

Reč je o ontološkoj promeni u samoj prirodi toga šta znači biti znak u digitalnom okruženju. I razumeti tu promenu znači razumeti kako AI funkcioniše i koja je posledica tog funkcionisanja na medije.

Transformacija znaka u digitalnom okruženju

Zamislite kratki video koji neko objavi na društvenoj mreži. U trenutku objave taj video funkcioniše primarno kao lični izraz, gledaoci ga doživljavaju emocionalno, reaguju na njega intuitivno, dele ga ako im se dopada. Veza između videa i onoga šta on "znači" je labava i fluidna jer svako vidi nešto malo drugačije. Viralni sadržaji u ranim fazama širenja često se oslanjaju na afektivnu angažovanost pre nego na stabilizovano značenje (Papacharissi, 2015:27–42).

Ako video počne da dobija pažnju i uđe u širu cirkulaciju, nešto se suštinski menja. On postaje referentna tačka, drugi videi na njega odgovaraju, citiraju ga, parodiraju ga. Ono što je bilo lični izraz postaje kulturni marker s prepoznatljivim značenjem. Emocionalna reakcija ustupa mesto nečemu što liči na društveni komentar ili poziv na participaciju. Isti video, ista slika, isti zvuk ali potpuno drugačija vrsta znaka. Proces stabilizacije značenja kroz ponavljanje i umrežavanje sadržaja opisan je i u studijama digitalne kulture i memetičke komunikacije (Shifman, 2014:18–30).

Važno je shvatiti da ta transformacija nije samo stvar popularnosti ili konteksta. Ona je strukturna promena u tome kako video funkcioniše kao znak. I ta promena se ne dešava slučajno niti slobodno, ona se zbiva unutar infrastrukture kojom upravlja AI, koji kontinuirano redefiniše vidljivost, relevantnost i distribuciju svakog sadržaja.[43]

To znači da značenje u digitalnom prostoru nije stabilna supstanca sadržana u tekstu ili medijskom sadržaju. Ono je fazno i zavisi od konkretne konfiguracije digitalnog okruženja: pojavljuje se u određenoj fazi, rekonfiguriše se s promenom faze i nestaje kada infrastrukturni uslovi više ne omogućavaju njegovu reprodukciju i cirkulaciju. Nema privilegovanog trenutka u kojem nešto "zaista znači" ono što znači. Postoje samo faze semiotičke realizacije, svaka sa svojim uslovima i svojim trajanjem. U tom smislu,

[43] Koncept sistema koji reprodukuje vlastite konstitutivne elemente razvili su u biologiji Maturana i Varela, a u teoriji društvenih sistema Luhmann (Maturana i Varela, 1980; Luhmann, 1995).

ovaj pristup deli određenu srodnost s Lotmanovim shvatanjem diskontinuiteta i transformacija unutar semiosfere, ali se od njega razlikuje po tome što fazičnost ne označava izuzetne istorijske trenutke kulturne promene, već predstavlja trajni strukturni način funkcionisanja digitalnog semiotičkog prostora (Lotman, 2009).

Tri načina uticaja AI u medijskom prostoru

Kada shvatimo da vidljivost nije pitanje distribucije nego egzistencijalno, postaje jasno da AI koji upravlja vidljivošću ne radi nešto tehničko i sporedno već određuje ontološke uslove pod kojima znakovi mogu postojati i to na tri nivoa:

*Prvi nivo je selekcija postojanja***.** Kroz mehanizme rangiranja i preporučivanja, AI svake sekunde odlučuje o tome šta ulazi u semiotički prostor s punim kapacitetom i onoga što ostaje ispod praga vidljivosti. Ta selekcija nije neutralna ona je strukturirana logikom platforme koja optimizuje angažman, zadržavanje pažnje, konverziju. Kriterijumi prema kojima AI odlučuje šta je "relevantno" nisu tehničke vrednosti, oni su ugrađene pretpostavke o tome šta je vredno postojanja kao znak. Algoritamsko rangiranje i vidljivost predstavljaju centralne mehanizme savremenih platformi za organizaciju relevantnosti sadržaja (Gillespie, 2018: 61–79).

Drugi nivo je oblikovanje dimenzija značenja. Različite platforme strukturno favorizuju različite vrste znakova. Platforme optimizirane za brzi angažman favorizuju emocionalno i apelativno nad analitičkim i složenim. To ne znači samo da kompleksan sadržaj dobija manje pažnje, to znači da infrastruktura aktivno potiskuje određene dimenzije značenja kao semiotički manje produktivne. AI ne samo da selektira koji znakovi postoje nego i predstrukturira koje vrste znakova imaju veću šansu da opstanu i razvijaju se. Vajthedov koncept aktualnog događaja (*actual occasion*) kao ontološke jedinice koja se u svakom trenutku iznova konstituiše ili iščezava pruža određenu filozofsku rezonancu modelu fazne regulacije koji se razvija u ovom radu (Whitehead, 1978: 18–30).

Treći nivo je regulacija trajanja. AI sistemi koji operišu u realnom vremenu ne samo da određuju šta je vidljivo nego i koliko dugo određeni sadržaj ostaje semiotički aktivan, koliko dugo određena faza značenja traje pre nego ga infrastruktura potisne ili transformiše. To je oblik moći koji nema direktne analogije u preddigitalnom dobu: moć nad samim ritmom nastajanja i nestajanja značenja. Digitalne platforme sve češće funkcionišu kroz kontinuirano prilagođavanje sadržaja u realnom vremenu, pri čemu algoritamski sistemi određuju ritam i intenzitet komunikacionih tokova (Couldry and Hepp, 2017: 34–48).

Nova ontologija medija

Teorija i kritika digitalnih medija razvile su moćne alate za razumevanje platformi, algoritama i AI. Pitanja nadzora, manipulacije, ekonomije pažnje i distribucijske nejednakosti dobila su sofisticirane analitičke aparate. Ali gotovo sva ta kritika počiva na jednoj implicitnoj pretpostavci: da znakovi i značenja postoje, i da je pitanje samo ko kontroliše njihovu distribuciju (Starosielski, 2015; van Dijck et al., 2018)

Ono što ovaj tekst predlaže je da ta pretpostavka propušta nivo na kojoj je moć AI zapravo najozbiljnija. Nije najvažnije pitanje ko kontroliše distribuciju već postojećih znakova. Najvažnije pitanje je ko određuje pod kojim uslovima nešto uopšte dobija status znaka — ko postavlja pragove između semiotičkog postojanja i nepostojanja, ko reguliše fazne tranzicije kroz koje prolazi svako digitalno značenje?

Kada korisnik objavi nešto što algoritam potisne u nevidljivost, nije samo smanjen njegov domet. Njegova poruka je lišena semiotičkog postojanja. Ona ne komunicira ne zato što niko ne želi to videti, nego zato što infrastruktura nije konstituisala uslove pod kojima bi ona mogla biti znak.

Ovo ima konkretne posledice za razumevanje toga šta znači govoriti, izražavati se i komunicirati u digitalnom dobu. I ima konkretne posledice za razumevanje toga šta AI zapravo jeste ne kao alat koji nam pomaže ili odmaže, nego kao infrastrukturni agens koji konstituiše samu ontologiju digitalnog semiotičkog prostora.

ZAKLJUČAK

Znakovi digitalnog doba nisu samo drugačije distribuirani od znakova koji su im prethodili. Njihovo biće je drugačije konstituisano. Pitanje nije samo ko ima glas, pitanje je ko određuje pod kojim uslovima glas uopšte postoji kao glas, a ne kao šum koji niko ne čuje.

Razumeti AI kao infrastrukturni ontološki agens kao nešto što ne samo distribuira nego konstituiše uslove semiotičkog postojanja znači postaviti pitanje moći na nivou na kome ona zapravo funkcioniše. Potreba da se razmišlja o sistemima koji određuju šta postoji, a ne samo oblikuju šta vidimo usmerena je ka definisanju stvarne prirode moći AI u medijskom prostoru.

LITERATURA

Couldry, N. and Hepp, A. (2017) The Mediated Construction of Reality. Cambridge: Polity Press.

Gillespie, T. (2018) *Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media*. New Haven, CT: Yale University Press.

Lotman, Y.M. (2009) *Culture and Explosion*. Translated by W. Clark. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.

Luhmann, N. (1995) *Social Systems*. Translated by J. Bednarz Jr. Stanford, CA: Stanford University Press.

Maturana, H.R. and Varela, F.J. (1980) *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Dordrecht: Reidel.

Moris Č. (1975), *Osnove teorije o znacima,* Beograd: BIGZ

Papacharissi, Z. (2015) Affective Publics. Oxford: Oxford University Press.

Shifman, L. (2014) Memes in Digital Culture. Cambridge, MA: MIT Press.

Starosielski, N. (2015) *The Undersea Network*. Durham, NC: Duke University Press.

van Dijck, J., Poell, T. and de Waal, M. (2018) *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. New York: Oxford University Press.

Whitehead, A.N. (1978) *Process and Reality: An Essay in Cosmology*. Corrected edition. New York: Free Press.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE FUTURE OF MEDIA AND COMMUNICATION.

Dr Marković Branko, Visoka škola za komunikacije, Beograd,
ORCID 0009-0009-0449-8620, brankomarkovic010@gmail.com

Abstract: *This paper argues that artificial intelligence in the digital age does not merely distribute signs — it constitutes the ontological conditions under which something can exist as a sign at all. Drawing on Charles Morris's dimensional model of semiosis, the paper first identifies the theoretical limit of classical semiotics: its assumption of a substantial gap between the being of the sign and the conditions of its realization. In the digital semiotic space, this assumption becomes untenable. What is not infrastructurally visible does not exist in suspension as a latent sign — it ontologically does not exist as a sign. The paper develops a model of situational reconfiguration of dimensional constellations as the inherent mode of digital semiosis, in which visibility and selectivity are not external filters but immanent products of endogenous semiotic dynamics. Within this framework, AI is analyzed as an infrastructural ontological agent operating on three levels: ontological selection, dimensional configuration, and phase regulation of meaning. The paper concludes by addressing implications for the status of the human interpreter, the phasic nature of digital meaning, and the need for an ontological vocabulary in critical media theory.*

Keywords: *semiotics, artificial intelligence, digital media, ontology of the sign, digital semiosis, infrastructural visibility, semiotic infrastructure.*

UDK: 343.21
COBISS.SR-ID 200320777

ODNOS KRIVIČNOG PRAVA I DRUGIH NAUKA I NAUČNIH DISCIPLINA – STANJE I PERSPEKTIVE

Dr Mirić Filip, naučni saradnik za pravne nauke i samostalni-stručnotehnički saradnik za studije i studentska pitanja II i III stepena, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3066-070X, filip.miric@gmail.com
Dr Marić Tamara, tam029de@gmail.com

Apstrakt: *Suzbijanje kriminaliteta zahteva stvaranje koherentnog sistema nauka i naučnih disciplina koji bi predstavljao naučni odgovor ovoj negativnoj društvenoj i pravnoj pojavi. U radu autori analiziraju odnos krivičnog prava i drugih nauka i naučnih disciplina (krivičnog procesnog prava, kriminologije, penologije, kriminalistike, kriminalne lingvistike, kriminalne statistike, politike suzbijanja kriminaliteta, sudske medicine, psihijatrije i sudske psihologije). Autori ističu da je u osnovi ovog odnosa interdisciplinarnost, kao preduslov uspešne borbe protiv kriminaliteta. Cilj rada nije samo opisivanje složenog odnosa krivičnog prava i navedenih nauka i naučnih disciplina, već i ukazivanje na moguće pravce njegovog razvoja i unapređenja.*

Ključne reči: *krivičnopravne nauke i naučne discipline, kriminalitet, prevencija.*

UVOD

Krivično pravo je grana pozitivnog prava čiji je osnovni cilj obavljanje zaštitne funkcije (Stojanović, 2000: 19). Naime, normama krivičnog prava se štite najznačajnije društvene vrednosti od povrede i ugrožavanja. Suzbijanjem kriminaliteta i njegovom prevencijom ne bavi se samo nauka krivičnog prava, već i mnoge druge nauke i naučne discipline. Kriminalitet jr veoma kompleksna društvena pojava koja treba da se proučava, kako sa pravnog, tako i sa vanpravnog stanovišta. Sve je to uslovilo da društvo, pored krivičnog prava, izgradi, razvije i usavrši i druge nauke i naučne discipline koje se bave proučavanjem i organizovanjem borbe protiv kriminaliteta (Jovašević, 2006a: 37). Dakle, suzbijanje kriminaliteta zahteva stvaranje koherentnog sistema nauka i naučnih disciplina koji bi predstavljao naučni odgovor ovoj negativnoj društvenoj i pravnoj pojavi. U radu autori analiziraju odnos krivičnog prava i drugih nauka i naučnih disciplina (krivičnog procesnog prava, kriminologije, penologije, kriminalistike, kriminalne statistike, politike suzbijanja kriminaliteta, sudske medicine, psihijatrije i sudske psihologije). Autori ističu da je u osnovi ovog odnosa interdisciplinarnost, kao preduslov uspešne borbe protiv kriminaliteta. Cilj rada nije samo opisivanje složenog odnosa krivičnog prava i navedenih nauka i naučnih disciplina, već i ukazivanje na moguće pravce njegovog razvoja i unapređenja. U radu će autori posmatrati odnos između krivičnog prava i pravnih, vanpravnih i pomoćnih nauka i naučnih disciplina.[44]

KRIVIČNO PRAVO I PRAVNE KRIVIČNE NAUKE

U pravne krivične nauke spadaju: krivičnoprocesno pravo, kriminalna politika (politika suzbijanja kriminaliteta) i penologija. One su u najužem smislu povezane sa zaštitnom (garantivnom funkcijom krivičnog prava).

[44] Podela krivičnopravnih nauka preuzeta prema Jovašević, 2006a.

Krivično pravo i krivično procesno pravo. Nauka krivičnoprocesnog prava se bavi proučavanjem krivičnog postupka: krivičnoprocesnih načela, subjekata i radnji i same arhitektonike krivičnog postupka koji se vodi protiv učinilaca krivičnog dela, sa ciljem zaštite društva od kriminaliteta. Na ovaj način, u pogledu, ciljeva i svrhe vođenja postupka, najlakše je uočiti neraskidivu vezu između krivičnog prava i krivičnoprocesnog prava (Jovašević, 2006a: 36). Suština krivičnog procesnog prava se može sagledati i kroz procesna načela, radnje, subjekte i odnose (Jovašević, 2006b: 254-258). Načelo legaliteta je zajedničko svim granama prava, ali ono je posebno značajno u krivičnom zakonodavstvu jer se njime obezneđije pravna sigurnost građana. (Lazarević, 2006: 3). Većina savremenih evropskih krivičnih zakona sadrži odredbe kojima je predviđeno ovo načelo (Stojanović, 2024: 34). Oličeno u staroj maksimi rimskom prava *nullum crimen, nulla poena sine lege* (*nema krivičnog dela ni kazne bez zakona),* načelo legaliteta je utkano u samu suštinu krivičnog prava. Ovo načelo ima i svoj krivičnoprocesni aspekt da se krivične sankcije mogu izreći učiniocima krivičnog dela samo nakon zakonom sprovedenog postupka.

Krivično pravo i politika suzbijanja kriminaliteta. Kada je reč o odnosu između krivičnog prava i politike suzbijanja kriminaliteta dugo se postavljalo pitanje da li je politika suzbijanja kriminaliteta samostalna pravna disciplina ili deo krivičnog prava. Naime, dugo vremena se smatralo da je politika suzbijanja kriminaliteta deo nauke krivičnog prava i da sve do nedavno nije uspela da se oslobodi „tutorstva krivičnopravne dogmatike i konstituiše kao samostalna naučna disciplina" (Jovašević & Kostić, 2012: 24). Prema najkraćoj definiciji, politika suzbijanja kriminaliteta predstavlja „zajedništvo svih državnih mera u borbi protiv kriminaliteta". Imajući u vidu da politika suzbijanja kriminaliteta proučava mere represivnog i preventivnog karaktera, a da prilikom definisanja kriminaliteta polazi od inkriminacija sadržanih u krivičnom zakonodavstvu, njena samostalnost u odnosu na nauku krivičnog ptava nije upitna. Njihov odnos se može posmatrati kroz uzajamnost primene krivičnopravnih normi.

Krivično pravo i penologija. Odnos između krivičnog prava i penologije je uzajaman i višedimenzionalan. Krivičnopravo izučava krivične sankcije sa teorijskog stanovišta, uređuje krivično zakonodavstvo, propisuje krivične sankcije određuje njihovu svrhu i reguliše nadležnost institucija koje ih sprovode. Dakle, krivično pravo stvara zakonski okvir za primenu krivičnih sankcija, pa se u formalno-pravnom smislu može reći da krivičnopravo određuje predmet penologije (Vasiljević-Prodanović, 2022: 21; Konstantinović- Vilič & Kostić, 2011: 31). Krivične sankcije u najširem smislu reči predstavljaju prinudne mere koje sud nakon takonom sprovedenog postupka izriče izvršiocima krivičnih dela (Arnaudovski & Gruevska- Drakulevski, 2013: 35).

Penologija ima zadatak da poboljšava načine i sredstva za primenu krivičnih sankcija, proverava njihovu efikasnost i formuliše konkretne predloge za unapređewe normativnog okvira, čime značajno doprinosi razvoju krivičnog prava.

Odnos između ove dve nauke se ostvaruje i kroz primenu principa resocijalizacije. Pravosudni organi na nivou zakonske i sudske individualizacije nastoje da odrede sankciju koja će na najbolji način doprineti resocijalizaciji osuđenog lica, a u okviru penalnog tretmana se taj cilj i ostvaruje (Vasiljević-Prodanović, 2022: 21; Konstantinović- Vilič & Kostić, 2011: 32).

Kao što smo videli krivično pravo utiče na razvoj brojnih pravnih nauka i naučnih disciplina. Međutim, ovaj odnos nikako nije jednosmeran. Naime i pomenute pravne nauke i naučne discipline u mnogome utiču na procese kriminalizacije i dekrimnalizacije i na način dolazi do stvaranja sistema krivičnopravnih nauka i naučnih disciplina, sa jedinstvenim ciljem, a to je suzbijanje svih oblika kriminaliteta. U nastavku rada biće više reči o odnosu krivičnog prava i vanpravnih krivičnih nauka i pomoćnih krivičnih nauka i naučnih disciplina.

KRIVIČNO PRAVO I VANPRAVNE KRIVIČNE NAUKE

Kada govorimo o odnosu krivičnog prava i vanpravnih naučnih disciplina, može se posmatrati njegov odnos sa kriminologijom, kriminalistikom i kriminalnom statistikom. One nemaju dogmatski karakter jer ne proučavaju krivičnopravne propise, već sam kriminalitet kao negativnu društvenu i pravnu pojavu, primenom sociooloških, tehničkih i statističkih metoda i na taj način predstavljaju značajnu pomoć krivičnom pravu pružajući specijalna znanja o kriminalitetu (Jovašević, 2006a: 37)

Krivično pravo i kriminologija. Krivično pravo se bavi propisivanjem krivičnih dela i krivičnih sankcija čija primena treba da rezultira suzbijanjem kriminaliteta. Kako i krivično pravo i kriminologija imaju za ciq suzbijanje krivičnih dela, postoji preklapanje u pogledu predmeta izučavanja i ciljeva. Ipak, između krivičnog prava i kriminologije postoji razlika u pogledu sredstava za njegovo suzbijanje. Dok se krivično pravo bori protiv kriminaliteta propisivawem krivičnoh dela i krivičnih sankcija, kriminologija proučava fenomenološke i etiološke karakteristike kriminaliteta uz formulisanje predloga za njegovo suzbijanje (Dimovski, 2025: 32).

Pored sličnosti između ive dve nauke postoje i sličnosti koje ih jasno diferenciraju. Krivično pravo proučava krivična dela u normativnom smislu, dok kriminologija ima za cilj proučavanje fenomenoloških i etioloških karakteristika kriminaliteta. To nikako ne znači da krivično pravo ne uvažava društvene aspekte kriminaliteta, već je njegov fokus na normativnom sagledavanju ovog negativnog društvenog fenomena. Shodno navedenom, kriminologija se može posmatrati i kao „sociologija krivičnog prava" (Dimovski, 2025: 33). Na ovaj način se ne utiče na samostalnost kriminologije kao nauke. Naprotiv, ovakav pristup ima za cilj da ukaže na potrebu još potpunijeg istraživanja pojavnih oblika, strukture, strukturalnuh pokazatelja, dinamike, kao i povoda, uslova i uzroka kriminaliteta, što predstavlja predmet kriminologije. Upravo kroz naučnu i praktičnu povezanost krivičnog prava i kriminologije mogu se stvoriti efikasni društveni i pravni mehanizmi za suzbijanje kriminaliteta.

Krivično pravo i kriminalistika. Najopštije rečeno, kriminalistika izučava represivnu delatnost kriminalističkih organa usmerenu na suzbijanje kriminaliteta, kao i preduzimanje preventivnih mera. Obuhvata kriminalističku tehniku, taktiku i metodiku (Đurđić, 2012: 2). Kriminalistička tehnika je grana kriminalistike koja se bavi pronalaženjem, usavršavanjem i primenom najpogodnijih metoda i sredstava prirodnih i tehničkih nauka zs obezbeđenje materijalnih izvora dokaza o krivičnom delu i učiniocu (Đurđić, 2012: 2). Za razliku od kriminalističke tehnike, kriminalistička taktika predstavlja granu kriminalistike koja izučava opšta kriminalistička pravila i radne metode za otkrivanje i rasvetljenje krivičnih dela i učinilaca na osnovu aktivnosti i iskustava kriminalističkih organa. Znanja iz kriminalističke tehnike i taktike objedinjuje kriminalistička metodika koja proučava najpodesnije tehničke i taktičke metode i sredstva za otkrivanje i rasvetljenje pojedinih krivičnih dela (Đurđić, 2012: 3). Kakva je veza između krivičnog prava i kriminalistike? Kriminalistika se može posmatrati i kao pomoćna nauka krivičnog procesnog prava. U savremenj eri gde dominiraju različiti oblici organizovanog kriminaliteta (terorizam, trgovina ljudima, finansijski kriminalitet) koji ne poznaje granice, bez korišćenja znanja iz oblasti kriminalistike nije moguče suzbiti kriminalitet. Visoko sofisticiranim znanjima savremenih izvršilaca krivičnih dela treba suprostaviti još potpunija znanja i veštine svih onih koji se protiv njega bore, to je jedini način za efikasno suzbijanje i prevenciju kriminaliteta.

Krivično pravo i kriminalistička lingvistika. Forenzička (kriminalistička) lingvistika proučava lingvističke karakteristike jezika i slenga izvršilaca krivičnih dela. Njena znanja mogu biti korisna u svim fazama krivičnog postupka (u istrazi, na glavnom pretresu i u postupku pred drugostepenim sudom). Nažalost, možemo konstatovati da mogućnosti forenzičke lingnvidtike još uvek nisu u dovoljnoj meri iskorišćene u Srbiji. Jedan od mogućih pravaca razvoja forenzičke lingvistike u Srbiji je svakako proširivanje nadležnosti kriminalističko-tehničkih centara i na veštačenja iz oblasti lingvistike. Neophodni preduslov za to je i obrazovanje odgovarajućeg kadra. Zbog toga je neophodno, da se, uz postojeće obrazovne profile

iz oblasti lingvistike uvedu i novi. Uvođenje forenzičke lingvistike na pravnim fakultetima bi doprinelo širem i potpunijem obrazovanju budućih pravnika i unapredilo njihove profesionalne kapacitete da aktivno rade na suzbijanju kriminaliteta.

Primena znanja forenzičke lingvistike može da doprinese rasvetljenju mnogih krivičnih dela. Osim toga poznavanje slenga kriminalaca je značajan faktor otkrivanja učinilaca krivičnih dela, ali određivanja tretmana u cilju njihove resocijalizacije tokom izvršenja kazne zatvora. Ne treba zanemariti ni značaj veštačenja različitih dokumenata u sudskom postupku, što takođe, spada u oblast forenzičke lingvistike. Kada se sve ovo uzme u obzir sasvim je jasno da forenzička lingvistika i kriminalistika i ostale krivičnopravne nauke naučne discipline imaju mnogo dodirnih tačaka, mnogo više nego što se u prvi mah može pomisliti.

I na kraju, se može konstatovati da, iako je forenzička lingvistika u Srbiji još uvek na početku svog razvoja, entuzijazam svih onih koji se bave izučavanjem i primenom ove naučne discipline daje osnova za verovanje da će se u budućnosti forenzička lingvistika razvijati paralelno sa drugim kriminalističkim i kriminološkim naukama i naučnim disciplinama jer multidisciplinarni pristup izučavanju kriminaliteta jedini je siguran način za njegovo suzbijanje (Mirić, 2017: 494).

Krivično pravo i kriminalna statistika. Kriminalna statistika prati dejstvo primene krivičnih sankcija na kretanje kriminaliteta putem statističkih metoda, odnosno putem analize broja prijavljenih, optuženih i osuđenih učinilaca krivičnih dela (Jovašević, 2006a: 38). U ovu svrhu se najčešće koriste policijski, tužilački i sudski statistički podaci. Kriminalna statistika ima veći praktični nego naučni značaj iako statistički podaci predstavljaju značajan sekundarni izvor o stanju kriminaliteta na određenoj teritoriji u određeno vreme i kao takvi su podobni i korisni za naučnu obradu.

KRIVIČNO PRAVO I POMOČNE KRIVIČNE NAUKE

U pomoćne krivične nauke spadaju sudska medicina, sudska psihologija i sudska psihijatrija, te će u nastavku rada, ukratko biti prikazan njihov odnos sa krivičnim pravom.

Krivično pravo i sudska medicina. Sudska medicina je grana medicine koja, za potrebe prava, tumači uzroke i načine nastanka telesnih povreda i smrti i često upravo sudsko- medicinsko veštačenje pruža ključne dokaze koje su odlučujući za rasvetljenje i ređemje konkretne krivičnopravne stvari u slučajevima kada znanja iz oblasti krivičnog prava nisu dovoljna. U praksi se sudsko-medicinska veštaćenja određuju u slučaju kriminaliteta nasilja (izvršenja krivičnih dela protiv života i tela), sobraćajne delinkvencije i uvek kada je to, prema nišljenju organa koji vodi postupak neophodno. Sudska medicina, zapravo, predstavlja sponu između medicine i prava i kao takva ima veliki teorijski i praktični značaj (Lukić & Pejaković, 1975: 1). Razvojem sudske medicine razvija se nauka krivičnog prava jer se stvara osnova za bolje razumevanje uzroka i oblika ispoljavanja kriminaliteta nasilja.

Krivično pravo i sudska psihologija. Sudska psihologija u užem smislu proučava psihološke karakteristike učesnika u krivičnom postupku. Sudska psihologija proučava psihičke procese koji se javljaju kod svih učesnika krivičnog postupka i u mnogome uslovljavaju njihovo ponašanje i delatnost (Aćimović, 1980: 12). Ona se bavi psihološkim znanjima i veštinama koje su potrebne prilikom ispitivanja svedoka i ocene verodostojnosti njihovog iskaza u krivičnom postupku. Načelo slobodne ocene dokaza i načelo neposrednosti omogućavaju sudiji da sprovede ne samo logičku, već i psihološku ocenu dokaza. Znanja iz sudske psihijatrije koja treba približiti sudiji odnose se na psihološke aspekte iskaza – percepciju pamćenje, uzroke neistinitih iskaza itd.

Iako psiholozi i pravnici, svako za sebe, raspolazu i komuniciraju specifičnim stručnim jezikom i izrazima, neophodno je da imaju dobru međusobnu komunikaciju, kao i da sudija razume prirodu posla i mogućnosti forenzičkog psihologa, kao i da na osnovu toga specifikuje zadatak postavljen veštaku.

Ova komunikacija nikako ne podrazumeva izmenu termina jedne ili druge struke, ači upoznavanjem različitog konteksta u kome se slični ili isti termini koriste može se povećati mogućnost njihovog adekvatnog razumevanja (Ćirić & Dimitrijević, 2009: 136). Na osnovu svega navedenog, možemo uočiti svu kompleksnost odnosa između krivičmog prava i sudske psihologije.

Krivično pravo i sudska psihijatrija. Pravo reguliše različite modalitete čovekovog ponašawa. S obzirom da se to odnosi i na aktivnosti koje, u izbesnom delu, odstupaju od „normalnog", pravo u celini, a posebno krivično pravo ima interes da dobije i određena objašnjenja ponašanja ljudi sa mentalnim (intelektualnim) poremećajima. U ovom delu spona između psdihijaztije i prava jeste sudska (forenzička) psihijatrija. Naime, sudska psihijatrija je specijalna grana psihijatrije koja, za potrebe pravne teorije i prakse, sagledava i tumači psihičke probleme i mentalne poremećaje i time nalazi svoju praktični primenu u sudskom postupku (Ćirić, 2013: 5-6). Potreba za sudsko-psihijatrijskim veštaćenjem se najčešće, u krivičnom postupku, javlja prilikom procene da li je učinilac u vreme izvršenja krivičnog dela bio svestan svog dela i njegove protivpravnosti i mogao da upravlja svojim postupcima. Budući da od odgovora na ovo pitanje zavisi da li se učiniocu može izreći neka kazna i druga krivična sankcija ili samo mera bezbednosti medicinskog karaktera, značaj sudske psihijatrije u krivičnom postupku ne sme biti zanemaren.

ZAKLJUČAK

Prevencija i suzbijanje kriminaliteta je složena društvena aktivnost koja zahteva sadejstvo brojnih državnih organa, ali i sirgeniju različitih nauka i naučnih disciplina. Krivično pravo, kao grana prava i pravna nauka ne može svoje ciljeve da ostvari bez drugih nauka i naučnih disciplina. Kao što smo videli u radu, krivičnopravo je u najužnoj vezi sa pravnim, vanpravnim i pomoćinim krivičnim naukama. Da bi se krivično delo uiošte otkrilo i sankcionisao njegov učinilac, neophodno je primeniti znanja kriminalistike, a ponekad i kriminalne lingvistike, Norme krivičnog prava svoj puni smisao dobijaju tek u sadejstvu sa normama krivičnog procesnog prava koje imaju za cilj da se učiniocu krivičnog dela koji je kriv za njegovo izvršenje izrekne odgovarajuća krivična sankcija. Da bi se učiniocu izrekla odgovarajuća krivična sankcija, a i kasnije u postupku njenog izvršenja, neophodno je poznavanje fenomenoloških i etioloških karakteridtika ktiminaliteta, kao masovne pojave i još i više kao individualnog ponašanja. Ova saznanja nam pruža kriminologija kroz rezultate sprovedenih teorijskih i empirijskih istraživanja. Izrečene krivične sankcije svoju svrhu ostvaruju tek kroz penološki tretman osuđenih lica, težeći stvaranju uslova za resocijalizaciju osuđenih.

U samom krivičnom postupku nekada je potrebno izvršiti psihološka ili psihijatrijska veštačenja okrivljenog ili oštećenog lica, a ponekad i svedoka. U takvoj situaciji do punog izražaja dolaze znanja veštaka sudsko-medicinske i sudsko-psihijatrijske struke, kroz primenu odgovarajučih veštaćenja.

Savremeni oblici kriminaliteta, zbog svoje izražene društvene opasnosti zahtevaju sistemski naučni odgovor brojnih krivičnopravnih nauka i naučnih disciplina. Najvažnija odlika ovog sistema nauka i naučnih disciplina treba biti multidisciplinarnost i multidisciplinarnost, što predstavlja jedini ispravni odgovor na savremene društvene pretnje po bezbednost i sigurnost ljudi.

LITERATURA

Aćimović, M. (1980) *Uvod u psihologiju sudskog postupka*, Beograd: Savremena administracija.

Arnaudovski, Lj. & Gruevska- Drakulevski, A. (2013) *Penologija-prv del*, Skopje: Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij"- Skopje, Praven fakultet "Justinijan Prvi".

Ćirić, Z. (2013) *Sudska psihijatrija*, Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu.

Ćirić, Z. & Dimitrijević, B. (2009) *Osnovi sudske psihijatrije i psihologije*, Niš: Studentski kulturni centar Niš.

Dimovski, D. (2025) *Kriminologija*, Niš: Medivest KT.

Đurđić, V. (2012) *Osnovi kriminalistike*, Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu.

Jovašević, D. (2006a) *Krivično pravo - opšti deo*, Beograd: Nomos.

Jovašević, D. (2006b) *Leksikon krivičnog prava*, Beograd: Službeni glasnik.

Jovašević, D. & Kostić, M. (2012) *Politika suzbijanja kriminaliteta*, Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.

Konstantinović- Vilič, S. & Kostić, M. (2011) *Penologija*, Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.

Lazarević, L. (2006) *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Beograd: Savremena administracija.

Lukić, M. & Pejaković, S. (1975) *Sudska medicina*, 1975: Privredno finansijski vodič, Beograd- Rakovica.

Mirić, F. (2017) The Application of Forensic Linguistics in Criminalistics, International Scientific Conference "Archibald Reiss Days", Thematic Confernce Proceedings of Inthernational Significance, Belgrade, 490-495.

Stojanović, Z. (2000) *Krivično pravo- opšti deo*, Beograd: Službeni glasnik.

Stojanović, Z. (2024) *Komentar Krivičnog zakonika - prema stanju Krivičnog zakonika od 1. decembra 2019. godine i prema stanju zakonodavstva od 27. oktobra 2023. godine*, Beograd: Službeni glasnik.

Vasiljević-Prodanović, D. (2022) *Osnovi penologije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

RELATIONSHIP BETWEEN CRIMINAL LAW AND OTHER SCIENCES AND SCIENTIFIC DISCIPLINES – STATE AND PERSPECTIVES

Dr Mirić Filip, naučni saradnik za pravne nauke i samostalni-stručnotehnički saradnik za studije i studentska pitanja II i III stepena, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3066-070X, filip.miric@gmail.com
Dr Marić Tamara, tam029de@gmail.com

Abstract: *The suppression of crime requires the development of a coherent system of sciences and scientific disciplines capable of providing a comprehensive scientific response to this negative social and legal phenomenon. In this paper, the authors analyze the relationship between criminal law and other relevant sciences and scientific disciplines, including criminal procedural law, criminology, penology, criminalistics, forensic lingustics, criminal statistics, crime prevention policy, forensic medicine, psychiatry, and forensic psychology. The authors emphasize that interdisciplinarity constitutes the fundamental basis of this relationship and represents a prerequisite for the effective prevention and suppression of crime. The aim of the paper is not only to describe the complex relationship between criminal law and the aforementioned sciences and scientific disciplines, but also to indicate possible directions for its further development and improvement.*

Keywords: *criminal law sciences aand scientific disciplines, crime, prevention.*

UDK: 37.011.2:004
004.89
COBISS.SR-ID 200304649

VEŠTAČKA INTELIGENCIJA U FUNKCIJI RAZVOJA KOMPETENCIJA ZA 21. VEK: KRITIČKO MIŠLJENJE I AI PISMENOST KAO DVA STUBA SAVREMENOG OBRAZOVANJA

Dr Vujović Vuk, Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „MB", Beograd
Dr Bačevac Srećko, Fakultet za inženjerski menadžent, Univerzitet „Union-Nikola Tesla", Beograd
Dr Grujić Gabrijela, Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača, Univerziteta u Beogradu

***Apstrakt**: Pedagoška diskusija o kompetencijama za 21. vek decenijama se gradi oko nekoliko prepoznatljivih oslonaca: kritičkog mišljenja, kreativnosti, komunikacije, saradnje i digitalne pismenosti. Pojava generativne veštačke inteligencije ovim odrednicama dodaje novu težinu u pogledu znanja i njegove provere: u trenutku u kome tekst, slika, kod i argument postaju dostupni jednim promptom, sposobnost kritičke procene izvora i razumevanja načina nastanka sadržaja izrastaju u temelj građanske kompetencije. Ovaj teorijsko-pregledni rad zadržava fokus na dve uzajamno povezane kompetencije, kritičkom mišljenju i AI/digitalnoj pismenosti, koje shvatamo kao oslonce savremenog obrazovanja u proceni, razumevanju i odgovornoj upotrebi znanja. Analiza počiva na evropskom okviru digitalnih kompetencija DigComp 2.2, koji je 2022. godine eksplicitno proširen primerima vezanim za AI sisteme, kao i na OECD Learning Compass 2030 sa njegovim konceptom transformativnih kompetencija. U razmatranje su uvedeni nalazi nedavnih meta-analiza efekata generativne AI na kritičko mišljenje studenata, kao i okvir AI pismenosti koji su definisali Long i Magerko (2020). Posebna pažnja posvećena je načinu na koji pedagoški modeli kao što su obrnuta učionica, problemski zasnovano učenje i postupna podrška učeniku, operacionalizuju razvoj ovih kompetencija u AI okruženju, pri čemu se TPACK okvir Mishre i Koehlera koristi kao polazni teorijski model. Rad se završava razmatranjem implikacija za srpski obrazovni sistem u svetlu Strategije razvoja veštačke inteligencije 2025-2030.*

***Ključne reči:** kritičko mišljenje, AI pismenost, DigComp 2.2, OECD Learning Compass 2030, TPACK, pedagoški modeli, kompetencije za 21. vek.*

UVOD

Kompetencije za 21. vek: pojam i istorijski razvoj

Pojam „kompetencija za 21. vek" ušao je u pedagoški rečnik krajem devedesetih i tokom prve decenije ovog veka, kao odgovor obrazovnih sistema na strukturne promene na tržištu rada, ekonomiji znanja i digitalizaciji svakodnevnog života. Tokom dve decenije izgrađen je konsenzus u međunarodnim okvirima - P21 Framework for 21st Century Learning, OECD-ov projekat Definition and Selection of Competencies (DeSeCo), Evropski okvir ključnih kompetencija za doživotno učenje - oko nekoliko tematskih grupa: kompetencija učenja i inovacije (kritičko mišljenje, kreativnost, komunikacija, saradnja), informaciono-medijskih i tehnoloških kompetencija, životnih i karijernih kompetencija, kao i transverzalnih kompetencija koje prožimaju sve domene znanja (OECD, 2019).

Pojavom generativne veštačke inteligencije krajem 2022. godine, taj konsenzus se nije srušio, već naprotiv, dobio je dodatnu legitimaciju. Promenila se, međutim, relativna težina pojedinih kompetencija. Kada se tekstualni, vizuelni i konceptualni sadržaj generišu jednim promptom, sposobnost reprodukcije informacija gubi vrednost, dok sposobnost procene, sinteze i kritičke kontekstualizacije postaje civilizacijska osnova. Indikativno je da revidirana Blumova taksonomija Andersona i Kratvola (Anderson

& Krathwohl, 2001) smešta kategorije analize, evaluacije i kreiranja na vrh kognitivne hijerarhije, gde se upravo te kategorije pokazuju kao neuporedivo važnije u eri generativnih sistema.

Uticaj tehnoloških promena na obrazovanje

Brzina tehnoloških promena u obrazovanju u poslednjoj deceniji nema presedan u istoriji pedagogije. Od pojave masovno otvorenih onlajn kurseva (MOOC) 2012. godine, preko ubrzane digitalizacije izazvane pandemijom COVID-19, do pojave ChatGPT-a u novembru 2022. godine i potonje eksplozije generativnih AI alata, obrazovni sistem suočava se sa kontinuiranim pritiskom da redefiniše svoje metode, ali i same ciljeve obrazovanja. U pregledu stanja u oblasti, Holmes i Tuomi (2022) konstatuju da je AI u obrazovanju postao svakodnevna realnost koja iziskuje pedagoški promišljen odgovor.

Pristup ovom radu polazi od pretpostavke da tehnologija ne određuje pedagoške ciljeve, već da pedagoški ciljevi treba da određuju način korišćenja tehnologije. Cilj rada je dvojak: pokazati kako se dve ključne kompetencije za 21. vek - kritičko mišljenje i AI/digitalna pismenost - redefinišu u eri generativnih sistema, kao i identifikovati konkretne pedagoške modele koji omogućavaju razvoj tih kompetencija u praksi.

Predmet, cilj i struktura rada

Predmet rada čini analiza pedagoškog potencijala veštačke inteligencije u razvoju kompetencija za 21. vek, sa namernim fokusom na dve kompetencije koje smatramo saznajnim središtem savremenog obrazovanja: kritičko mišljenje i AI/digitalnu pismenost. Centralni argument koji se kroz tekst razvija glasi da se ove dve kompetencije uzajamno uslovljavaju: AI pismenost lišena kritičkog mišljenja svodi se na tehničku veštinu bez etičkog i vrednosnog oslonca, dok kritičko mišljenje koje ignoriše AI sisteme ostaje nedovoljno pripremljeno za jedan od najvažnijih izvora znanja, informacija i interpretacija u savremenom svetu.

Rad je organizovan u šest poglavlja. Poglavlje koje sledi razvija teorijski okvir oslonjen na DigComp 2.2 i OECD Learning Compass 2030. Naredno poglavlje detaljno razrađuje dve fokusne kompetencije, uz osvrt na ostale (kreativnost, komunikacija, saradnja). Četvrto poglavlje analizira ulogu nastavnika kroz prizmu konkretnih pedagoških modela: obrnuta učionica, problemski zasnovano učenje i postupna podrška učeniku, a sve u okviru TPACK modela. Diskusija u petom poglavlju razmatra buduće pravce razvoja obrazovanja i izazove za institucije, sa posebnim osvrtom na srpski obrazovni sistem. Zaključak sažima ključne nalaze.

TEORIJSKI OKVIR: EVROPSKI I MEĐUNARODNI OKVIRI KOMPETENCIJA

DigComp 2.2 - evropski okvir digitalnih kompetencija sa eksplicitnom AI dimenzijom

Evropska komisija je u martu 2022. godine objavila ažuriranje Evropskog okvira digitalnih kompetencija za građane pod nazivom DigComp 2.2 (European Commission, 2022). Okvir predstavlja zajednički evropski jezik za identifikaciju i opisivanje ključnih oblasti digitalne kompetencije, namenjen kreatorima politika, obrazovnim institucijama i pojedincima. Strukturno značajna promena verzije 2.2 ogleda se u tome što po prvi put eksplicitno uključuje primere koji se odnose na sisteme zasnovane na veštačkoj inteligenciji, Internet stvari (IoT) i procese kroz koje se različite društvene, obrazovne i profesionalne aktivnosti pretvaraju u podatke pogodne za analizu i odlučivanje (European Commission, 2022).

DigComp 2.2 obuhvata pet međusobno povezanih oblasti kompetencija: informacionu i pismenost u radu sa podacima, komunikaciju i saradnju, kreiranje digitalnog sadržaja, sajber bezbednost i rešavanje problema. Za njihovo opisivanje uvedeno je preko 250 novih primera znanja, veština i stavova koji pomažu građanima da se samouvereno, kritički i bezbedno angažuju sa digitalnim tehnologijama, kao i preko 70 specifičnih primera iz svakodnevnog života u kojima se mogu očekivati AI sistemi (Carretero et al., 2022).

Posebno je značajan način na koji DigComp 2.2 definiše interakciju građana sa AI sistemima. Okvir naglašava potrebu razumevanja kako AI sistemi funkcionišu, sposobnost prepoznavanja granica njihove pouzdanosti, kritičko vrednovanje generisanih sadržaja i etičko korišćenje. Sa stanovišta obrazovne politike, ova inkluzija označava prelazak sa „digitalne pismenosti" u tradicionalnom smislu na proširenu digitalnu AI pismenost, koja postaje obavezan element minimuma građanske kompetencije u 21. veku.

OECD Learning Compass 2030 i koncept transformativnih kompetencija

Drugi međunarodni okvir koji je u ovom radu od centralnog značaja jeste OECD Learning Compass 2030, razvijen u okviru projekta „The Future of Education and Skills 2030" (OECD, 2019). Compass polazi od razvojne vizije budućnosti obrazovanja u kojoj se individualno i kolektivno blagostanje postavljaju kao krajnji ciljevi obrazovnog procesa. Centralno mesto u njemu zauzimaju tri transformativne kompetencije koje učenici treba da razviju da bi mogli da doprinose savremenom svetu i napreduju u njemu: kreiranje nove vrednosti (engl. creating new value), sposobnost suočavanja sa napetostima i dilemama (engl. reconciling tensions and dilemmas) i preuzimanje odgovornosti (engl. taking responsibility).

Transformativne kompetencije ne treba poistovećivati sa tradicionalnim kompetencijama 21. veka, budući da ih one nadograđuju, proširuju i smeštaju u širi društveni, tehnološki i obrazovni kontekst. Kreiranje nove vrednosti obuhvata sposobnost inovacije za oblikovanje boljeg života, što podrazumeva generisanje novih ideja, znanja, strategija i rešenja za stare i nove probleme. Usaglašavanje napetosti i dilema podrazumeva integrativno razmišljanje u kontekstu kompleksnih, često protivurečnih izazova kao što su klimatske promene, društvena polarizacija ili etika tehnologije. Preuzimanje odgovornosti pripada etičkoj dimenziji delovanja i odnosi se na razumevanje posledica sopstvenih izbora i preuzimanje uloge u kolektivnom rešavanju problema (OECD, 2019).

U kontekstu ovog rada naročito je značajna struktura OECD okvira, koja ciklus učenja zasniva na tri međusobno povezane faze: predviđanju, delovanju i refleksiji. Ovaj ciklus se gotovo neposredno preslikava na pedagoški rad sa AI alatima: faza predviđanja podrazumeva razmišljanje o potencijalnim rezultatima i ograničenjima AI generisanog sadržaja, faza akcije obuhvata samu interakciju sa AI sistemom, dok faza refleksije obuhvata kritičku procenu rezultata i sopstvenog procesa razmišljanja. Kada se refleksivna komponenta izostavi, upotreba AI ostaje na nivou tehničke operacije i ne ulazi u zonu razvoja transformativnih kompetencija.

Veštačka inteligencija u obrazovanju

Kasneci i saradnici (2023), u radu koji je postao referenca u oblasti, ističu da generativni jezički modeli predstavljaju kvalitativan iskorak u odnosu na ranije obrazovne tehnologije, jer omogućavaju da se na osnovu jednog korisničkog prompta generišu koherentni, kontekstualno prilagođeni i jezički prirodni sadržaji. Time se i DigComp 2.2 i OECD Learning Compass nalaze pred zajedničkim izazovom - kako definisati kompetencije u trenutku kada se same osnove znanja redefinišu.

UNESCO je 2024. godine objavio AI Competency Framework for Teachers (UNESCO, 2024) i pripadajući AI Competency Framework for Students, koji predstavljaju pokušaj sistematske integracije AI pismenosti u obrazovne kurikulume. Okvir kompetencija za nastavnike strukturisan je oko pet međusobno povezanih oblasti: profesionalnog stava nastavnika prema veštačkoj inteligenciji, AI etike, osnovnog razumevanja veštačke inteligencije, AI pedagogije i primene veštačke inteligencije u profesionalnom razvoju. Suštinski, ovi okviri operacionalizuju ono što DigComp 2.2 i OECD Learning Compass postavljaju kao opšti princip: AI pismenost mora postati transverzalna kompetencija koja se razvija kroz sve obrazovne nivoe i sve nastavne predmete.

RAZVOJ KOMPETENCIJA ZA 21. VEK KROZ VEŠTAČKU INTELIGENCIJU

Kritičko mišljenje

Pojam kritičkog mišljenja u Blumovoj revidiranoj taksonomiji

Kritičko mišljenje se u savremenoj pedagoškoj literaturi shvata kao sposobnost rezonovanja kroz različite i nekada protivurečne informacije putem analize, evaluacije i sinteze, sa ciljem dolaska do utemeljenih odluka (Anderson & Krathwohl, 2001). Anderson i Kratvol u revidiranoj Blumovoj taksonomiji eksplicitno smeštaju kategorije analize, evaluacije i kreiranja na vrh kognitivne hijerarhije, definišući ih kao više kognitivne procese (engl. higher-order thinking skills, HOTS), za razliku od nižih kategorija pamćenja, razumevanja i primene.

Pre pojave generativnih AI sistema, kritičko mišljenje se u obrazovanju primarno razvijalo kroz akademsku praksu pažljivog čitanja izvora, formulisanja argumenata, debate, akademskog pisanja i samostalnog istraživanja. Ove aktivnosti oslanjale su se na pretpostavku o autorstvu i proverljivosti teksta: tekst je shvatan kao proizvod konkretnog autora, nastao u određenim društvenim, istorijskim ili institucionalnim okolnostima, pa se njegovi iskazi mogu tumačiti, proveravati i osporavati. Generativna veštačka inteligencija ovu pretpostavku menja iz korena. Tekst koji proizvodi jezički model nema autora u tradicionalnom smislu, nema sopstvenu nameru i ne može biti osporen kroz dijalog u istom značenju u kome se osporava ljudski argument. On nastaje na osnovu statističkih obrazaca koje je model naučio tokom obrade velikih skupova tekstualnih podataka.

Empirijski nalazi o uticaju GenAI na kritičko mišljenje

Empirijska istraživanja efekata generativne AI na kritičko mišljenje učenika i studenata daju dvojake rezultate. Meta-analiza obuhvaćena 51 pojedinačnim istraživanjem pokazuje da ChatGPT ostvaruje veliki pozitivan efekat na opšte obrazovne ishode, ali tek umeren efekat na razvoj viših kognitivnih procesa (Wang et al., 2025). Drugim rečima, alat pomaže učenicima da efikasnije završe zadatke, što samo po sebi ne znači da bolje misle.

Detaljnija istraživanja pokazuju da ishod presudno zavisi od načina upotrebe. Studija objavljena u časopisu Education Sciences (2025) razlikuje dva moda interakcije: pasivnu, AI-vođenu upotrebu i aktivnu, AI-podržanu saradnju. U pasivnom modu, učenik koristi AI kao zamenu za sopstveni misaoni rad: postavlja pitanje, prima odgovor, prepisuje ili malo modifikuje. U aktivnom modu, AI funkcioniše kao partner za dijalog, gde učenik postavlja pitanje, kritički procenjuje odgovor, formuliše kontra-pitanja, upoređuje sa drugim izvorima i artikuliše sopstveni stav (Nasr et al., 2025).

Razlika u ishodima između ova dva načina upotrebe veoma je značajna. Pasivna upotreba povezuje se sa slabljenjem sposobnosti kritičke procene izvora, slabijim razvijanjem argumenata i većom zavisnošću od odgovora koje generiše veštačka inteligencija. Aktivna saradnja, nasuprot tome, povezuje se sa dubljom argumentacijom, jasnijom strukturom i složenijim pisanim izrazom, kao i sa većom sposobnošću učenika da postavljaju promišljena pitanja koja otvaraju dalju analizu (Suriano et al., 2024). Pedagoški naglasak, dakle, nije na tome da li AI treba koristiti, već na tome kako se koristi.

Pedagoške implikacije

Pedagoški najproduktivniji obrazac upotrebe generativne AI u funkciji razvoja kritičkog mišljenja jeste primer „AI kao Sokratov sagovornik". U njoj učenik od AI ne traži gotov odgovor, već koristi alat da bi preispitao sopstvene pretpostavke. Učenik koji piše esej o ekonomskoj politici, na primer, može tražiti od AI da formuliše najsnažnije kontra-argumente njegovoj tezi, da identifikuje skrivene pretpostavke u njegovoj argumentaciji ili da ukaže na slabosti u logičkom toku.

Slične scenarije razrađuje Molik (Mollick, 2024) u knjizi „Co-Intelligence", gde je AI učitelj koji ne daje rešenja već postavlja pitanja; AI kao simulator koji učeniku omogućava da testira posledice svojih

odluka u bezbednom okruženju; AI kao student kome učenik objašnjava koncept, čime se proverava sopstveno razumevanje. Zajedničko ovim scenarijima jeste to što AI ne zamenjuje misao učenika, već je provocira, izaziva i strukturira, što je upravo definicija pedagoškog rada kao prakse.

Nasuprot tome, Cao (2025) upozorava na rizik smanjenog metakognitivnog napora, odnosno na tendenciju učenika da manje planiraju, prate i preispituju sopstveni proces mišljenja onda kada im je AI stalno dostupan. Strukturno rešenje ovog problema leži u pedagoškom dizajnu zadataka koji eksplicitno zahtevaju kritičku evaluaciju AI-generisanih sadržaja, dokumentaciju procesa upotrebe i refleksiju o sopstvenom učenju.

AI/DIGITALNA PISMENOST KAO NOVA CIVILIZACIJSKA OSNOVA

Long-Magerkov okvir AI pismenosti

Long i Magerko (2020), u radu „What is AI Literacy? Competencies and Design Considerations", definišu AI pismenost kao „skup kompetencija koje pojedincima omogućavaju da kritički vrednuju AI tehnologije, da efektivno komuniciraju i sarađuju sa AI i da koriste AI kao alat na mreži, kod kuće i na radnom mestu" (Long & Magerko, 2020). Ova definicija postala je referentna u literaturi i pojavljuje se kao polazna tačka u kasnijim UNESCO i EU dokumentima.

Long i Magerko (2020) operacionalizuju AI pismenost kroz sedamnaest osnovnih kompetencija raspoređenih u nekoliko klastera: prepoznavanje AI (sposobnost identifikacije AI sistema u svakodnevnom životu), razumevanje AI (osnovni koncepti mašinskog učenja, podataka i algoritama), kritičko vrednovanje AI (procena tačnosti, pristrasnosti i pouzdanosti), upotrebu AI kao alata i etičku dimenziju upotrebe. Ono što ovaj okvir čini posebno korisnim u pedagoškom kontekstu jeste činjenica da je kritičko vrednovanje konstitutivna komponenta AI pismenosti, a ne njen dodatak: AI pismenost lišena kritičkog mišljenja, prema ovoj definiciji, prestaje biti AI pismenost u punom smislu.

Komponente AI pismenosti u pedagoškoj praksi

Sintezom okvira Long i Magerko (2020), DigComp 2.2 (European Commission, 2022) i UNESCO AI Competency Framework for Students (UNESCO, 2024) može se izvesti grupa međusobno povezanih komponenti AI pismenosti relevantnih za savremeni obrazovni sistem. Polazna komponenta jeste tehničko razumevanje, gde učenik mora znati šta je veliki jezički model, kako je treniran, koji su izvori njegovog znanja i koja su strukturna ograničenja. Bez ovog osnova, kritičko vrednovanje generisanih sadržaja postaje nemoguće.

Na to se nadovezuje veština pisanja upita (engl. prompt engineering), koja se definiše kao sposobnost formulisanja preciznih, kontekstualizovanih i ciljanih zahteva ka AI sistemu. Ova veština predstavlja produžetak klasične informaciono-medijske pismenosti: kao što su učenici vekovima učili kako se postavljaju prava i kvalitetna pitanja, danas uče kako se formulišu kvalitetni promptovi. Naredna komponenta jeste kritička evaluacija izlaza, koja obuhvata prepoznavanje halucinacija (netačnih informacija sa visokim stepenom uverljivosti), prepoznavanje pristrasnosti modela i razumevanje domena u kojem AI pouzdano funkcioniše.

Etička dimenzija razmatra kako upotreba veštačke inteligencije utiče na privatnost, autorska prava, akademski integritet, ekološke posledice razvoja i treniranja velikih modela, kao i na promene u strukturi rada i zapošljavanja. UNESCO (2023) u dokumentu „Guidance for Generative AI in Education and Research" insistira na tome da etička dimenzija mora biti integralni deo AI pismenosti, a ne naknadni regulatorni sloj. Konačno, transverzalna primena podrazumeva sposobnost korišćenja AI alata u različitim domenima - matematici, jezicima, umetnosti, projektnom radu - uz svest o kontekstualnim razlikama u načinu primene.

Konvergencija kritičkog mišljenja i AI pismenosti

Kao što je naznačeno u uvodu, kritičko mišljenje i AI pismenost nisu nezavisne kompetencije. One se uzajamno konstituišu: kritičko mišljenje koje ignoriše AI sisteme nastavlja da radi u kategorijama koje više ne odgovaraju realnoj informacionoj situaciji, dok AI pismenost lišena kritičkog mišljenja proizvodi tehnički vešte korisnike bez kapaciteta da procene da li je sadržaj tačan, etičan i u njihovom interesu. Pedagoški, to znači da se ove dve kompetencije moraju razvijati simultano, kroz isti tip zadataka i isti pedagoški obrazac. Razvoj kritičkog mišljenja odvojen od AI pismenosti pokazao bi se kao slep za stvarne informacione izazove, a razvoj tehničke AI pismenosti bez integrisanog kritičkog mišljenja sveo bi se na operativnu obučenost bez vrednosne podloge.

Druge kompetencije

Iako ovaj rad zadržava fokus na kritičkom mišljenju i AI pismenosti, kratak osvrt na ostale ključne kompetencije važan je radi celovite slike. Kreativnost u eri generativne AI dobija novu dimenziju: istraživanja pokazuju da GenAI alati mogu funkcionisati kao kreativni katalizatori koji proširuju polje mogućih ideja i podstiču divergentno mišljenje, pod uslovom da se koriste u modu saradnje a ne u modu zamene (Mollick, 2024). Komunikacija i saradnja transformišu se kroz pojavu modela „AI kao kolege", u kojem alat postaje član radne grupe sa specifičnom ulogom i sa jasno definisanim ograničenjima. Rešavanje problema, kao klasična DigComp kategorija, dobija novi domen u vidu zajedničkog rada sa AI alatima, gde veština formulisanja problema postaje podjednako važna kao i pronalaženje rešenja (European Commission, 2022).

PEDAGOŠKI MODELI U AI OKRUŽENJU

TPACK okvir kao polazni model

Pre razrade konkretnih pedagoških modela, korisno je postaviti opšti okvir za razmišljanje o ulozi nastavnika u AI okruženju. Mišra i Koehler (Mishra & Koehler, 2006) razvili su okvir poznat pod akronimom TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge - tehnološko pedagoško sadržajno znanje), koji opisuje znanje neophodno nastavniku za efikasnu integraciju tehnologije u nastavu. TPACK predstavlja proširenje Šulmanovog Pedagoškog sadržajnog znanja (engl. Pedagogical Content Knowledge, PCK) iz 1986. godine kroz dodavanje tehnološke dimenzije.

Osnovna teza TPACK okvira jeste da efikasna integracija tehnologije zahteva interakciju tri tipa znanja: tehnološkog znanja (TK - kako tehnologija funkcioniše), pedagoškog znanja (PK - kako učenici uče) i sadržajnog znanja (CK - predmetna ekspertiza). TPACK pri tome ne predstavlja puki zbir ova tri tipa znanja, već njihov dinamički integrisan presek (Koehler & Mishra, 2009). Nastavnik sa razvijenim TPACK-om sposoban je da izbor tehnologije prilagodi konkretnom nastavnom sadržaju, pedagoškoj situaciji, ciljevima učenja i potrebama učenika.

Nakon pojave generativne veštačke inteligencije, TPACK okvir se proširuje u ono što novija literatura naziva AI-TPACK (Su & Yang, 2025) - okvir koji eksplicitno integriše znanje o AI sistemima, njihovim mogućnostima i ograničenjima, kao i o specifičnim pedagoškim primenama. Bez razvijenog AI-TPACK-a, nastavnik koji koristi generativne alate u nastavi može učiniti štetu uprkos najboljim namerama, bilo nekritičkim oslanjanjem na AI-generisane sadržaje, bilo neadekvatnim pedagoškim dizajnom zadataka.

Preokrenuta učionica u kombinaciji sa AI alatima

Preokrenuta učionica (Flipped classroom) predstavlja pedagoški model u kojem se klasična uloga časa i domaćeg zadatka preokreće: učenici samostalno pristupaju nastavnom sadržaju van učionice, kroz video lekcije, čitanje ili AI tutore, dok se vreme u učionici posvećuje primeni, diskusiji i rešavanju problema. Model je dobio na popularnosti i pre pojave generativne AI, ali su mu jezički modeli dodali kvalitativno novu dimenziju.

Lin i saradnici (2024) su u istraživanju efekata ChatGPT-baziranog flipped learning pristupa (ChatGPT-FLGA) pokazali da kombinacija flipped modela i AI tutora rešava ključni problem klasičnog flipped pristupa: nemogućnost nastavnika da svim učenicima istovremeno pruži personalizovano vođenje tokom samostalne pripreme (Lin et al., 2024). Sa generativnim AI tutorima svaki učenik dobija dostupnog partnera za dijalog koji odgovara na pitanja, objašnjava teške koncepte i prilagođava tempo individualnim potrebama.

Dobijeni empirijski rezultati zaista su ohrabrujući. Studija objavljena u časopisu Education Sciences (2024) izveštava da kombinacija flipped pristupa i ChatGPT-a značajno poboljšava angažovanost studenata, kvalitet predavanja u učionici (jer su studenti bolje pripremljeni) i razvoj viših kognitivnih procesa (Eli et al., 2024). Ovaj model je posebno pogodan za razvoj dve centralne kompetencije razmatrane u ovom radu, jer učenik istovremeno aktivno koristi AI alat, čime razvija AI pismenost, i kritički procenjuje dobijene odgovore, čime razvija kritičko mišljenje.

Problem-based learning sa AI alatima

Učenje zasnovano na rešavanju problema (PBL, Problem-based learning jeste pedagoški model u kojem se učenje organizuje oko rešavanja kompleksnih, autentičnih problema iz realnog života. Učenici rade u grupama, istražuju problem, identifikuju potrebna znanja, razvijaju rešenja i predstavljaju ih. Višedecenijska istraživanja potvrđuju delotvornost ovog modela u razvoju viših kognitivnih procesa, kritičkog mišljenja i veština rešavanja problema.

Uvođenje generativne veštačke inteligencije proširuje pedagoški potencijal PBL-a, ali istovremeno otvara i nove rizike. AI alati mogu podržati rad grupe tako što ubrzavaju istraživačku fazu, omogućavaju pristup znanjima iz različitih oblasti i nude više mogućih rešenja za analizu i poređenje. Međutim, ukoliko se koriste nepromišljeno, mogu potisnuti osnovnu pedagošku vrednost PBL-a: proces zajedničkog, kreativnog i kritičkog rešavanja problema.

Pedagoški dizajn PBL zadataka u AI okruženju zato mora eksplicitno razlikovati faze u kojima je AI alat dozvoljen i faze u kojima se traži isključivo ljudska originalnost. Wang i saradnici (2025) u meta-analizi pokazuju da PBL u kombinaciji sa GenAI ostvaruje najveće efekte na obrazovne ishode upravo onda kada su zadaci pedagoški dizajnirani tako da AI služi kao alat za istraživanje, ali ne preuzima sintezu i odlučivanje (Wang et al., 2025). Najproduktivniji pedagoški pristup, u tom smislu, zasniva se na ulozi AI kao izvora različitih perspektiva i ulozi učenika kao subjekta koji ih kritički procenjuje, povezuje i pretvara u obrazloženu odluku.

Scaffolding sa AI: postupna podrška učeniku

Postupna podrška učeniku (Scaffolding) je pedagoški koncept koji se vraća Vigotskijevoj zoni narednog razvoja, a to je strukturirana podrška koja omogućava učeniku da reši zadatak koji bi mu bez nje bio izvan dometa trenutnih sposobnosti. U klasičnom pedagoškom razumevanju postupne podrške, ključnu ulogu imao je nastavnik, vršnjak ili roditelj sa višim nivoom znanja i iskustva, koji je u realnom vremenu procenjivao potrebe učenika i prilagođavao oblik i intenzitet podrške.

Uvođenjem generativne veštačke inteligencije ovaj model podrške dobija novu dimenziju: učeniku postaje dostupna prilagodljiva pomoć koja nije ograničena vremenom, mestom ni neposrednim prisustvom nastavnika. ChatGPT-FLGA pristup, koji su razvili Lin i saradnici (2024), eksplicitno se oslanja na teoriju postupne podrške učeniku: AI alat ne daje gotove odgovore, već postavlja pitanja, deli problem na manje korake i prilagođava nivo podrške trenutnim potrebama učenika (Lin et al., 2024). Ovaj pristup je posebno relevantan za razvoj kritičkog mišljenja, jer učenik ne dobija gotovo rešenje, već se vodi kroz proces sopstvenog razmišljanja.

Praktičan pedagoški izazov leži u dizajnu AI sistema koji, na osnovu pažljivo formulisanih sistemskih instrukcija, odoleva iskušenju da odmah ponudi odgovor i umesto toga postavlja kontrapitanja, traži objašnjenja i podstiče učenika na samostalnu sintezu. Khanmigo, AI tutor Khan Academy, dizajniran

je upravo na ovom principu: eksplicitno je programiran da ne daje odgovore, već da vodi učenika kroz proces zaključivanja (Khan Academy, 2024).

Transformacija nastavničke uloge

Konvergencija ovih pedagoških modela iz osnova menja ulogu nastavnika. Nastavnik prestaje da bude primarni izvor sadržaja; taj izvor se raspoređuje između knjiga, video-lekcija i AI tutora. Umesto toga, nastavnik postaje dizajner obrazovnog iskustva, onaj koji odbaira i tumači izvore, voditelj diskusije, etički oslonac i lični primer kritičkog mišljenja i AI pismenosti. UNESCO AI Competency Framework for Teachers (UNESCO, 2024) ovu novu ulogu strukturira kroz pet oblasti kompetencija: profesionalni stav nastavnika prema veštačkoj inteligenciji, etiku, osnove veštačke inteligencije, AI pedagogiju i primenu veštačke inteligencije u profesionalnom razvoju.

Sistematska obuka nastavnika u ovim oblastima predstavlja nužan uslov delotvorne integracije generativne AI u obrazovni sistem. Bez nje, potencijal koji su formulisali DigComp 2.2, OECD Learning Compass 2030 i Long-Magerkov okvir AI pismenosti ostaje neostvaren, a tehnologija se koristi nepromišljeno, površno ili kontraproduktivno.

DISKUSIJA: BUDUĆI PRAVCI RAZVOJA I IZAZOVI ZA OBRAZOVNE INSTITUCIJE

Implikacije za srpski obrazovni sistem

Republika Srbija je u januaru 2025. godine usvojila Strategiju razvoja veštačke inteligencije za period 2025–2030. godine (Vlada Republike Srbije, 2025), koja eksplicitno predviđa integraciju AI u nastavne procese u osnovnim i srednjim školama, obuku nastavnika, razvoj kvalifikacionih standarda u oblasti AI i podizanje opšte AI pismenosti društva. Strategija pozicionira Srbiju kao regionalnog lidera u upravljanju razvojem AI, što predstavlja značajan strateški korak.

Prelazak sa strateškog opredeljenja na praktičnu primenu, međutim, zahteva niz konkretnih koraka. Pre svega, srpski kurikulumi treba da budu usklađeni sa međunarodnim okvirima kompetencija: sa DigComp 2.2 kao evropskim referentnim okvirom u kontekstu pristupanja EU i sa UNESCO AI Competency Framework for Students. Trenutni kurikulumi srpskog osnovnog i srednjeg obrazovanja delimično obuhvataju digitalne kompetencije kroz nastavu informatike, ali AI pismenost i kritičko mišljenje u kontekstu AI ostaju nedovoljno eksplicitno zastupljeni.

Jedan od operativnih prioriteta jeste i sistematska obuka nastavnika prema UNESCO AI Competency Framework for Teachers. Takva obuka ne sme se svesti na jednokratne seminare; ona zahteva dugoročni program profesionalnog razvoja koji obuhvata sve obrazovne nivoe, sve nastavne predmete i sve delove zemlje. Posebno je značajna dimenzija AI-TPACK-a: nastavnici moraju razviti znanja koja povezuju tehnologiju, pedagogiju i nastavni sadržaj u konkretnim uslovima srpskog obrazovnog sistema.

Posebno važan pravac razvoja jeste i jezička podrška. Većina vodećih alata generativne AI na srpskom jeziku pokazuje znatno slabije rezultate nego na engleskom. Strateški prioritet u tom domenu trebalo bi da bude fino podešavanje postojećih otvorenih jezičkih modela na kvalitetnom srpskom korpusu, kao i razvoj sopstvenih modela u saradnji univerziteta, državnih institucija i privatnog sektora.

Konačno, kritička AI pismenost mora postati transverzalna kompetencija koja prožima sve nastavne predmete, a ne odgovornost rezervisana za nastavnike informatike. Ona pripada minimumu građanske kompetencije u 21. veku i kao takva treba da bude integrisana u sve obrazovne nivoe i sve oblasti znanja.

Izazovi za obrazovne institucije

Obrazovne institucije suočavaju se sa nizom strukturnih izazova koji prevazilaze tehničku dimenziju primene. Najuporniji među njima jeste institucionalna inercija: obrazovni sistemi su po prirodi

konzervativni, sa dugim ciklusima promene, dok brzina tehnološkog razvoja u oblasti generativne AI znatno prevazilazi institucionalnu sposobnost prilagođavanja. Time se stvara strukturna napetost između „spore" obrazovne politike i „brze" tehnologije.

Drugi, jednako ozbiljan izazov jeste digitalna nejednakost. Bez sistemskih intervencija, alati generativne AI mogu pojačati postojeće nejednakosti između urbanih i ruralnih sredina, privatnih i javnih škola, kao i učenika iz različitih socio-ekonomskih grupa. Selvin (Selwyn, 2022) kritički argumentuje da entuzijastički narativi o AI u obrazovanju često previđaju ovu dimenziju i da neoprezna primena može reprodukovati društvene nejednakosti umesto da ih ublažava.

Etička samoregulacija akademske zajednice predstavlja sledeći sloj izazova. Pitanja akademskog integriteta, autorstva, pristrasnosti i privatnosti zahtevaju institucionalne politike, ali i razvijenu profesionalnu etiku u akademskoj zajednici. Holmes i saradnici (Holmes et al., 2022) zalažu se za etiku shvaćenu kao zajednički proces obrazovne zajednice - nastavnika, učenika, roditelja, kreatora politike i tehnoloških kompanija - a ne kao naknadnu primenu unapred definisanog kodeksa.

Dugoročna kognitivna i socio-kulturna dimenzija ostaje najmanje istražena oblast. Sistematska upotreba alata generativne AI u obrazovanju može dugoročno uticati na kognitivni razvoj generacija učenika, na obrasce interakcije i učenja, na kulturne vrednosti i identitete. Ovi efekti trenutno su empirijski slabo istraženi i zahtevaju decenijska longitudinalna istraživanja, koja moraju početi odmah kako bi se ishodi za narednu generaciju mogli pratiti i blagovremeno korigovati.

Budući pravci razvoja obrazovanja

Iz iznete analize proizilazi nekoliko međusobno povezanih pravaca razvoja obrazovanja u eri generativne veštačke inteligencije. Najopštiji pravac jeste kompetencijska orijentacija: obrazovanje se mora pomerati od fokusa na sadržaj, koji je uz AI lako dostupan, ka fokusu na kompetencije koje ostaju specifično ljudske, kao što su kritičko mišljenje, AI pismenost, etička procena i kreativnost. Tehnička mogućnost prilagođavanja sadržaja pri tome mora biti stavljena u službu pedagoškog principa individualizacije, uz jasno razlikovanje tehničke personalizacije od pedagoške individualizacije. Modeli obrnute učionice, problemski zasnovanog učenja i postupne podrške učeniku zahtevaju integrisani pedagoški pristup, podržan razvijenim AI-TPACK-om nastavnika. Etika u tom procesu ne sme funkcionisati kao naknadni regulatorni dodatak, već kao sastavni deo nastavne prakse, oslonjen na empirijska istraživanja, posebno longitudinalna, koja prate efekte generativne AI na obrazovne ishode kroz čitav razvojni ciklus jedne generacije.

ZAKLJUČAK

Veštačka inteligencija, posebno njena generativna varijanta, otvara novo poglavlje u razvoju kompetencija za 21. vek. Ovaj rad fokusirao se na dve kompetencije koje shvatamo kao saznajne stubove savremenog obrazovanja - kritičko mišljenje i AI/digitalnu pismenost - i pokazao da se one uzajamno oblikuju. Kritičko mišljenje koje ignoriše AI sisteme postaje slepo za jedan od najznačajnijih izvora znanja, informacija i interpretacija u savremenom svetu; AI pismenost lišena kritičkog mišljenja svodi se na tehničku obučenost bez moralne i intelektualne podloge. Pedagoški, te dve kompetencije moraju se razvijati istovremeno, kroz isti tip zadataka i integrisani pedagoški pristup.

Empirijski podaci pokazuju da efekti generativne AI na razvoj kritičkog mišljenja presudno zavise od načina upotrebe. Pasivna upotreba dovodi do slabljenja veština kritičke procene i do pojave fenomena koji Cao (2025) naziva metakognitivnom lenjošću. Aktivna upotreba, u paradigmi „AI kao Sokratov sagovornik", povezuje se sa značajnim poboljšanjem dubine argumentacije, složenosti pisanja i sposobnosti formulisanja promišljenih pitanja koja otvaraju dalju analizu. Pedagoški dizajn zadataka time se pokazuje kao prelomna tačka.

Konkretni pedagoški modeli, kao što su obrnuta učionica, problemski zasnovano učenje i postupna podrška učeniku, pokazuju se kao posebno pogodni za razvoj kompetencija koje su u fokusu ovog rada u AI okruženju. Svi počivaju na pretpostavci aktivnog učenika koji koristi AI kao alat, ali ne kao zamenu za sopstvenu misao. TPACK okvir Mishre i Koehlera, proširen u smeru AI-TPACK-a, pruža sistematski okvir za razvoj kompetencija nastavnika neophodnih za primenu ovih modela.

Za srpski obrazovni sistem, koji je u januaru 2025. godine dobio Strategiju razvoja veštačke inteligencije 2025-2030, ključni operativni koraci podrazumevaju usklađivanje kurikuluma sa DigComp 2.2 i UNESCO AI Competency Framework for Students, sistematsku obuku nastavnika prema UNESCO AI Competency Framework for Teachers, razvoj jezičke podrške za alate generativne AI na srpskom jeziku, uključujući fino podešavanje otvorenih jezičkih modela, kao i institucionalizaciju kritičke AI pismenosti kao transverzalne kompetencije.

Buduća istraživanja trebalo bi da budu empirijski orijentisana, posebno longitudinalna, budući da su efekti generativne AI na kognitivni razvoj generacija koje odrastaju sa ovom tehnologijom dugoročni i tek treba empirijski da budu utvrđeni. Pedagoška zajednica, kreatori obrazovne politike i istraživači dele zajedničku odgovornost da iskoriste trenutni trenutak za izgradnju obrazovnog sistema koji razvoj kompetencija za 21. vek stavlja u centar, sa svešću o tome da generativna veštačka inteligencija predstavlja alat čija se vrednost ostvaruje kroz pedagoški promišljenu upotrebu.

LITERATURA

Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. New York: Longman.

Cao, C. C. (2025). From co-design to metacognitive laziness: Evaluating generative AI in vocational education. arXiv preprint. https://arxiv.org/pdf/2512.12306

Carretero, S., Vuorikari, R., & Punie, Y. (2022). DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens - With new examples of knowledge, skills and attitudes. Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://doi.org/10.2760/115376

Eli, R. R., Al-Wabil, A., & Almuhanna, A. (2024). Effectiveness of using ChatGPT as a tool to strengthen benefits of the flipped learning strategy. Education Sciences, 14(6), 660. https://doi.org/10.3390/educsci14060660

European Commission. (2022). DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens. Brussels: European Commission. https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/news/digital-competences-framework-digcomp-22-update-published-2022-03-22_en

Holmes, W., Porayska-Pomsta, K., Holstein, K., Sutherland, E., Baker, T., Shum, S. B., Santos, O. C., Rodrigo, M. T., Cukurova, M., Bittencourt, I. I., & Koedinger, K. R. (2022). Ethics of AI in education: Towards a community-wide framework. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 32, 504–526. https://doi.org/10.1007/s40593-021-00239-1

Holmes, W., & Tuomi, I. (2022). State of the art and practice in AI in education. European Journal of Education, 57(4), 542–570. https://doi.org/10.1111/ejed.12533

Kasneci, E., Sessler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., Gasser, U., Groh, G., Günnemann, S., Hüllermeier, E., Krusche, S., Kutyniok, G., Michaeli, T., Nerdel, C., Pfeffer, J., Poquet, O., Sailer, M., Schmidt, A., Seidel, T., … Kasneci, G. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. Learning and Individual Differences, 103, 102274. https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274

Khan Academy. (2024). Khan Academy efficacy results, November 2024. Khan Academy Blog. https://blog.khanacademy.org/khan-academy-efficacy-results-november-2024/

Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). What is technological pedagogical content knowledge? Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 9(1), 60–70.

Lin, C.-J., Hwang, G.-J., Fu, Q.-K., & Chen, J.-F. (2024). Effects of a ChatGPT-based flipped learning guiding approach on learners' courseware project performances and perceptions. Australasian Journal of Educational Technology, 40(3), 1–18. https://doi.org/10.14742/ajet.8923

Long, D., & Magerko, B. (2020). What is AI literacy? Competencies and design considerations. In Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems (pp. 1–16). New York: ACM. https://doi.org/10.1145/3313831.3376727

Nasr, N. R., Tu, C.-H., Werner, J., Bauer, T., Yen, C.-J., & Sujo-Montes, L. (2025). Exploring the impact of generative AI ChatGPT on critical thinking in higher education: Passive AI-directed use or human–AI supported collaboration? Education Sciences, 15(9), 1198. https://doi.org/10.3390/educsci15091198

Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017–1054.

Mollick, E. (2024). Co-intelligence: Living and working with AI. New York: Portfolio/Penguin.

OECD. (2019). OECD Learning Compass 2030: A series of concept notes. Paris: OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/data/tools/oecd-learning-compass-2030.html

Suriano, R., Plebe, A., Acciai, A., & Fabio, R.A. (2024) Student interaction with ChatGPT can promote complex critical thinking skills. Learning and Instruction. International Journal of Educational Research. https://doi.org/10.1016/j.ijer.2024.102423

Selwyn, N. (2022). The future of AI and education: Some cautionary notes. European Journal of Education, 57(4), 620–631. https://doi.org/10.1111/ejed.12532

Su, J., & Yang, W. (2025). The status quo and future of AI-TPACK for mathematics teacher education students: A case study in Chinese universities. arXiv preprint. https://arxiv.org/pdf/2503.13533

UNESCO. (2023). Guidance for generative AI in education and research. Paris: UNESCO. https://www.unesco.org/en/articles/guidance-generative-ai-education-and-research

UNESCO. (2024). AI competency framework for teachers. Paris: UNESCO. https://www.unesco.org/en/articles/ai-competency-framework-teachers

Vlada Republike Srbije. (2025). Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2025–2030. godine. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 5/2025.

Wang, J., Fan, W., & Chen, X. (2025). The effect of ChatGPT on students' learning performance, learning perception, and higher-order thinking: Insights from a meta-analysis. Humanities and Social Sciences Communications, 12, 621. https://doi.org/10.1057/s41599-025-04787-y

Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education - Where are the educators? International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(1), 39. https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE DEVELOPMENT OF 21ST-CENTURY COMPETENCIES: CRITICAL THINKING AND AI LITERACY AS TWO PILLARS OF CONTEMPORARY EDUCATION

Dr Vujović Vuk, Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „MB", Beograd
Dr Bačevac Srećko, Fakultet za inženjerski menadžent, Univerzitet „Union-Nikola Tesla", Beograd
Dr Grujić Gabrijela, Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača, Univerziteta u Beogradu

Abstract: *The pedagogical discussion on 21st-century competencies has, for decades, been built around several recognizable pillars: critical thinking, creativity, communication, collaboration, and digital literacy. The emergence of generative artificial intelligence adds new weight to these dimensions in terms of knowledge and its verification: at a moment when text, image, code, and argument become accessible through a single prompt, the ability to critically assess sources and understand how content is generated grows into a foundation of civic competence. This theoretical review paper focuses on two mutually related competencies - critical thinking and AI/digital literacy - understood as pillars of contemporary education in the assessment, comprehension, and responsible use of knowledge. The analysis is grounded in the European Digital Competence Framework DigComp 2.2, explicitly expanded in 2022 with examples related to AI systems, as well as in the OECD Learning Compass 2030 and its concept of transformative competencies. The paper incorporates findings from recent meta-analyses on the effects of generative AI on students' critical thinking, along with the AI literacy framework defined by Long and Magerko (2020). Particular attention is given to how pedagogical models - such as the flipped classroom, problem-based learning, and scaffolding - operationalize the development of these competencies in an AI-enabled environment, with the TPACK framework of Mishra and Koehler serving as the starting theoretical model. The paper concludes with a discussion of implications for the Serbian education system in light of the National Strategy for Artificial Intelligence Development 2025-2030.*

Keywords: *critical thinking, AI literacy, DigComp 2.2, OECD Learning Compass 2030, TPACK, pedagogical models, 21st-century competencies.*

UDK: 659.23
005:159.947.2(075.8)
COBISS.SR-ID 200313097

ULOGA POSLOVNE KOMUNIKACIJE U EFIKASNOSTI ORGANIZACIJE I DONOŠENJU ODLUKA

Dr Vilić Simonida, svilic26@yahoo.com

Apstrakt: *Poslovna komunikacija predstavlja jedan od ključnih faktora uspešnog funkcionisanja savremenih organizacija, budući da omogućava efikasnu razmenu informacija, koordinaciju aktivnosti, razvoj međuljudskih odnosa i podršku procesu donošenja odluka. Cilj ovog rada jeste analiza i komparativno sagledavanje rezultata relevantnih domaćih i međunarodnih istraživanja koja razmatraju uticaj poslovne komunikacije na organizacionu efikasnost i kvalitet menadžerskog odlučivanja. Rad je zasnovan na pregledu naučne literature, uz primenu metode komparativne analize i kritičke sinteze prethodnih istraživanja objavljenih u renomiranim naučnim časopisima i referentnim monografijama iz oblasti menadžmenta, organizacionog ponašanja i poslovne komunikacije. Analiza ukazuje da kvalitet komunikacionih procesa značajno utiče na produktivnost zaposlenih, koordinaciju organizacionih aktivnosti, nivo organizacione posvećenosti i uspešnost donošenja strateških i operativnih odluka. Poseban značaj u savremenom poslovanju imaju dvosmerna komunikacija, razvoj kulture otvorene razmene informacija i primena digitalnih komunikacionih tehnologija, koje doprinose povećanju organizacione fleksibilnosti i sposobnosti prilagođavanja promenama u poslovnom okruženju. Rezultati pregledanih istraživanja pokazuju visok stepen saglasnosti u pogledu pozitivnog uticaja efikasne poslovne komunikacije na organizacione performanse, pri čemu postoje razlike u intenzitetu tog uticaja u zavisnosti od organizacione strukture, stila liderstva i karakteristika poslovnog okruženja. Poslovna komunikacija predstavlja strateški resurs koji značajno doprinosi konkurentnosti, efikasnosti i održivom razvoju savremenih organizacija.*

Ključne reči*: poslovna komunikacija, organizaciona efikasnost, donošenje odluka, organizaciona komunikacija, menadžment, pregledni rad*

UVOD

Savremeno poslovno okruženje karakterišu intenzivne tehnološke promene, globalizacija tržišta, digitalna transformacija i sve izraženija potreba organizacija za brzom razmenom informacija i efikasnim donošenjem odluka. U takvim uslovima poslovna komunikacija prevazilazi tradicionalno shvatanje razmene informacija i postaje jedan od ključnih strateških resursa koji omogućava ostvarivanje organizacionih ciljeva, unapređenje međuljudskih odnosa i povećanje ukupne konkurentnosti organizacije (Keyton, 2017; Robbins & Judge, 2023). Poslovna komunikacija obuhvata planiran i kontinuiran proces razmene informacija, ideja, stavova i znanja između pojedinaca, timova i različitih organizacionih nivoa radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva. Njena efikasnost zavisi od brojnih faktora, uključujući organizacionu kulturu, stil liderstva, strukturu organizacije, komunikacione kanale, nivo međusobnog poverenja zaposlenih, kao i primenu savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija. Brojna istraživanja ukazuju da organizacije koje razvijaju otvorenu, transparentnu i dvosmernu komunikaciju ostvaruju bolje poslovne rezultate, viši nivo inovativnosti i veću sposobnost prilagođavanja promenama u okruženju (Welch and Jackson, 2007; Ruck and Welch, 2012; Mishra, Boynton and Mishra, 2014).

Razvoj teorije organizacione komunikacije pokazuje da komunikacija nije samo sredstvo prenosa informacija, već osnovni mehanizam putem kojeg se oblikuju organizaciona struktura, organizaciona

kultura, međuljudski odnosi i procesi odlučivanja. Savremeni autori naglašavaju da se organizacije mogu posmatrati kao komunikacioni sistemi u kojima kvalitet razmene informacija direktno utiče na koordinaciju aktivnosti, rešavanje problema i ostvarivanje organizacionih performansi (Mumby, 2016; Keyton, 2017). Takvo shvatanje predstavlja značajan pomak u odnosu na tradicionalne modele menadžmenta, u kojima je komunikacija uglavnom posmatrana kao pomoćna funkcija upravljanja.

Poseban značaj poslovna komunikacija ima u procesu donošenja odluka. Kvalitet odluke u velikoj meri zavisi od pravovremenosti, tačnosti i potpunosti raspoloživih informacija, ali i od sposobnosti organizacije da omogući razmenu različitih mišljenja, iskustava i stručnih znanja (Robbins and Judge, 2023; Yukl, 2013). Nedovoljna komunikacija često dovodi do pogrešne interpretacije informacija, povećanja konflikata, usporavanja poslovnih procesa i donošenja odluka koje nisu zasnovane na relevantnim podacima. Nasuprot tome, razvijeni komunikacioni sistemi doprinose kvalitetnijoj analizi problema, smanjenju neizvesnosti i većoj uspešnosti implementacije donetih odluka. Predmet ovog rada jeste analiza uloge poslovne komunikacije u unapređenju organizacione efikasnosti i kvaliteta donošenja odluka, dok je cilj rada da se, primenom metode pregleda literature i komparativne analize prethodnih istraživanja, identifikuju najznačajniji nalazi savremenih autora, utvrde zajednički obrasci i razlike u rezultatima istraživanja, kao i da se sagledaju implikacije za unapređenje menadžerske prakse u savremenim organizacijama.

MATERIJALI I METODE RADA

Metodološki pristup rada zasniva se na kvalitativnoj analizi prethodno objavljenih teorijskih i empirijskih istraživanja, sa ciljem identifikovanja dominantnih naučnih stavova, zajedničkih obrazaca, razlika u rezultatima istraživanja i mogućih pravaca budućih istraživanja. Pregled literature obuhvatio je relevantne publikacije iz oblasti poslovne komunikacije, organizacionog ponašanja, menadžmenta i organizacionih studija. Prilikom izbora literature primenjeni su unapred definisani kriterijumi koji su podrazumevali naučnu relevantnost izvora, recenziranost publikacija, metodološku utemeljenost istraživanja, kao i njihovu povezanost sa predmetom istraživanja. Analiza odabrane literature sprovedena je primenom metode komparativne analize i kritičke sinteze. Komparativni pristup omogućio je poređenje rezultata različitih istraživanja u pogledu uticaja poslovne komunikacije na organizacionu efikasnost, produktivnost zaposlenih, kvalitet međuljudskih odnosa, organizacionu posvećenost i proces donošenja odluka. Dobijeni nalazi sintetizovani su kroz tematske celine koje omogućavaju sistematičan prikaz dosadašnjih naučnih saznanja. Pored kvalitativne analize, u radu će biti primenjen i komparativni tabelarni prikaz najznačajnijih empirijskih istraživanja, čime će biti omogućeno lakše uočavanje sličnosti i razlika između pojedinih studija u pogledu ciljeva istraživanja, metodološkog pristupa i ključnih rezultata.

REZULTATI I DISKUSIJA

Teorijski pristupi poslovnoj komunikaciji

Poslovna komunikacija predstavlja jedan od najznačajnijih istraživačkih koncepata u oblasti menadžmenta i organizacionih studija. Tokom razvoja organizacione teorije menjalo se i razumevanje njene uloge – od shvatanja komunikacije kao sredstva za prenos informacija do savremenog pristupa prema kojem komunikacija predstavlja osnovni mehanizam putem kojeg se oblikuju organizacioni procesi, odnosi među zaposlenima i donošenje odluka (Izak, Case & Ybema, 2024). Organizacije nisu samo sistemi u kojima se informacije razmenjuju, već društveni sistemi koji se kontinuirano stvaraju i održavaju upravo kroz komunikaciju. Klasične teorije menadžmenta posmatrale su komunikaciju prvenstveno kao instrument koordinacije rada i kontrole zaposlenih. U okviru naučnog menadžmenta akcenat je

bio na formalnim komunikacionim kanalima i hijerarhijskom prenosu informacija, dok su savremene organizacione teorije značajno proširile ovaj koncept. Razvojem teorija organizacionog ponašanja komunikacija dobija ulogu sredstva za izgradnju poverenja, motivacije zaposlenih, organizacione kulture i timske saradnje. Ovakav razvoj doprineo je razumevanju da kvalitet komunikacionih procesa direktno utiče na organizacione performanse i sposobnost organizacije da odgovori na promene u poslovnom okruženju (Robbins & Judge, 2023). Savremeni pregled literature pokazuje da se istraživanja poslovne komunikacije danas razvijaju kroz nekoliko dominantnih pravaca (Mumby, 2016; Cornelissen, 2020; Leonardi, 2021). Prvi pravac usmeren je na komunikaciju kao osnovu organizacionog funkcionisanja, drugi proučava njen uticaj na liderstvo i organizacionu kulturu, dok treći istražuje ulogu digitalnih komunikacionih tehnologija u unapređenju organizacione efikasnosti i donošenja odluka. Poseban značaj dobijaju istraživanja koja analiziraju komunikaciju u uslovima digitalne transformacije, rada na daljinu i hibridnih organizacionih modela, gde brzina razmene informacija postaje jedan od ključnih faktora konkurentnosti. Jedan od najvažnijih zaključaka savremene literature jeste da poslovna komunikacija ne utiče samo na efikasnost razmene informacija, već oblikuje način na koji zaposleni razumeju organizacione ciljeve, interpretiraju promene i učestvuju u procesu odlučivanja. Transparentna komunikacija doprinosi većem poverenju između menadžmenta i zaposlenih, smanjuje organizacionu neizvesnost i podstiče razmenu znanja, što predstavlja osnov za kvalitetnije donošenje odluka i veću organizacionu otpornost na promene (Izak, Case & Ybema, 2024).

Pored interpersonalne komunikacije, značajno mesto zauzima interna organizaciona komunikacija, koja predstavlja osnov koordinacije poslovnih aktivnosti. Empirijska istraživanja pokazuju da organizacije koje neguju otvorenu komunikacionu kulturu ostvaruju viši nivo angažovanosti zaposlenih, veću spremnost za organizacione promene i bolje poslovne rezultate (Welch, 2012; Mishra, Boynton and Mishra, 2014; Men, 2014). Efikasna interna komunikacija omogućava pravovremeno deljenje informacija, smanjuje mogućnost pogrešne interpretacije poruka i unapređuje saradnju između organizacionih jedinica. Time komunikacija postaje važan element razvoja organizacionih sposobnosti i održivog konkurentskog položaja. Razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija dodatno je promenio prirodu poslovne komunikacije. Digitalne platforme omogućile su znatno bržu razmenu informacija, intenzivniju međusektorsku saradnju i uključivanje zaposlenih u procese odlučivanja bez obzira na geografsku udaljenost. Međutim, istraživanja ukazuju da sama primena digitalnih alata nije dovoljna za unapređenje organizacionih performansi (Leonardi, 2021). Njihov pozitivan efekat ostvaruje se tek kada ih prati kultura saradnje, poverenja i aktivnog učešća zaposlenih u komunikacionim procesima. Drugim rečima, tehnologija predstavlja podršku komunikaciji, ali ne može zameniti kvalitet međuljudskih odnosa i organizacionu kulturu. Na osnovu analizirane literature može se zaključiti da među savremenim autorima postoji visok stepen saglasnosti o tome da poslovna komunikacija predstavlja strateški resurs organizacije. Njena uloga prevazilazi funkciju prenosa informacija i obuhvata koordinaciju organizacionih aktivnosti, razvoj organizacione kulture, upravljanje promenama, podsticanje inovacija i unapređenje procesa donošenja odluka. Ovakvo shvatanje predstavlja teorijsku osnovu za razumevanje veze između poslovne komunikacije, organizacione efikasnosti i kvaliteta menadžerskog odlučivanja, što će biti detaljnije analizirano u narednim potpoglavljima.

Poslovna komunikacija i organizaciona efikasnost

Organizaciona efikasnost predstavlja sposobnost organizacije da raspoložive resurse koristi na način koji omogućava ostvarivanje definisanih ciljeva uz istovremeno prilagođavanje promenama u poslovnom okruženju. Savremena istraživanja ukazuju da efikasnost organizacije nije određena samo finansijskim pokazateljima i produktivnošću, već obuhvata i kvalitativne faktore, kao što su zadovoljstvo zaposlenih, nivo organizacione posvećenosti, kvalitet timske saradnje, inovativnost i sposobnost brzog reagovanja na promene. U okviru tih faktora poslovna komunikacija zauzima značajno mesto jer predstavlja osnovni mehanizam koordinacije aktivnosti i povezivanja različitih organizacionih nivoa. Brojni istraživači ukazuju da kvalitet interne komunikacije ima direktan uticaj na ponašanje zaposlenih i njihovu spremnost

da aktivno učestvuju u ostvarivanju organizacionih ciljeva. Kada zaposleni raspolažu pravovremenim i relevantnim informacijama, jasnije razumeju svoju ulogu u organizaciji, lakše usklađuju svoje aktivnosti sa očekivanjima menadžmenta i pokazuju viši nivo angažovanosti. Nasuprot tome, nedovoljna ili neadekvatna komunikacija može dovesti do nesigurnosti, smanjenja motivacije, povećanja konflikata i otežane koordinacije poslovnih procesa.

Poseban značaj u savremenim organizacijama ima dvosmerna komunikacija, odnosno komunikacija u kojoj informacije ne teku isključivo od menadžmenta prema zaposlenima, već postoji mogućnost povratne informacije i aktivnog učešća zaposlenih. Istraživanja organizacione komunikacije pokazuju da otvoreni komunikacioni sistemi doprinose razvoju poverenja između zaposlenih i rukovodilaca, što pozitivno utiče na organizacionu klimu i spremnost zaposlenih da dele znanje i predlažu nova rešenja. Na taj način komunikacija postaje faktor koji podržava inovacije i kontinuirano unapređenje poslovnih procesa. Rezultati empirijskih istraživanja u različitim organizacionim kontekstima potvrđuju pozitivnu povezanost između kvaliteta poslovne komunikacije i organizacionih performansi. Istraživanja sprovedena u privatnom i javnom sektoru ukazuju da organizacije sa razvijenim internim komunikacionim praksama ostvaruju bolje rezultate u oblastima koordinacije rada, upravljanja promenama i razvoja organizacione kulture. Posebno se ističe značaj komunikacije tokom perioda organizacionih promena, kada kvalitet informisanja zaposlenih utiče na prihvatanje novih poslovnih modela i smanjenje otpora promenama.

Jedan od važnih aspekata odnosa poslovne komunikacije i organizacione efikasnosti jeste upravljanje znanjem. U savremenim organizacijama znanje predstavlja jedan od ključnih resursa, a njegova razmena u velikoj meri zavisi od kvaliteta komunikacionih procesa. Organizacije koje podstiču otvorenu komunikaciju stvaraju povoljnije uslove za prenos iskustava, saradnju između timova i razvoj novih ideja. Time se povećava organizaciona sposobnost rešavanja problema i prilagođavanja složenim poslovnim izazovima. Savremena istraživanja takođe naglašavaju značaj liderstva u oblikovanju komunikacione efikasnosti. Menadžeri koji primenjuju transparentan stil komunikacije, aktivno slušaju zaposlene i jasno prenose organizacione ciljeve doprinose stvaranju pozitivnog komunikacionog okruženja. Suprotno tome, autoritarni modeli komunikacije, zasnovani na jednosmernom prenosu informacija, mogu ograničiti razmenu znanja i smanjiti uključenost zaposlenih u organizacione procese. Digitalna transformacija dodatno je proširila ulogu poslovne komunikacije u unapređenju organizacione efikasnosti. Upotreba digitalnih platformi, informacionih sistema i alata za virtuelnu saradnju omogućava bržu razmenu informacija i efikasniju koordinaciju rada. Međutim, istraživanja pokazuju da tehnološka infrastruktura sama po sebi ne garantuje bolje rezultate. Pozitivni efekti digitalne komunikacije ostvaruju se kada postoji odgovarajuća organizaciona kultura koja podržava saradnju, poverenje i odgovorno korišćenje komunikacionih tehnologija.

Na osnovu pregleda prethodnih istraživanja može se zaključiti da poslovna komunikacija predstavlja jedan od ključnih faktora organizacione efikasnosti. Njeni efekti se ne ogledaju samo u poboljšanju protoka informacija, već i u unapređenju odnosa među zaposlenima, povećanju organizacione posvećenosti, razvoju inovativnosti i efikasnijem upravljanju promenama. Ipak, intenzitet ovog uticaja zavisi od brojnih organizacionih faktora, među kojima se posebno izdvajaju stil liderstva, organizaciona kultura, struktura organizacije i nivo digitalne razvijenosti.

Poslovna komunikacija u procesu donošenja odluka

Donošenje odluka predstavlja jednu od osnovnih funkcija menadžmenta i jedan od najvažnijih procesa koji određuje uspešnost organizacije. Kvalitet donetih odluka zavisi od sposobnosti organizacije da prikupi, obradi i interpretira relevantne informacije, kao i od mogućnosti da različiti akteri učestvuju u razmeni znanja i proceni mogućih rešenja. U tom kontekstu poslovna komunikacija predstavlja osnovni mehanizam koji povezuje informacione tokove, ljudske resurse i menadžerske aktivnosti. Tradicionalni modeli odlučivanja uglavnom su naglašavali racionalni pristup prema kojem menadžeri donose odluke na osnovu dostupnih informacija i analize mogućih alternativa. Međutim, savremeni pristupi ukazuju

da odluke u organizacijama nisu isključivo rezultat racionalne obrade podataka, već su oblikovane i komunikacionim procesima, organizacionom kulturom, odnosima poverenja i sposobnošću učesnika da razmenjuju različite perspektive. Na taj način komunikacija ne predstavlja samo podršku procesu odlučivanja, već aktivno učestvuje u njegovom oblikovanju.

Efikasna poslovna komunikacija omogućava menadžerima pristup kvalitetnijim informacijama, što smanjuje neizvesnost i povećava verovatnoću donošenja odgovarajućih odluka. U organizacijama gde postoje razvijeni komunikacioni kanali zaposleni lakše prenose informacije o problemima, tržišnim promenama, potrebama korisnika i mogućnostima unapređenja procesa. Time se menadžmentu omogućava donošenje odluka koje su zasnovane na širem spektru znanja i iskustava. Posebno značajnu ulogu ima horizontalna i vertikalna komunikacija. Vertikalna komunikacija između različitih hijerarhijskih nivoa omogućava usklađivanje strateških ciljeva sa operativnim aktivnostima, dok horizontalna komunikacija između organizacionih jedinica podstiče koordinaciju i rešavanje složenih problema. Nedostatak komunikacije između sektora često dovodi do fragmentacije informacija, dupliranja aktivnosti i donošenja odluka koje ne uzimaju u obzir širu organizacionu perspektivu.

Savremena istraživanja ukazuju na značaj participativnog odlučivanja, gde zaposleni imaju mogućnost da učestvuju u procesu formiranja i evaluacije odluka. Uključivanje zaposlenih kroz otvorenu komunikaciju može povećati kvalitet odluka jer omogućava korišćenje različitih znanja i iskustava. Pored toga, participacija pozitivno utiče na prihvatanje i sprovođenje donetih odluka, jer zaposleni koji su uključeni u proces odlučivanja pokazuju veći stepen odgovornosti prema konačnim rezultatima. Poseban izazov za komunikaciju u procesu odlučivanja predstavlja savremeno poslovno okruženje koje karakterišu brzina promena, neizvesnost i velika količina dostupnih informacija. U takvim uslovima organizacije moraju razviti sposobnost selekcije relevantnih informacija i njihove efikasne distribucije. Prevelika količina komunikacionih sadržaja može otežati odlučivanje ukoliko ne postoje jasni kriterijumi za procenu važnosti informacija. Zbog toga savremeni menadžment sve više naglašava kvalitet komunikacije, a ne samo količinu razmenjenih podataka. Liderstvo predstavlja jedan od ključnih faktora koji određuju kvalitet komunikacije u procesu odlučivanja. Lideri koji podstiču otvorenu razmenu mišljenja, aktivno slušaju zaposlene i stvaraju atmosferu poverenja povećavaju mogućnost donošenja kvalitetnijih odluka. Nasuprot tome, organizacije u kojima dominira zatvoren komunikacioni sistem suočavaju se sa većim rizikom od pogrešne procene problema, kasnog reagovanja i slabije implementacije odluka. Uloga poslovne komunikacije posebno dolazi do izražaja u kriznim situacijama, kada brzina i preciznost prenosa informacija mogu imati presudan značaj. Tokom organizacionih kriza zaposleni i zainteresovane strane zahtevaju jasne, pravovremene i pouzdane informacije. Neadekvatna komunikacija u takvim situacijama može povećati neizvesnost i negativno uticati na poverenje prema organizaciji, dok efikasna komunikacija može doprineti stabilizaciji procesa i uspešnijem upravljanju krizom. Digitalizacija je dodatno promenila način na koji se odluke donose u savremenim organizacijama. Informacioni sistemi omogućavaju brži pristup podacima, virtuelnu saradnju timova i donošenje odluka zasnovanih na analizi većeg broja informacija. Ipak, istraživanja ukazuju da tehnološka podrška mora biti kombinovana sa odgovarajućim komunikacionim kompetencijama zaposlenih i razvijenom organizacionom kulturom, kako bi digitalni alati zaista doprineli kvalitetnijem odlučivanju.

Analizirana literatura pokazuje da postoji snažna povezanost između kvaliteta poslovne komunikacije i uspešnosti organizacionog odlučivanja. Organizacije koje razvijaju transparentne komunikacione sisteme, podstiču razmenu znanja i uključuju zaposlene u procese odlučivanja imaju veći potencijal za donošenje pravovremenih, kvalitetnih i održivih odluka. Shodno tome, poslovna komunikacija se može posmatrati kao jedan od ključnih preduslova efektivnog menadžmenta i dugoročne organizacione uspešnosti.

Komparativna analiza prethodnih istraživanja

Pregled relevantne literature pokazuje da je veza između poslovne komunikacije, organizacione efikasnosti i procesa donošenja odluka predmet brojnih teorijskih i empirijskih istraživanja. Istraživanja se razlikuju prema ciljevima, metodološkim pristupima i organizacionim kontekstima, ali najveći broj autora ukazuje na postojanje pozitivne povezanosti između kvaliteta komunikacionih procesa i uspešnosti organizacije. U nastavku je prikazan komparativni pregled odabranih istraživanja koja su značajna za razumevanje uloge poslovne komunikacije u savremenim organizacijama.

Tabela 1. Komparativni prikaz odabranih istraživanja o ulozi poslovne komunikacije u savremenim organizacijama

Autor(i) i godina	**Predmet i cilj istraživanja**	**Metodološki pristup**	**Ključni nalazi**
Clampitt & Downs (1993)	Analiza odnosa između kvaliteta organizacione komunikacije i zadovoljstva zaposlenih	Empirijsko istraživanje zaposlenih u organizacijama	Utvrđeno je da kvalitet komunikacije značajno utiče na zadovoljstvo zaposlenih, njihovu informisanost i odnos prema organizaciji.
Tourish & Hargie (2004)	Ispitivanje uloge komunikacije u upravljanju organizacijama	Analiza organizacione komunikacije kroz studije slučaja	Ukazano je da otvorena komunikacija doprinosi efikasnijem upravljanju i smanjenju organizacionih problema.
Men (2014)	Analiza odnosa interne komunikacije, liderstva i organizacione reputacije	Kvantitativno istraživanje	Rezultati pokazuju da transparentna komunikacija lidera pozitivno utiče na poverenje zaposlenih i organizacionu posvećenost.
Welch (2012)	Istraživanje interne komunikacije kao faktora angažovanosti zaposlenih	Pregled i konceptualna analiza	Interna komunikacija identifikovana je kao važan preduslov razvoja organizacione kulture i angažovanosti.
Verčič, Verčič & Sriramesh (2012)	Analiza uloge interne komunikacije u savremenim organizacijama	Pregled literature	Autori naglašavaju da interna komunikacija predstavlja stratešku funkciju, a ne samo administrativni proces.
Ruck & Welch (2012)	Istraživanje veze između interne komunikacije i angažovanosti zaposlenih	Konceptualni model uz pregled empirijskih nalaza	Pokazana je važnost dvosmerne komunikacije i uključivanja zaposlenih u organizacione procese.
Men & Stacks (2014)	Analiza uticaja komunikacije lidera na odnose zaposlenih i organizacije	Kvantitativno istraživanje	Rezultati potvrđuju da autentična i otvorena komunikacija lidera povećava poverenje i pozitivne stavove zaposlenih.
Mishra, Boynton & Mishra (2014)	Uloga interne komunikacije u izgradnji poverenja tokom promena	Pregled i analiza organizacionih promena	Efikasna komunikacija identifikovana je kao ključni faktor uspešnog upravljanja promenama.
Welch & Jackson (2007)	Razvoj koncepta interne komunikacije prema različitim grupama zaposlenih	Teorijska analiza	Predložen je višedimenzionalni pristup internoj komunikaciji koji uključuje različite nivoe organizacionih odnosa.
Leonardi (2021)	Uticaj digitalnih tehnologija na organizacionu komunikaciju	Konceptualna analiza digitalnog rada	Digitalni alati menjaju tokove komunikacije, ali njihov efekat zavisi od organizacionog konteksta.
Men (2015)	Veza između komunikacije lidera, organizacione kulture i odnosa sa zaposlenima	Empirijsko istraživanje	Potvrđena je važnost komunikacionog stila lidera za razvoj pozitivne organizacione klime.
Shockley-Zalabak (2015)	Analiza komunikacije, poverenja i organizacione efektivnosti	Pregled teorijskih i empirijskih istraživanja	Organizacije sa razvijenom komunikacionom kulturom ostvaruju veći nivo efektivnosti i saradnje.

Na osnovu prikazanih istraživanja mogu se uočiti određeni zajednički obrasci. Prvo, većina autora potvrđuje da poslovna komunikacija ima pozitivan uticaj na organizacione rezultate, ali da taj uticaj nije direktan i jednostavan, već zavisi od drugih organizacionih faktora. Posebno se izdvajaju poverenje, organizaciona kultura, stil liderstva i mogućnost zaposlenih da učestvuju u razmeni informacija. Drugo, istraživanja ukazuju na promenu uloge poslovne komunikacije tokom poslednjih decenija. Dok su stariji pristupi komunikaciju posmatrali uglavnom kao sredstvo prenosa informacija i kontrole, savremena istraživanja je posmatraju kao strateški proces koji utiče na stvaranje znanja, razvoj odnosa i donošenje odluka. Ovaj pomak posebno je vidljiv u istraživanjima interne komunikacije, gde se naglašava značaj poverenja, transparentnosti i participacije zaposlenih. Treće, komparativna analiza pokazuje da digitalna transformacija predstavlja novu dimenziju poslovne komunikacije. Savremene organizacije raspolažu većim brojem komunikacionih kanala nego ranije, ali povećana dostupnost informacija istovremeno zahteva razvijene sposobnosti upravljanja informacijama. Zbog toga buduća istraživanja sve više usmeravaju pažnju na ravnotežu između tehnoloških mogućnosti i ljudskih aspekata komunikacije. Na osnovu analiziranih studija može se zaključiti da poslovna komunikacija predstavlja jedan od ključnih faktora organizacione efikasnosti i kvalitetnog donošenja odluka. Iako se istraživanja razlikuju prema metodama i kontekstima, postoji visok stepen saglasnosti da organizacije koje razvijaju otvorene, pouzdane i participativne komunikacione sisteme imaju veći kapacitet za ostvarivanje boljih poslovnih rezultata.

Diskusija rezultata

Analiza prethodnih istraživanja pokazuje visok stepen saglasnosti među autorima da poslovna komunikacija predstavlja značajan faktor organizacione efikasnosti i uspešnog donošenja odluka. Iako se istraživanja razlikuju u pogledu metodologije, uzorka i organizacionog konteksta, zajednički zaključak većine studija jeste da kvalitet komunikacionih procesa utiče na sposobnost organizacije da koordinira aktivnosti, razvija znanje, upravlja promenama i ostvaruje postavljene ciljeve. Jedan od najznačajnijih nalaza komparativne analize jeste da efekti poslovne komunikacije nisu ograničeni samo na brzinu i tačnost prenosa informacija. Savremena istraživanja ukazuju da komunikacija ima širu organizacionu funkciju jer utiče na razvoj poverenja, organizacione kulture i odnosa između zaposlenih i menadžmenta. Drugim rečima, organizacije ne ostvaruju prednosti samo zato što raspolažu većom količinom informacija, već zato što razvijaju sposobnost da te informacije pravilno razmenjuju, tumače i koriste u procesu donošenja odluka. Rezultati analiziranih studija ukazuju na posebno značajnu ulogu interne komunikacije. Organizacije koje neguju transparentnost, otvoren dijalog i mogućnost povratne informacije zaposlenih ostvaruju povoljniju organizacionu klimu i viši nivo angažovanosti zaposlenih. Ovakav nalaz može se objasniti činjenicom da zaposleni koji razumeju organizacione ciljeve i imaju pristup relevantnim informacijama lakše usklađuju svoje aktivnosti sa strateškim prioritetima organizacije. Istovremeno, uključivanje zaposlenih u komunikacione procese omogućava menadžmentu pristup različitim perspektivama i praktičnim znanjima koja mogu unaprediti kvalitet odluka. Međutim, analiza literature pokazuje da sama intenzivna komunikacija nije dovoljna za ostvarivanje organizacione efikasnosti. Kvalitet komunikacije zavisi od konteksta u kojem se odvija. Na primer, organizacije sa rigidnom hijerarhijskom strukturom mogu imati razvijene formalne komunikacione kanale, ali ograničenu razmenu mišljenja i povratnih informacija. Nasuprot tome, organizacije koje razvijaju kulturu poverenja i saradnje imaju veći potencijal da komunikaciju koriste kao sredstvo inovacija i unapređenja poslovnih procesa. Posebna pažnja u savremenim istraživanjima posvećuje se ulozi lidera u oblikovanju komunikacione kulture. Rezultati pokazuju da stil komunikacije menadžera značajno utiče na način na koji zaposleni doživljavaju organizaciju i svoju ulogu u njoj. Lideri koji komuniciraju jasno, dosledno i otvoreno doprinose stvaranju poverenja, dok nedovoljna ili nejasna komunikacija može dovesti do nesigurnosti, otpora promenama i smanjenja motivacije zaposlenih. Zbog toga se komunikacione kompetencije lidera sve češće posmatraju kao jedna od ključnih menadžerskih sposobnosti.

U kontekstu donošenja odluka, analiza istraživanja potvrđuje da poslovna komunikacija ima dvostruku funkciju. Sa jedne strane, ona omogućava prikupljanje i distribuciju informacija neophodnih

za analizu problema i izbor odgovarajućih alternativa. Sa druge strane, komunikacija utiče na prihvatanje i implementaciju odluka nakon njihovog donošenja. Odluke koje su rezultat transparentnog komunikacionog procesa imaju veću verovatnoću uspešne realizacije, jer zaposleni bolje razumeju njihove razloge i ciljeve. Komparativna analiza takođe ukazuje na značaj digitalizacije poslovne komunikacije. Savremeni informacioni sistemi i digitalne platforme omogućavaju bržu saradnju i efikasnije upravljanje informacijama, posebno u uslovima rada na daljinu i hibridnih organizacionih modela. Ipak, istraživanja pokazuju da digitalni alati sami po sebi ne stvaraju efikasnu komunikaciju. Njihova uspešna primena zavisi od organizacione kulture, digitalnih kompetencija zaposlenih i sposobnosti menadžmenta da uspostavi ravnotežu između tehnološke efikasnosti i kvaliteta međuljudskih odnosa. Pored zajedničkih zaključaka, uočene su i određene razlike među istraživanjima. Dok pojedini autori dominantno naglašavaju uticaj komunikacije na zadovoljstvo i angažovanost zaposlenih, drugi više pažnje posvećuju njenoj ulozi u strateškom odlučivanju i organizacionim performansama. Ove razlike mogu se objasniti različitim istraživačkim pristupima, sektorima u kojima su istraživanja sprovedena i specifičnostima nacionalnih i organizacionih kultura. Na osnovu sprovedene analize može se zaključiti da poslovna komunikacija predstavlja višedimenzionalni organizacioni resurs čiji se efekti ostvaruju kroz međusobno povezane mehanizme: kvalitet protoka informacija, razvoj poverenja, participaciju zaposlenih, podršku liderstva i sposobnost organizacije da upravlja promenama. Najveći potencijal poslovne komunikacije ostvaruje se u organizacijama koje je ne posmatraju kao administrativnu funkciju, već kao stratešku aktivnost koja doprinosi dugoročnoj efikasnosti i održivom razvoju. Istovremeno, postoje oblasti koje zahtevaju dalja istraživanja. Posebno se izdvajaju pitanja uticaja veštačke inteligencije i novih digitalnih komunikacionih platformi na organizacione odnose, promena uloga menadžera u virtuelnim timovima, kao i razlike u efektima komunikacionih strategija između različitih sektora i nacionalnih kultura. Buduća istraživanja mogu dodatno doprineti razumevanju načina na koji organizacije mogu optimalno koristiti komunikaciju kao strateški resurs.

ZAKLJUČAK

Poslovna komunikacija predstavlja jedan od ključnih elemenata uspešnog funkcionisanja savremenih organizacija i značajan faktor koji utiče na organizacionu efikasnost i kvalitet donošenja odluka. Na osnovu pregleda i komparativne analize relevantnih teorijskih i empirijskih istraživanja može se zaključiti da komunikacija u organizaciji prevazilazi tradicionalnu funkciju prenosa informacija i predstavlja strateški proces kojim se oblikuju odnosi među zaposlenima, organizaciona kultura, upravljanje promenama i ostvarivanje poslovnih ciljeva. Rezultati analizirane literature ukazuju da organizacije koje razvijaju otvorene, transparentne i dvosmerne komunikacione sisteme ostvaruju značajne prednosti u pogledu koordinacije aktivnosti, angažovanosti zaposlenih, razmene znanja i sposobnosti prilagođavanja promenama. Poseban značaj ima interna komunikacija, koja omogućava povezivanje različitih organizacionih nivoa i doprinosi stvaranju zajedničkog razumevanja organizacionih ciljeva. Na taj način komunikacija postaje faktor koji direktno podržava efikasnost poslovnih procesa i razvoj organizacionih sposobnosti.

Analiza prethodnih istraživanja pokazala je da kvalitet poslovne komunikacije ima značajan uticaj na proces donošenja odluka. Pravovremena i pouzdana razmena informacija omogućava menadžerima donošenje kvalitetnijih odluka, dok uključivanje zaposlenih u komunikacione procese doprinosi boljoj proceni problema i uspešnijoj implementaciji donetih odluka. Istovremeno, istraživanja ukazuju da efekti komunikacije zavise od organizacionog konteksta, posebno od stila liderstva, organizacione kulture, strukture organizacije i nivoa digitalne razvijenosti. Poseban izazov za savremene organizacije predstavlja prilagođavanje komunikacionih sistema uslovima digitalne transformacije. Iako digitalne tehnologije omogućavaju bržu i efikasniju razmenu informacija, njihova puna vrednost ostvaruje se samo kada su podržane odgovarajućom organizacionom kulturom i razvijenim komunikacionim kompetencijama zaposlenih. Zbog toga budući razvoj poslovne komunikacije zahteva kombinovanje tehnoloških

mogućnosti sa ljudskim aspektima saradnje, poverenja i međusobnog razumevanja. Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da poslovna komunikacija predstavlja važan strateški resurs organizacije. Njena efikasna primena doprinosi unapređenju organizacionih performansi, povećanju kvaliteta odluka i stvaranju uslova za dugoročnu konkurentnost. Organizacije koje poslovnu komunikaciju posmatraju kao integralni deo upravljanja, a ne samo kao operativnu aktivnost, imaju veći potencijal za uspešno suočavanje sa složenim izazovima savremenog poslovnog okruženja.

LITERATURA

Clampitt, P.G. and Downs, C.W. (1993) 'Employee perceptions of the relationship between communication and productivity: A field study', *Journal of Business Communication*, 30(1), pp. 5–28.

Cornelissen, J. (2020) *Corporate Communication: A Guide to Theory and Practice*. 6th edn. London: SAGE Publications.

Keyton, J. (2017) *Communication Research: Asking Questions, Finding Answers*. 4th edn. New York: McGraw-Hill Education.

Leonardi, P.M. (2021) 'The digital transformation of work: Organizational implications of emerging technologies', *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 8, pp. 1–27.

Men, L.R. (2014) 'Strategic internal communication: Transformational leadership, communication channels, and employee satisfaction', *Management Communication Quarterly*, 28(2), pp. 264–284.

Men, L.R. and Stacks, D.W. (2014) 'The effects of authentic leadership on strategic internal communication and employee-organization relationships', *Journal of Public Relations Research*, 26(4), pp. 301–324.

Mishra, K., Boynton, L. and Mishra, A. (2014) 'Driving employee engagement: The expanded role of internal communications', *International Journal of Business Communication*, 51(2), pp. 183–202.

Mumby, D.K. (2016) *Organizational Communication: A Critical Approach*. 2nd edn. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

Robbins, S.P. and Judge, T.A. (2023) *Organizational Behavior*. 19th edn. Harlow: Pearson.

Ruck, K. and Welch, M. (2012) 'Valuing internal communication; management and employee perspectives', *Public Relations Review*, 38(2), pp. 294–302.

Shockley-Zalabak, P. (2015) *Fundamentals of Organizational Communication: Knowledge, Sensitivity, Skills, Values*. 9th edn. Boston: Pearson.

Tourish, D. and Hargie, O. (2004) *Key Issues in Organizational Communication*. London: Routledge.

Verčič, A.T., Verčič, D. and Sriramesh, K. (2012) 'Internal communication: Definition, parameters, and the future', *Public Relations Review*, 38(2), pp. 223–230.

Welch, M. (2012) 'Appropriateness and acceptability: Employee perspectives of internal communication', *Public Relations Review*, 38(2), pp. 246–254.

Welch, M. and Jackson, P.R. (2007) 'Rethinking internal communication: A stakeholder approach', *Corporate Communications: An International Journal*, 12(2), pp. 177–198.

Yukl, G. (2013) *Leadership in Organizations*. 8th edn. Boston: Pearson.

Zerfass, A. and Viertmann, C. (2017) 'Creating business value through corporate communication: A theory-based framework and its practical application', *Journal of Communication Management*, 21(1), pp. 68–81.

THE ROLE OF BUSINESS COMMUNICATION IN ORGANIZATIONAL EFFICIENCY AND DECISION-MAKING

Dr Vilić Simonida, svilic26@yahoo.com

Abstract: *Business communication is one of the key determinants of successful organizational performance, as it enables effective information exchange, coordination of activities, interpersonal relationship development, and support for managerial decision-making. The aim of this paper is to analyse and compare findings from relevant national and international studies examining the impact of business communication on organizational efficiency and decision-making quality. The paper is based on a literature review using comparative analysis and critical synthesis of previous research published in leading scientific journals and authoritative books in the fields of management, organizational behaviour, and business communication. The analysis indicates that communication quality significantly influences employee productivity, coordination of organizational activities, organizational commitment, and the effectiveness of strategic and operational decision-making. Particular importance is attached to two-way communication, an organizational culture that promotes open information exchange, and the implementation of digital communication technologies, which enhance organizational flexibility and adaptability to environmental changes. The reviewed studies consistently demonstrate a positive relationship between effective business communication and organizational performance, although the magnitude of this relationship varies depending on organizational structure, leadership style, and environmental characteristics. Business communication represents a strategic organizational resource that contributes substantially to competitiveness, organizational effectiveness, and sustainable organizational development.*

Keywords: *business communication, organizational efficiency, decision-making, organizational communication, management, literature review*

UDK: 007:004.056.5
COBISS.SR-ID 200314633

SAVREMENI BEZBEDNOSNI RIZICI I SAJBER KRIMINAL U BEZBEDNOSNIM INSTITUCIJAMA

Kastratović Vasilije, Primus Lumennis d.o.o. Beograd
Dr Obrenović Predrag, Visoka škola za komunikacije, Beograd
Dr Boban Tomić, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Apstrakt: *Savremene bezbednosne institucije sve više zavise od informaciono-komunikacionih sistema u obavljanju svojih operativnih i strateških funkcija, pri čemu zaštita informacija postaje jedan od ključnih elemenata nacionalne bezbednosti. Paralelno sa digitalizacijom bezbednosnog sektora, raste i izloženost sajber pretnjama koje mogu ugroziti poverljivost, integritet i dostupnost podataka od operativnog značaja (ENISA, 2023). Ove pretnje obuhvataju širok spektar aktivnosti, od sajber špijunaže i ciljanih napada na kritične sisteme, do insajderskih rizika i kompromitacije bezbednosnih mreža. Cilj rada je da analizira osnovne pokazatelje bezbednosnih rizika u savremenom društvu, sa posebnim fokusom na zaštitu informacija u bezbednosnim institucijama, oblike sajber kriminala koji ugrožavaju nacionalnu bezbednost i savremene mere zaštite koje se primenjuju radi njihovog suzbijanja. Rad takođe razmatra organizacione, tehničke i strateške mehanizme zaštite, uz poseban osvrt na ulogu državnih struktura u jačanju otpornosti bezbednosnog sistema (NATO CCDCOE, 2022). Rezultati rada ukazuju da efikasna zaštita informacija u bezbednosnim institucijama zahteva integrisani pristup koji uključuje napredne tehnološke mere, stroge procedure kontrole pristupa, kontinuiranu edukaciju kadrova i međunarodnu saradnju u oblasti sajber bezbednosti.*

Ključne reči*: bezbednosne institucije, zaštita informacija, sajber bezbednost, sajber kriminal, kritična infrastruktura, insajderske pretnje*

UVOD

Bezbednosne institucije savremenih država predstavljaju jedan od najosetljivijih i najkritičnijih segmenata ukupnog sistema nacionalne bezbednosti (Brenner, 2010). Digitalna transformacija bezbednosnog sektora omogućila je bržu obradu podataka, efikasnije donošenje odluka i unapređenje operativnih kapaciteta, ali je istovremeno povećala izloženost kompleksnim sajber pretnjama (ENISA, 2023). Agencija Evropske unije za sajber bezbednost (ENISA) ima centralnu ulogu u unapređenju sajber bezbednosti na nivou Evropske unije. Njene aktivnosti obuhvataju podršku razvoju evropskih politika sajber bezbednosti, jačanje poverenja u informaciono-komunikacione tehnologije kroz sertifikacione mehanizme, saradnju sa državama članicama i institucijama EU, kao i razvoj kapaciteta za odgovor na savremene sajber pretnje. Kroz stručne analize, edukaciju i razmenu znanja, ENISA doprinosi povećanju otpornosti digitalne infrastrukture i unapređenju bezbednosti evropskog digitalnog prostora (ENISA, 2023).

Informacije u bezbednosnim institucijama predstavljaju strateški resurs, što ih čini delom kritične infrastrukture. Zbog toga se zaštita informacija posmatra kao deo šireg koncepta zaštite kritične infrastrukture, pri čemu se posebna pažnja posvećuje očuvanju poverljivosti, integriteta i dostupnosti podataka koji imaju bezbednosni značaj.

Prema izveštajima Agencije Evropske unije za sajber bezbednost (ENISA), bezbednosni sektor spada u visoko rizične ciljeve sajber napada, posebno u kontekstu naprednih trajnih pretnji (APT) i državom

podržanih operacija koje imaju za cilj prikupljanje obaveštajnih podataka ili narušavanje funkcionalnosti institucija (ENISA, 2023). Ovakvi oblici napada sve više ukazuju na to da sajber prostor postaje domen u kojem se odvijaju aktivnosti sa izraženim geopolitičkim karakterom.

U tom kontekstu, zaštita informacija u bezbednosnim institucijama zahteva specifičan pristup koji prevazilazi standardne modele informacione bezbednosti i uključuje visok nivo kontrole pristupa, segmentaciju mreža, primenu naprednih bezbednosnih arhitektura i kontinuirani nadzor nad sistemima. Pored tehničkog aspekta, ključnu ulogu imaju organizacione procedure i ljudski faktor, koji prema NATO smernicama za sajber odbranu predstavlja jednu od najkritičnijih tačaka bezbednosnog lanca (NATO CCDCOE, 2022). NATO Centar izvrsnosti za kooperativnu sajber odbranu predstavlja multinacionalnu i interdisciplinarnu instituciju koja se bavi istraživanjem, obukom i razvojem kapaciteta u oblasti sajber odbrane i sajber bezbednosti.

Zbog toga je predmet ovog rada analiza rizika, oblika sajber kriminala i savremenih mera zaštite informacija u bezbednosnim institucijama, sa posebnim fokusom na specifičnosti koje proizilaze iz njihove uloge u sistemu nacionalne bezbednosti.

RIZICI U ZAŠTITI INFORMACIJA U BEZBEDNOSNIM INSTITUCIJAMA

Zaštita informacija u bezbednosnim institucijama suočava se sa specifičnim i složenim rizicima koji proizilaze iz prirode njihovih zadataka, osetljivosti podataka i visokog stepena izloženosti ciljanim sajber napadima. Za razliku od komercijalnih ili administrativnih sistema, bezbednosne institucije upravljaju informacijama koje imaju direktan značaj za nacionalnu bezbednost, operativne aktivnosti i međunarodnu saradnju, što ih čini primarnim metama sofisticiranih napada.

Jedan od ključnih rizika predstavlja sajber špijunaža, koja se najčešće sprovodi od strane državnih aktera ili visoko organizovanih grupa, sa ciljem prikupljanja poverljivih podataka o operativnim planovima, bezbednosnim procedurama i strateškim dokumentima. Ovakvi napadi su po pravilu dugotrajni, teško uočljivi i oslanjaju se na napredne tehnike prikrivanja prisustva u mreži (ENISA, 2023). Prema Gordiću, sajber špijunaža predstavlja oblik sajber kriminala usmeren na prikupljanje obaveštajnih podataka o planovima i aktivnostima drugih država, međunarodnih organizacija ili konkurentskih kompanija, pri čemu se koristi sajber prostor i specijalizovane metode i akteri osposobljeni za takve operacije. Ovaj oblik delovanja ima za cilj otkrivanje državnih, službenih ili poslovnih tajni, sa naglaskom na pribavljanje strateški značajnih informacija u digitalnom okruženju (Gordić, 2022:275).

Insajderske pretnje predstavljaju značajan bezbednosni rizik u sistemima u kojima korisnici imaju visok nivo privilegovanih pristupa, jer zloupotreba ili nepažnja ovlašćenih lica može dovesti do kompromitacije osetljivih podataka i sistema (Stallings, 2017). Ovaj rizik je posebno izražen u institucijama gde veliki broj korisnika ima različite nivoe pristupa osetljivim podacima, što povećava mogućnost zloupotrebe ili nepažnje. Prema Matiću, insajderske pretnje predstavljaju složen i dinamičan rizik koji utiče na javni i privatni sektor kritične infrastrukture (Matić, 2024:9).

Takođe, značajan rizik predstavljaju napadi na komandno-kontrolne (C2) sisteme, koji se koriste za upravljanje i koordinaciju operativnih aktivnosti bezbednosnih struktura. Kompromitacija ovih sistema može dovesti do ozbiljnog narušavanja operativne sposobnosti, kašnjenja u reakciji ili potpunog gubitka kontrole nad bezbednosnim procesima.

U savremenom kontekstu sve su prisutniji i APT (Advanced Persistent Threat) napadi, koji se odlikuju visokim stepenom sofisticiranosti, dugotrajnim prisustvom u kompromitovanoj mreži i jasno definisanim strateškim ciljevima. Ovi napadi se najčešće povezuju sa državnim ili para-državnim akterima i usmereni su na dugoročno prikupljanje obaveštajnih podataka (NATO CCDCOE, 2022). Dodatno, značajan rizik predstavlja i kompromitacija lanca snabdevanja (supply chain attacks), gde se

napad ne usmerava direktno na instituciju, već preko slabije zaštićenih dobavljača softvera, hardvera ili usluga, čime se indirektno kompromituje bezbednosni sistem.

Sve navedeno ukazuje da rizici u bezbednosnim institucijama nisu izolovani, već međusobno povezani i često deo šire, koordinisane strategije sajber delovanja usmerene na narušavanje funkcionalnosti državnog bezbednosnog aparata.

SAJBER KRIMINAL USMEREN NA BEZBEDNOSNE INSTITUCIJE

Sajber kriminal usmeren na bezbednosne institucije predstavlja posebno kompleksan i visokorizičan segment savremenih bezbednosnih pretnji, budući da se ne radi o klasičnim oblicima kriminala motivisanim isključivo finansijskom koristi, već o strukturisanim i strateški usmerenim aktivnostima koje često imaju političke, obaveštajne ili geopolitičke ciljeve (ENISA, 2023). U ovom kontekstu, bezbednosne institucije postaju primarne mete napada usmerenih na prikupljanje poverljivih informacija, narušavanje operativnih kapaciteta ili kompromitaciju kritičnih sistema.

Prema Brenneru, sajber kriminal obuhvata ponašanja koja su zabranjena zato što ugrožavaju društveni poredak i bezbednost. Njegova osnovna specifičnost u odnosu na tradicionalni kriminal ogleda se u činjenici da izvršioci koriste informaciono-komunikacione tehnologije kao sredstvo za vršenje protivpravnih aktivnosti. Veliki deo savremenog sajber kriminala zapravo predstavlja prenošenje klasičnih oblika kriminala iz fizičkog okruženja u digitalni prostor, pri čemu sajber prostor postaje novo okruženje za izvršenje već postojećih krivičnih dela na tehnološki naprednije načine (Brenner, 2010).

Jedan od najznačajnijih oblika sajber kriminala u ovom domenu jeste državno podržana sajber špijunaža, koja se realizuje kroz sofisticirane operacije usmerene na infiltraciju mreža bezbednosnih institucija (NATO CCDCOE, 2022). Ovi napadi se najčešće izvode uz korišćenje naprednih alata za prikrivanje, prilagođenog malvera i višestepenih metoda infiltracije, sa ciljem dugotrajnog zadržavanja u kompromitovanom sistemu i neprimetnog prikupljanja podataka.

Posebnu kategoriju predstavljaju APT (Advanced Persistent Threat) grupe, koje karakteriše visok nivo organizovanosti, tehnička sofisticiranost i strateško planiranje napada. Ove grupe ne deluju oportunistički, već imaju jasno definisane ciljeve, koji se odnose na bezbednosne, vojne ili političke informacije. Prema NATO CCDCOE analizama, APT napadi predstavljaju jedan od ključnih izazova savremene sajber odbrane, upravo zbog njihove dugotrajnosti i sposobnosti da izbegnu standardne bezbednosne mehanizme detekcije (NATO CCDCOE, 2022).

Pored toga, značajan segment sajber kriminala čine ciljani napadi na kritične bezbednosne sisteme, uključujući sisteme za nadzor, komunikaciju i komandno upravljanje. Kompromitacija ovih sistema može dovesti do ozbiljnih posledica po nacionalnu bezbednost, uključujući gubitak kontrole nad operativnim aktivnostima ili dezinformisanje ključnih donosilaca odluka (ENISA, 2023).

U savremenim uslovima sve je izraženija i pojava operacija informacionog uticaja (information warfare), gde se sajber napadi kombinuju sa psihološkim i propagandnim aktivnostima u cilju destabilizacije institucija i narušavanja poverenja u bezbednosni sistem države. Ovakve aktivnosti često prelaze granice klasičnog sajber kriminala i ulaze u domen hibridnih pretnji (Rid, 2013).

Takođe, sve češći oblik napada predstavlja i kompromitacija digitalnih lanaca snabdevanja, gde napadači koriste slabosti eksternih dobavljača softvera i hardvera kako bi indirektno kompromitovali bezbednosne institucije (Anderson, 2020). Ovaj pristup omogućava zaobilaženje direktnih zaštitnih mehanizama i otežava identifikaciju izvora napada.

Sve navedeno ukazuje da sajber kriminal usmeren na bezbednosne institucije ima izraženu stratešku dimenziju, pri čemu se granica između kriminalnih aktivnosti i državno organizovanih operacija sve više briše, što dodatno otežava pravnu kvalifikaciju i međunarodnu saradnju u njegovom suzbijanju.

MERE BEZBEDNOSTI U BEZBEDNOSNIM INSTITUCIJAMA

Mere bezbednosti u bezbednosnim institucijama predstavljaju ključni segment zaštite informacija, imajući u vidu da se radi o sistemima koji upravljaju visoko osetljivim i klasifikovanim podacima od značaja za nacionalnu bezbednost. Za razliku od opštih informacionih sistema, u ovom kontekstu bezbednosne mere moraju biti višeslojne, strogo kontrolisane i prilagođene visokom stepenu rizika od ciljanih sajber napada.

Jedan od osnovnih pristupa zaštiti predstavlja segmentacija mreža, odnosno razdvajanje informacionih sistema prema nivou poverljivosti i funkcionalnoj nameni. Na ovaj način se ograničava mogućnost lateralnog kretanja napadača unutar sistema, čime se značajno smanjuje potencijalna šteta u slučaju kompromitacije jednog segmenta mreže. U posebno osetljivim okruženjima primenjuju se i air-gapped sistemi, koji su fizički izolovani od javnih mreža i interneta.

Poseban značaj ima klasifikacija informacija, koja podrazumeva jasno definisane nivoe poverljivosti (npr. poverljivo, strogo poverljivo, interno). Ovaj mehanizam omogućava kontrolu pristupa podacima u skladu sa bezbednosnim ovlašćenjima korisnika i principom „need-to-know“, čime se minimizira rizik od neovlašćenog pristupa i curenja informacija.

U savremenim bezbednosnim institucijama ključnu ulogu imaju SOC (Security Operations Center) i CSIRT timovi (Computer Security Incident Response Team), koji su odgovorni za kontinuirano praćenje bezbednosnih događaja, detekciju incidenata i koordinisani odgovor na sajber napade. Ovi centri omogućavaju centralizovano upravljanje bezbednosnim incidentima i brzu reakciju u slučaju kompromitacije sistema (ENISA, 2023).

Takođe, značajnu ulogu ima višefaktorska autentifikacija (MFA) i striktna kontrola pristupa, koja obezbeđuje da samo autorizovani korisnici mogu pristupiti određenim resursima. U kombinaciji sa principom minimalnih privilegija, ovaj pristup značajno smanjuje mogućnost zloupotrebe naloga.

Savremeni bezbednosni modeli sve više se zasnivaju na konceptu Zero Trust arhitekture, koja polazi od pretpostavke da nijedan korisnik ili uređaj nije inherentno pouzdan, čak ni unutar interne mreže. Svaki zahtev za pristup mora biti kontinuirano verifikovan, čime se dodatno povećava nivo zaštite od internih i eksternih pretnji (NIST, 2020).

Pored tehničkih mera, od izuzetnog značaja su i organizacione procedure, uključujući redovne bezbednosne provere zaposlenih, obuke i simulacije sajber incidenata, kao i strogo definisane protokole za postupanje u slučaju kompromitacije sistema. Sve navedene mere zajedno čine integrisani sistem sajber odbrane, koji omogućava povećanje otpornosti bezbednosnih institucija na sve sofisticiranije oblike sajber pretnji.

ZAKLJUČAK

Zaštita informacija u bezbednosnim institucijama predstavlja jedan od ključnih elemenata savremenog sistema nacionalne bezbednosti, imajući u vidu sve veću zavisnost operativnih i strateških funkcija države od informaciono-komunikacionih sistema. U uslovima ubrzane digitalizacije i razvoja složenih mrežnih infrastruktura, bezbednosne institucije postaju istovremeno nosioci zaštite informacija i primarne mete sofisticiranih sajber pretnji.

Analiza sprovedena u radu pokazuje da su najznačajniji rizici u ovom domenu povezani sa državom podržanim sajber špijunažama, APT napadima, insajderskim pretnjama i kompromitacijom kritičnih informacionih sistema. Poseban problem predstavlja činjenica da se savremeni napadi ne zasnivaju isključivo na tehničkoj eksploataciji ranjivosti, već uključuju dugoročne, strateški planirane operacije koje često ostaju neotkrivene duži vremenski period, što dodatno povećava njihov potencijalni uticaj.

U tom kontekstu, savremene mere zaštite informacija u bezbednosnim institucijama moraju biti zasnovane na višeslojnom i integrisanom pristupu koji uključuje segmentaciju mreža, klasifikaciju informacija, primenu naprednih sistema za detekciju i odgovor na incidente, kao i razvoj Zero Trust bezbednosnih arhitektura. Posebnu ulogu imaju SOC i CSIRT timovi, koji omogućavaju kontinuirani nadzor i brzu reakciju na bezbednosne incidente, čime se značajno smanjuje operativni rizik.

Rezultati rada ukazuju da efikasna zaštita informacija u bezbednosnim institucijama ne zavisi isključivo od tehnoloških rešenja, već i od organizacione strukture, obučenosti kadrova i kontinuiranog unapređenja bezbednosnih procedura. U tom smislu, ljudski faktor ostaje jedan od najvažnijih elemenata ukupnog bezbednosnog sistema, dok edukacija i kontrola pristupa predstavljaju osnovne preventivne mehanizme.

Na kraju, može se zaključiti da sajber prostor predstavlja novu dimenziju savremenih bezbednosnih izazova u kojoj se prepliću tehnički, organizacioni i geopolitički aspekti. Zbog toga je jačanje otpornosti bezbednosnih institucija kroz razvoj naprednih sistema zaštite, međunarodnu saradnju i stalno prilagođavanje novim pretnjama od suštinskog značaja za očuvanje stabilnosti i bezbednosti savremenih država.

LITERATURA

Anderson, R. (2020). *Security Engineering. A Guide to Building Dependable Distributed Systems*, Third Edition, Wiley. https://download.e-bookshelf.de/download/0015/3092/35/L-G-0015309235-0048729244.pdf

Brenner, S. (2010). *Cybercrime: Criminal Threats from Cyberspace (Crime, Media, and Popular Culture),* Praeger

Council of Europe (2001). *Convention on Cybercrime (Budapest Convention)* https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/179163/20090225ATT50418EN.pdf

ENISA (2023). *Cybersecurity Threat Landscape*.

ISO/IEC 27001:2022 – Information security, cybersecurity and privacy protection — Information security management systems — Requirements. https://www.exactls.com/wp-content/uploads/2025/02/ISO_IEC-270012022-ed.3.pdf

Matić, G. (2024) Umanjivanje insajderske pretnje, Beograd https://nsa.gov.rs/extfile/sr/1485/Umanjivanje_insajderske_pretnje-skripta_.pdf

NATO CCDCOE (2022). *Cyber Defence Reports*.

NIST (2020). *Zero Trust Architecture*.

Rid, T. (2013). *Cyber War Will Not Take Place. Routledge.*

Stallings, W. (2017). *Network Security Essentials: Applications and Standards, 6th Edition,* Pearson. https://alighasemi.professora.ir/uploads/user4686/1664654207Network_Security_Essentials_Applications_and_Standards_6th_Edition.pdf

Zakon o informacionoj bezbednosti Republike Srbije ("Sl. glasnik RS", br. 91/2025) https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-informacionoj-bezbednosti-2025.html

CONTEMPORARY SECURITY RISKS AND CYBERCRIME IN SECURITY INSTITUTIONS

Kastratović Vasilije, Primus Lumennis d.o.o. Beograd
Dr Obrenović Predrag, Visoka škola za komunikacije, Beograd
Dr Boban Tomić, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Abstract: *Modern security institutions increasingly rely on information and communication systems in performing their operational and strategic functions, making information protection one of the key elements of national security. Alongside the digitalization of the security sector, exposure to cyber threats is continuously increasing, potentially jeopardizing the confidentiality, integrity, and availability of operationally significant data (ENISA, 2023). These threats encompass a wide range of activities, from cyber espionage and targeted attacks on critical systems to insider threats and the compromise of security networks. The aim of this paper is to analyze the key indicators of security risks in contemporary society, with a particular focus on information protection in security institutions, forms of cybercrime that threaten national security, and modern security measures implemented to counter such threats. The paper also examines organizational, technical, and strategic protection mechanisms, with special emphasis on the role of state structures in strengthening the resilience of the security system (NATO CCDCOE, 2022). The results indicate that effective information protection in security institutions requires an integrated approach that includes advanced technological measures, strict access control procedures, continuous personnel training, and international cooperation in the field of cybersecurity.*

Keywords: *security institutions, information protection, cybersecurity, cybercrime, critical infrastructure, insider threats*

UDK: 347.65/.68(4-15)
COBISS.SR-ID 200323337

POJAM I VRSTE NASLEĐIVANJA U SAVREMENOM NASLEDNOM PRAVU

Dr Zdravkovska Andrea, Pravni fakultet Kičevo, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski" – Bitola, Republika Severna Makedonija, andrea.zdravkovska@uklo.edu.mk

Apstrakt: *Rad predstavlja celovito naučno izlaganje o pojmu i vrstama nasleđivanja, sa posebnim osloncem na institute zakonskog i zaveštajnog nasleđivanja, nužnog dela, nedostojnosti za nasleđivanje i ostavinskog postupka.. Osnovna teza rada jeste da nasledno pravo zemalja Zapadnog Balkana, iako normativno diferencirano nakon raspada jugoslovenskog pravnog prostora, i dalje počiva na istom vrednosnom jezgru: ograničenoj slobodi testiranja, zaštiti porodice i ideji pravne sigurnosti u prenosu imovine mortis causa. Komparativni deo rada obuhvata Srbiju, Severnu Makedoniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Sloveniju, uz povremeno pozivanje na kontinentalnoevropski model nužnog dela radi jasnijeg normativnog poređenja. Zaključuje se da savremena reforma naslednog prava ne bi trebalo da ide ka potpunoj liberalizaciji zaveštajne slobode, već ka preciznijem uređenju spornog kruga nužnih naslednika, digitalizaciji ostavinskog postupka i boljoj zaštiti ranjivih lica u složenim porodičnim strukturama.*

Ključne reči: *nasledno pravo, zakonsko nasleđivanje, zaveštanje, nužni deo, nedostojnost, ostavinski postupak, Zapadni Balkan, komparativno pravo.*

UVOD

Nasledno pravo je jedna od najstarijih i istovremeno najosetljivijih oblasti privatnog prava, jer se u njemu, možda jasnije nego u bilo kojoj drugoj građanskopravnoj disciplini, prepliću autonomija pojedinca, porodična solidarnost, ekonomska funkcija svojine i javni interes pravne sigurnosti. Polazni dokument na kome je zasnovan ovaj rad ispravno identifikuje ključne institute: zakonsko i zaveštajno nasleđivanje, nužni deo, nedostojnost za nasleđivanje, kao i potrebu da se naslednopravni sistemi postjugoslovenskog prostora sagledaju komparativno.[45]

Smrt fizičkog lica nije samo biološka činjenica, nego i pravni događaj koji pokreće sukcesiju subjektivnih imovinskih prava i obaveza. U tom smislu, nasledno pravo ne uređuje samo tehnički prelazak imovine, već i pitanje legitimiteta tog prelaska: ko treba da nasledi, po kom osnovu, u kom obimu i uz koja ograničenja. Na normativnom planu ono balansira između dva velika principa. Prvi je privatnopravna autonomija, koja ostaviocu priznaje pravo da za slučaj smrti odredi sudbinu svoje imovine. Drugi je porodično-socijalna korekcija, koja najbližim članovima porodice obezbeđuje minimum pravne zaštite čak i protiv volje ostavioca.

U pravnim sistemima zemalja Zapadnog Balkana ovaj balans je istorijski oblikovan pod snažnim uticajem kontinentalnoevropske tradicije i zajedničkog jugoslovenskog zakonodavnog nasleđa. Iako su nacionalna zakonodavstva posle raspada zajedničke države razvijala sopstvena rešenja, zajednička matrica ostala je prepoznatljiva: nasleđivanje se zasniva na zakonu ili zaveštanju; bliži nasledni red isključuje dalji; potomci i bračni drug imaju centralnu naslednopravnu poziciju; a sloboda testiranja nije apsolutna, jer je ograničena ustanovom nužnog dela.[46]

[45] Ristov A., Micković D., Nasledno pravo, Skopje, 2016, str. 10-15.
[46] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 2, 4, 39–60, kao i odredbe koje se odnose na zaveštanje.

Metod rada je dogmatsko-pravni, komparativni i kritičko-analitički. Dogmatski metod koristi se radi preciznog izlaganja instituta; komparativni metod radi uočavanja sličnosti i razlika između pravnih sistema Srbije, Severne Makedonije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Slovenije; kritički metod radi ocene da li važeća rešenja odgovaraju promenjenim društvenim okolnostima: većem broju vanbračnih zajednica, rekonstruisanih porodica, međunarodnih migracija, imovine u više država i digitalizacije pravnog prometa.

POJAM I PRAVNA PRIRODA NASLEĐIVANJA

Nasleđivanje je univerzalna sukcesija za slučaj smrti. Njime naslednik, pod uslovima predviđenim zakonom, stupa u pravni položaj ostavioca u pogledu prenosivih imovinskih prava i obaveza. Ono što je strogo lično, kao što su određena lična prava ili odnosi vezani isključivo za ličnost ostavioca, ne prelazi na naslednike. Ova razlika između prenosivog i neprenosivog sadržaja zaostavštine od suštinske je važnosti, jer pokazuje da naslednik ne postaje „nastavak ličnosti" ostavioca, nego pravni sukcesor njegove imovinskopravne sfere.

Pojam zaostavštine obuhvata skup prava i obaveza koji je podoban za nasleđivanje. U nju, po pravilu, ulaze pravo svojine, potraživanja, udeli, novčana sredstva, prava intelektualne svojine u imovinskom delu i dugovi ostavioca do granica koje zakon priznaje. Ne ulaze prava koja su nerazdvojivo povezana sa ličnošću, poput određenih ličnih službenosti ili prava koja su prestala smrću titulara. Iz toga proizlazi da se naslednopravna analiza uvek mora kretati u dva koraka: prvo se utvrđuje sastav zaostavštine, a zatim krug i obim prava naslednika.

Pravna priroda nasleđivanja najbolje se razume kroz tri elementa. Prvo, ono je mortis causa pravni režim, jer proizvodi dejstvo tek smrću ostavioca. Drugo, ono je sukcesivni institut, jer omogućava prelazak imovine s jednog subjekta na druge. Treće, ono je statusno-imovinski institut, jer se imovinska raspodela često vezuje za porodični status: potomstvo, brak, usvojenje, srodstvo i, u određenim sistemima, vanbračnu zajednicu.

Nasledno pravo se stoga ne može svesti na aritmetiku deobe imovine. Njegova prava funkcija je normativno prevođenje porodičnih i imovinskih odnosa u pravno siguran postupak. Upravo zbog toga su formalni uslovi za zaveštanje strogi, pravila o nužnom delu imperativna, a ostavinski postupak institucionalizovan pred sudom ili javnim beležnikom/notarom.

IZVORI I NAČELA NASLEDNOG PRAVA

Osnovni izvor naslednog prava u zemljama Zapadnog Balkana jesu nacionalni zakoni o nasleđivanju, uz dopunski značaj zakona o vanparničnom postupku, notarskih propisa, porodičnog zakonodavstva, pravila međunarodnog privatnog prava i sudske prakse. U evropskom kontekstu posebnu važnost ima i Uredba EU o nasleđivanju br. 650/2012, naročito za države članice EU i slučajeve sa prekograničnim elementom.[47]

Prvo temeljno načelo je načelo univerzalne sukcesije. Njegova svrha je da se izbegne pravni vakuum nakon smrti ostavioca. Imovina ne sme ostati bez titulara, dugovi bez pravnog režima, a pravni promet bez sigurnosti. Zato se naslednik posmatra kao univerzalni sukcesor, iako savremeni sistemi istovremeno uvode mehanizme zaštite naslednika od neograničene odgovornosti za dugove.

Drugo načelo je načelo ravnopravnosti naslednika istog reda. Ono je izraz opšteg građanskopravnog principa jednakosti i zabrane diskriminacije. U savremenom pravu više nema razlike između muške i

[47] Uredba (EU) br. 650/2012 Evropskog parlamenta i Saveta od 4. jula 2012. o nadležnosti, merodavnom pravu, priznanju i izvršenju odluka i prihvatanju i izvršenju javnih isprava u naslednim stvarima i o uspostavljanju Evropskog naslednog sertifikata.

ženske dece, niti između dece prema redu rođenja. Ravnopravnost se, međutim, ne iscrpljuje u formalnom priznanju jednakih delova; ona se proverava i kroz praktičnu dostupnost postupka, informisanost naslednika i sposobnost da se zaštiti pravo na nužni deo.

Treće načelo je sloboda zaveštanja. Ostavilac može raspolagati svojom imovinom za slučaj smrti, imenovati naslednike, odrediti legate, naloge i uslove u granicama zakona. Ipak, sloboda zaveštanja u balkanskim pravnim sistemima nije liberalno-apsolutna, već socijalno ograničena. Njena granica je nužni deo, javni poredak, prinudni propisi i moral društva.

Četvrto načelo je načelo porodične zaštite. Ono je srž instituta nužnog dela. Zakonodavac polazi od stava da najbliži članovi porodice nisu samo potencijalni primaoci ostaviočeve milosti, nego nosioci minimalnog očekivanja koje pravo priznaje kao zaštićenu kategoriju. U tome se ogleda razlika između naslednog prava kao privatnopravne autonomije i naslednog prava kao socijalno korigovane raspodele imovine.

ZAKONSKO NASLEĐIVANJE

Zakonsko nasleđivanje nastupa kada nema punovažnog zaveštanja, kada zaveštanje ne obuhvata celu zaostavštinu, kada zaveštajni naslednik ne može ili neće da nasledi, ili kada su zaveštajna raspolaganja ograničena prinudnim pravilima. Ono je supsidijarno u odnosu na zaveštajno nasleđivanje, ali je praktično veoma značajno, jer veliki broj ostavilaca ne ostavlja zaveštanje ili ga ostavlja u formalno spornom obliku.

Sistem naslednih redova predstavlja normativni izraz pretpostavljene porodične bliskosti. U prvom naslednom redu po pravilu nasleđuju potomci i bračni drug. U drugom redu, ako nema potomaka, nasleđuju roditelji i bračni drug. U daljim redovima javljaju se braća, sestre, njihovi potomci, dedovi, babe i drugi srodnici, zavisno od nacionalnog zakonodavstva. Pravilo da bliži nasledni red isključuje dalji obezbeđuje preglednost i predvidljivost raspodele.

Posebnu pažnju zaslužuje položaj bračnog druga. U svim posmatranim sistemima bračni drug ima snažnu naslednopravnu poziciju, ali se obim njegovog dela menja u zavisnosti od toga s kim konkuriše. Kada konkuriše sa decom, najčešće nasleđuje u jednakim delovima sa njima; kada konkuriše sa roditeljima ostavioca, njegov položaj je često povoljniji. Ova rešenja pokazuju da zakonodavac bračnu zajednicu tretira kao ekonomsko i emotivno jezgro porodične solidarnosti.

Vanbračna zajednica je jedno od najosetljivijih pitanja savremenog zakonskog nasleđivanja. Neka zakonodavstva izjednačavaju vanbračnog partnera sa bračnim pod određenim uslovima, dok druga to čine restriktivnije ili posredno. Kritički posmatrano, strogo vezivanje naslednih posledica samo za brak može proizvesti nepravdu u dugotrajnim faktičkim zajednicama, naročito kada partneri zajednički stiču imovinu, podižu decu ili vode zajedničko domaćinstvo.

ZAVEŠTAJNO NASLEĐIVANJE

Zaveštanje je jednostrani, strogo lični, opozivi i formalni pravni posao kojim ostavilac raspolaže imovinom za slučaj smrti. Njegova stroga lična priroda znači da zaveštanje ne može biti sačinjeno preko zastupnika. Opozivost znači da ostavilac do smrti može promeniti svoju odluku, jer poslednja volja nije pravno „zamrznuta“ u trenutku prvog raspolaganja. Formalnost je zaštitni mehanizam: ona smanjuje rizik od falsifikovanja, pritiska, nesporazuma i posthumnih sporova.

Najčešće forme su svojeručno zaveštanje, pismeno zaveštanje pred svedocima, sudsko ili javnobeležničko zaveštanje, međunarodno zaveštanje i izuzetno usmeno zaveštanje u vanrednim okolnostima. Svaka forma ima posebnu funkciju. Svojeručno zaveštanje omogućava jednostavnost i privatnost, ali otvara rizik autentičnosti. Javno zaveštanje daje veću sigurnost, ali zahteva institucionalno učešće. Usmeno zaveštanje štiti volju u ekstremnim situacijama, ali zbog dokazne nesigurnosti mora ostati izuzetak.

Sporovi o zaveštanju najčešće nastaju oko tri pitanja: sposobnosti za rasuđivanje, autentičnosti isprave i slobode volje. Sposobnost za rasuđivanje ne sme se procenjivati apstraktno, već u odnosu na trenutak sačinjavanja zaveštanja. Autentičnost se proverava grafološkim i drugim dokazima. Sloboda volje zahteva isključenje prinude, pretnje, prevare i relevantne zablude. U praksi su naročito složeni slučajevi psihološkog uticaja nad starim, bolesnim ili zavisnim licem, jer formalno korektna isprava može prikrivati materijalno defektnu volju.

Zaveštajna sloboda je, dakle, pretpostavka modernog naslednog prava, ali nije njegova apsolutna vrednost. Kada bi ostavilac mogao potpuno isključiti najbliže članove porodice bez ikakve korekcije, nasledno pravo bi se pretvorilo u čistu posthumnu dispoziciju svojine. Kada bi, nasuprot tome, zakon potpuno potisnuo zaveštanje, izgubila bi se individualna autonomija. Upravo između te dve krajnosti stoji institut nužnog dela.

NUŽNI NASLEDNICI I NUŽNI DEO

Nužni deo je centralni institut ograničenja slobode testiranja. On predstavlja deo zaostavštine kojim ostavilac ne može slobodno raspolagati, jer ga zakon rezerviše za određeni krug najbližih lica. U zakonodavstvima regiona nužni naslednici najčešće obuhvataju potomke, usvojenike i bračnog druga, dok roditelji, preci, braća i sestre ili drugi srodnici mogu imati status nužnih naslednika pod dodatnim uslovima, najčešće nesposobnosti za privređivanje i nedostatka sredstava za život.[48]

Teorijski spor oko nužnog dela može se svesti na sukob liberalne i socijalno-pravne koncepcije. Liberalna koncepcija polazi od toga da svojina uključuje pravo slobodnog raspolaganja i za života i za slučaj smrti. Prema tom shvatanju, nužni deo je paternalističko ograničenje koje može nagraditi porodičnu pasivnost i proizvesti nepravdu prema licima koja su realno brinula o ostaviocu, ali nisu u zakonskom krugu nužnih naslednika. Socijalno-pravna koncepcija, naprotiv, polazi od toga da svojina ima i porodičnu i društvenu funkciju, te da najbliži članovi porodice zaslužuju minimalnu zaštitu.

Pravo zemalja Zapadnog Balkana jasno pripada drugoj, socijalno-korigovanoj koncepciji. Ostavilac može raspolagati, ali ne preko granice raspoloživog dela. Ako je nužni deo povređen, nužni naslednik ima pravno sredstvo za redukciju zaveštajnih raspolaganja i, po potrebi, vraćanje poklona. Time se sprečava zaobilaženje nužnog dela putem darovanja za života.

Posebno je važno razlikovati apstraktni nužni deo od konkretnog zahteva. Apstraktno, nužni deo se računa kao razlomak zakonskog naslednog dela. Konkretno, mora se utvrditi vrednost zaostavštine, uračunati relevantni pokloni, odbiti dugovi i proveriti šta je nužni naslednik već dobio. Bez ove vrednosne operacije nužni deo ostaje samo formalna kategorija. Zbog toga su sporovi o nužnom delu često istovremeno pravni, knjigovodstveni i dokazni sporovi.

NEDOSTOJNOST ZA NASLEĐIVANJE

Nedostojnost za nasleđivanje je sankcija kojom se lice isključuje iz nasleđivanja zbog naročito teškog ponašanja prema ostaviocu, njegovoj slobodi testiranja ili samom naslednopravnom poretku. Tipični razlozi su umišljajno usmrćenje ili pokušaj usmrćenja ostavioca, prinuda ili prevara u vezi sa zaveštanjem, uništenje ili skrivanje zaveštanja i teže povrede zakonskih dužnosti prema ostaviocu.[49]

[48] Uporediti srpski Zakon o nasleđivanju, čl. 39-40; Zakon o nasljeđivanju FBiH, čl. 28-30; slovenački Zakon o dedovanju, čl. 25-26.

[49] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 4 koji propisuje razloge nedostojnosti, uključujući umišljajno usmrćenje ili pokušaj usmrćenja ostavioca i protivpravni uticaj na zaveštanje.

Normativna funkcija nedostojnosti nije samo kaznena. Ona je i preventivna i etička. Nasledno pravo ne može ostati neutralno prema licu koje je nasiljem, prevarom ili zloupotrebom pokušalo da ostvari naslednu korist. Zato nedostojno lice pravno biva tretirano kao da ne može naslediti, a njegovo mesto se popunjava prema pravilima koja važe kada naslednik ne može ili neće da nasledi.

U praksi je važno razlikovati nedostojnost od razbaštinjenja. Nedostojnost nastupa po zakonu, zbog ponašanja koje zakon kvalifikuje kao nespojivo sa nasleđivanjem. Razbaštinjenje je zaveštajno oduzimanje nužnog dela iz zakonom određenih razloga i mora biti izraženo u zaveštanju. Ova razlika je bitna zato što se kod nedostojnosti težište nalazi na objektivno utvrđenom ponašanju, dok se kod razbaštinjenja ispituje i volja ostavioca da nužnog naslednika liši zaštićenog dela.

OSTAVINSKI POSTUPAK I ULOGA SUDA I NOTARA

Ostavinski postupak je procesni okvir u kome se utvrđuje ko su naslednici, šta čini zaostavštinu, po kom osnovu se nasleđuje i koja prava stiču naslednici, legatari i druga zainteresovana lica. Njegova osnovna funkcija je da pravno stabilizuje posledice smrti ostavioca. Bez tog postupka postojala bi nesigurnost u prometu nepokretnosti, bankarskih sredstava, udela u privrednim društvima i drugih imovinskih prava.

U regionu je vidljiv trend prenošenja značajnog dela ostavinskih radnji na notare odnosno javne beležnike kao poverenike suda. Takvo rešenje ima prednosti: postupak je brži, administrativno efikasniji i bliži strankama. Međutim, ono zahteva visok nivo profesionalne odgovornosti notara, jasnu sudsku kontrolu i dostupne pravne lekove. Ostavina nije puka administrativna deoba, već pravni postupak u kome se mogu pojaviti sporna pitanja sposobnosti, autentičnosti, nužnog dela i imovine u više država.

Digitalizacija ostavinskog postupka u Hrvatskoj i Sloveniji pokazuje pravac u kome se region može razvijati: elektronske evidencije, brža razmena podataka sa matičnim knjigama, katastrom, registrima računa i registrima zaveštanja. Ipak, digitalizacija ne sme zameniti pravnu analizu. Ona može ubrzati pribavljanje podataka, ali ne može sama rešiti spor o valjanosti zaveštanja ili o prikraćenju nužnog dela.

KOMPARATIVNA ANALIZA PRAVNIH SISTEMA ZAPADNOG BALKANA

SRBIJA

Srpsko nasledno pravo zadržava klasični kontinentalni model. Zakon o nasleđivanju poznaje nasleđivanje na osnovu zakona i na osnovu zaveštanja, razrađen sistem naslednih redova, institut nužnog dela i razloge nedostojnosti. U pogledu nužnog dela, srpsko pravo razlikuje apsolutne i uslovne nužne naslednike: potomci, usvojenici i bračni drug imaju snažniju poziciju, dok dalji srodnici mogu biti nužni naslednici samo pod posebnim uslovima. Time se pokušava pomiriti porodična solidarnost sa racionalnim sužavanjem zaštićenog kruga.[50]

REPUBLIKA SEVERNA MAKEDONIJA

Pravo Severne Makedonije, koje je i polazni dokument posebno naglašavao, takođe polazi od tri ključna oslonca: zakonskog nasleđivanja, zaveštajnog nasleđivanja i nužnog dela. Njegova struktura pokazuje kontinuitet sa jugoslovenskom pravnom tradicijom. Potomci i bračni drug imaju centralno mesto, a država nasleđuje tek kada nema naslednika. U materijalnom smislu, severnomakedonsko pravo potvrđuje regionalni obrazac ograničene slobode testiranja.[51]

---

[50] Zakon o nasleđivanju Republike Srbije, čl. 39-40; vidi i javno dostupni tekst zakona na portalu Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

[51] Zakon za nasleduvanje na Republika Severna Makedonija, čl. 9–37 i 62–103 (zakonsko nasleduvanje, zaveštanje i nužnoto pravo).

HRVATSKA

Hrvatsko nasledno pravo normativno je modernizovano, naročito u procesnom delu ostavinskih postupaka i ulozi javnih beležnika. Ipak, materijalnopravno zadržava kontinentalni koncept nužnog dela. Prema javno dostupnim informacijama hrvatske državne administracije, oporuku može napraviti osoba sposobna za rasuđivanje koja je navršila 16 godina, ali zakonom određeni krug lica ima pravo na nužni deo bez obzira na sadržaj oporuke.[52]

BOSNA I HERCEGOVINA

Bosna i Hercegovina je poseban slučaj zbog složene ustavne i zakonodavne strukture. Nasledno pravo uređuje se na entitetskom nivou, a u Federaciji BiH Zakon o nasljeđivanju izričito propisuje da ostavilac može testamentom ili ugovorom o nasljeđivanju raspolagati svojom imovinom samo na način i u granicama određenim zakonom. Nužni naslednici imaju pravo na deo ostavine kojim ostavilac ne može raspolagati, pri čemu se razlikuje obim nužnog dela primarnih i ostalih nužnih naslednika.[53]

CRNA GORA

Crnogorsko nasledno pravo, iako samostalno razvijano u okviru savremenog crnogorskog pravnog poretka, zadržava gotovo istu osnovnu konstrukciju: zakonsko i zaveštajno nasleđivanje, nasledni redovi, nužni deo, razlozi nedostojnosti i ostavinski postupak. U komparativnom smislu, Crna Gora potvrđuje da pravni sistemi regiona nisu divergirali u samoj filozofiji nasleđivanja, već prvenstveno u procesnim, terminološkim i institucionalnim nijansama.[54]

SLOVENIJA

Slovenačko pravo, kao pravo države članice Evropske unije, kombinuje jugoslovensko-kontinentalnu osnovu sa razvijenijim evropskim mehanizmima prekograničnog nasleđivanja. Zakon o dedovanju poznaje nujne dediče i nujni delež. Evropski portal e-pravosuđa navodi da nujni dediči imaju pravo na deo zapuščine kojim zapustnik ne može raspolagati, a kao krug nujnih dediča navode se potomci, posvojenci i njihovi potomci, roditelji i zakonec.[55]

SAVREMENI IZAZOVI I PRAVCI REFORME

Prvi izazov je promena porodične strukture. Klasično nasledno pravo pretpostavlja stabilnu bračnu porodicu sa jasnom linijom potomaka. Savremeni život donosi vanbračne zajednice, više brakova, decu iz različitih zajednica, partnerske odnose bez formalizacije i dugotrajnu ekonomsku zavisnost lica koja nisu u tradicionalnom naslednom krugu. Zbog toga je potrebno preispitati da li formalni status uvek najbolje odražava realnu porodičnu solidarnost.

Drugi izazov su migracije i imovina u više država. Građani regiona često imaju nepokretnosti, račune ili poslovne udele u različitim državama. To zahteva bolju koordinaciju pravila međunarodnog privatnog prava, jasnije informisanje građana i širu upotrebu registara zaveštanja. Bez toga, ista zaostavština može proizvesti više postupaka, različite rokove i pravnu nesigurnost.

Treći izazov je digitalna imovina. Klasični zakoni o nasleđivanju nastali su u vremenu materijalne imovine, bankarskih računa i nepokretnosti. Danas zaostavštinu mogu činiti digitalni nalozi,

[52] Portal gov.hr, „Nasljeđivanje“, ističe da oporuku može sačiniti osoba sposobna za rasuđivanje sa navršenih 16 godina i da postoji zakonsko ograničenje kroz nužni dio.

[53] Zakon o nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, čl. 6, 28-30.

[54] Zakon o nasljeđivanju Crne Gore (Sl. list CG), odredbe o zakonskom i zaveštajnom nasleđivanju, naslednim redovima, nužnom delu, nedostojnosti za nasleđivanje i ostavinskom postupku.

[55] Evropski portal e-pravosuđa, „Dedovanje - Slovenija“, objašnjava institut nujnih dediča i nujnog deleža prema slovenačkom Zakonu o dedovanju.

kriptoimovina, autorski digitalni sadržaji, prihodi od platformi i elektronski dokumenti. Pravo mora preciznije odgovoriti na pitanje dokazivanja, pristupa i vrednovanja takve imovine.

Četvrti izazov je zaštita ranjivih ostavilaca. Starenje stanovništva povećava broj zaveštanja sačinjenih u uslovima bolesti, zavisnosti od nege, psihološkog pritiska ili socijalne izolacije. Reforma ne treba da oteža zaveštanje, već da pojača preventivne mehanizme: javnobeležničku proveru sposobnosti, jasnu evidenciju izjava volje, mogućnost video-zapisa u posebnim slučajevima i strože standarde kada se zaveštanjem drastično isključuju najbliži članovi porodice.

Peti izazov je pravna kultura. Veliki broj sporova nastaje zato što građani ne poznaju razliku između poklona, ugovora o doživotnom izdržavanju, zaveštanja, legata i nužnog dela. Zbog toga bi pravna reforma morala uključiti i edukativnu dimenziju: dostupne vodiče, obavezno informisanje stranaka i jasnije obrasce za osnovne naslednopravne radnje.

ZAKLJUČAK

Nasledno pravo zemalja Zapadnog Balkana pokazuje visok stepen materijalnopravne bliskosti. Razlike postoje u terminologiji, procesnoj organizaciji, stepenu digitalizacije i institucionalnoj ulozi notara odnosno javnih beležnika, ali osnovna filozofija ostaje zajednička: nasleđivanje je dozvoljeno po zakonu i po volji ostavioca, ali volja ostavioca ne može potpuno potisnuti minimalnu porodičnu zaštitu.

U ovaj rad prikazani su teorijski sporovi, komparativni modeli, procesna uloga notara, savremeni izazovi i pravci reforme. Ključni zaključak je da region ne treba nekritički da napusti nužni deo, ali treba da ga precizira, racionalizuje i uskladi sa realnim porodičnim odnosima.

U normativnom smislu, najbolji pravac nije ni apsolutna sloboda testiranja ni rigidna porodična rezervacija. Potrebna je uravnotežena reforma koja štiti decu, bračnog ili vanbračnog partnera i zaista zavisna lica, ali istovremeno poštuje zrelu i autentičnu volju ostavioca. Nasledno pravo mora ostati pravo kontinuiteta, ali ne sme biti pravo anahronizma. Njegova savremena uloga jeste da obezbedi miran, pravičan i pravno siguran prelaz imovine između generacija.

LITERATURA

Antić, Oliver. Nasledno pravo. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, više izdanja.

Gavella, Nikola. Nasljedno pravo. Zagreb: Narodne novine, 2008.

Stanković, Oren. Nasledno pravo. Beograd: Službeni glasnik, 2019.

Vizner, Boris. Nasljedno pravo. Zagreb: Informator, 1978.

Zimmermann, Reinhard, ur. Comparative Succession Law: Testamentary Formalities. Oxford:

Oxford University Press, 2011.

Langbein, John H. „Substantial Compliance with the Wills Act." Harvard Law Review 88 (1975).

Micković D., Ristov A., „Kodifikacija porodičnog prava u Republici Makedoniji", Zbornik radova

„Vladavina prava i pravna država u regionu", Istočno Sarajevo, 2014.

Micković D., Semejstvoto vo Evropa XVI–XXI vek, Kulturna ustanova „Blesok", Skopje, 2008.

Ristov A., Micković D., Semejno pravo, Skopje, 2015.

Ristov A., Micković D., Nasledno pravo, Skopje, 2016.

Zakon o nasleđivanju Republike Srbije.

Zakon o nasljeđivanju Republike Hrvatske.

Zakon o nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Zakon za nasleduvanje na Republika Severna Makedonija.
Zakon o nasljeđivanju Crne Gore.
Zakon o dedovanju Republike Slovenije.
Evropski portal e-pravosuđa. „Dedovanje - Slovenija."
Portal gov.hr. „Nasljeđivanje."
Portal sudova Republike Srbije. „Razbaštinjenje nužnih naslednika."

THE CONCEPT AND TYPES OF INHERITANCE IN CONTEMPORARY INHERITANCE LAW

Dr Zdravkovska Andrea, Pravni fakultet Kičevo, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski" – Bitola, Republika Severna Makedonija, andrea.zdravkovska@uklo.edu.mk

Abstract: *The paper presents a comprehensive scholarly analysis of the concept and types of inheritance, with a particular focus on the institutes of intestate and testamentary succession, the compulsory share (forced heirship), unworthiness to inherit, and the probate procedure. The main thesis of the paper is that the inheritance law of the countries of the Western Balkans, although normatively differentiated after the dissolution of the Yugoslav legal area, is still based on the same set of underlying values: limited freedom of testation, protection of the family, and the idea of legal certainty in the mortis causa transfer of property. The comparative section of the paper covers Serbia, North Macedonia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and Slovenia, with occasional references to the continental European model of forced heirship for a clearer normative comparison. It concludes that contemporary reform of inheritance law should not aim at the full liberalization of testamentary freedom, but rather at a more precise regulation of the contentious category of compulsory heirs, the digitalization of probate proceedings, and improved protection of vulnerable persons within complex family structures.*

Keywords: *inheritance law, intestate succession, inheritance orders, surviving spouse, descendants, right of representation, compulsory share, family, Western Balkans, comparative law.*

UDK: 341.231.14
341.217(4-672EU)
COBISS.SR-ID 200322569

ULOGA EVROPSKE UNIJE U HARMONIZACIJI MEĐUNARODNOPRAVNIH STANDARDA U EVROPI

Dr Aćić Marko, ORICID: 0000-0002-8020-9482, acicdominus@gmail.com

Apstrakt: *Evropska unija je u savremenim međunarodnim odnosima prerasla klasičan model regionalne integracije i postala jedan od ključnih aktera u oblikovanju pravnih standarda u Evropi. Njena uloga u harmonizaciji međunarodnopravnih standarda zasniva se na sposobnosti da kroz pravne, političke i institucionalne mehanizme utiče na države članice, ali i na države kandidate i susjedstvo. Harmonizacija se ne svodi na tehničko usklađivanje propisa, već obuhvata prenos vrijednosti, modela upravljanja i pravne kulture u oblastima kao što su ljudska prava, vladavina prava, borba protiv terorizma i finansiranja terorizma, sistem restriktivnih mjera i regionalna saradnja i dr. Zbog toga se pravo Evropske unije javlja kao važan, iako ne jedini, kanal kroz koji se međunarodnopravni standardi u Evropi razvijaju, preciziraju i primjenjuju.*

Ključne riječi: *Evropska unija, pravo Evropske unije, harmonizacija prava, međunarodnopravni standardi, ljudska prava, vladavina prava, uredbe, direktive, direktno dejstvo, primat primjene.*

UVOD

Proces evropskih integracija duboko je izmijenio pravni i politički poredak evropskog kontinenta. Evropska unija više nije samo ekonomska integracija, već kompleksni pravno-politički sistem koji kroz svoje norme, institucije i politike oblikuje standarde ponašanja država u Evropi pa i šire. U tom kontekstu, harmonizacija međunarodnopravnih standarda u Evropi sve se teže može posmatrati odvojeno od prava Evropske unije.

Posebnost evropskog projekta ogleda se i u tome što njegov uticaj nije ograničen isključivo na države članice. Kroz politiku proširenja, sporazume o stabilizaciji i pridruživanju, različite oblike regulatorne saradnje i uslovljavanja, standardi Evropske unije postaju relevantni i za države kandidate, potencijalne kandidate, širi region Zapadnog Balkana, pa i na svjetske tokove u pojedinim oblastima. Time se stvara specifičan evropski pravni prostor koji obuhvata i države koje još nemaju status članice, ali su u većoj ili manjoj mjeri uključene u proces harmonizacije.

Poseban značaj za razumijevanje pravne arhitekture Evropske unije ima pojam *acquis communautaire*, odnosno „pravna tekovina Zajednice", koji obuhvata ukupnost prava, obaveza, načela, odluka, sudske prakse i institucionalnih rješenja nastalih u okviru pravnog poretka Evropske unije (Vukadinović, 2011: 23–29). U širem smislu, *acquis communautaire* uključuje osnivačke ugovore, sekundarno pravo, opšta pravna načela, praksu Suda pravde Evropske unije, međunarodne sporazume koje je Unija zaključila, kao i sve standarde koji su postali sastavni dio njenog pravnog poretka (Craig; de Búrca, 2020: 83–91; Klabbers, 2016: 80–88). Njegov značaj za temu ovog rada proizlazi iz činjenice da predstavlja objedinjeni normativni okvir kroz koji se oblikuju i prenose evropski pravni standardi, a samim tim i važan izvor harmonizacije međunarodnopravnih standarda. Iako je riječ o autonomnom pravnom poretku Evropske unije, *acquis communautaire* u širem smislu djeluje i kao izvor međunarodnog javnog prava, jer kroz međunarodne sporazume, spoljno djelovanje Unije i normativni uticaj na države kandidate i treće države učestvuje u stvaranju i širenju standarda koji prelaze granice unutrašnjeg pravnog poretka.

Cilj ovog rada je da analizira teorijska polazišta, pravne instrumente i praktične mehanizme posredstvom kojih Evropska unija doprinosi harmonizaciji međunarodnopravnih standarda u Evropi. Poseban akcenat stavlja se na akte sekundarnog prava EU, i to uredbe i direktive, kao i na načela direktnog dejstva i primata prava EU, te na oblast ljudskih prava, vladavine prava, borbe protiv terorizma, sistema sankcija i postkonfliktne regionalne saradnje.

POJAM I TEORIJSKA OSNOVA

Teorijsko razumjevanje uloge Evropske unije u harmonizaciji međunarodnopravnih standarda zahtijeva napuštanje isključivo materijalističkog shvatanja moći kao vojne ili ekonomske kategorije. Dic ukazuje da je Evropska unija razvila specifičnu sposobnost da oblikuje identitete i interese drugih aktera kroz proizvodnju i širenje normi koje se prihvataju kao legitimne. Ovaj oblik uticaja ne zasniva se na prinudi, već na normatizaciji ideja kao što su vladavina prava, ljudska prava, demokratija i institucionalna saradnja (Diez, 2005: 621–624).

Još ranije, Dišen je govorio o Evropi kao civilnoj moći, naglašavajući da je evropski integracioni proces otvorio mogućnost da se uticaj u međunarodnim odnosima ostvaruje putem prava, tržišta i saradnje, a ne isključivo putem vojne sile. Ovaj koncept je, kasnije, poslužio kao polazište za dalji razvoj ideje normativne moći Evrope (Duchêne, 1972: 32–47).

Ovi teorijski okviri pokazuju da Evropska unija ne djeluje samo kao izvor pravnih pravila, već i kao centar normativne privlačnosti. Njen uticaj se zasniva na sposobnosti da određene modele ponašanja predstavi kao pravno, politički i moralno poželjne, što je ključno za razumijevanje procesa harmonizacije u evropskom prostoru.

U skladu sa navedenim dodajemo i širi teorijski uvid koji daju Radeli i Olsen. Radeli definiše evropeizaciju kao proces u kojem pravila, procedure i političke prakse nastale na nivou Evropske unije postaju dio nacionalnih sistema upravljanja i javnih politika. Na taj način države ne preuzimaju samo norme, već i modele institucionalnog djelovanja i pravne kulture, što dodatno učvršćuje proces harmonizacije unutar evropskog prostora (Radaelli, 2003: 27–56). Slično tome, Olsen ukazuje da evropeizacija predstavlja složen proces koji istovremeno obuhvata razvoj nadnacionalnih institucija, prenos pravila i postepenu transformaciju nacionalnih političkih i pravnih sistema (Olsen, 2002: 921–952).

ODNOS PRAVA EVROPSKE UNIJE I MEĐUNARODNOG JAVNOG PRAVA

Položaj prava Evropske unije u odnosu na međunarodno javno pravo jedno je od ključnih pitanja za razumijevanje načina na koji Evropa proizvodi i harmonizuje pravne standarde. U klasičnoj doktrini međunarodnog prava polazi se od razgraničenja između međunarodnog i unutrašnjeg prava, što se najčešće objašnjava kroz teorije monizma i dualizma. Prema monističkom pristupu, međunarodno i unutrašnje pravo čine jedinstven pravni poredak, dok dualizam polazi od njihove odvojenosti i potrebe da se međunarodno pravo posebnim aktom implementira u unutrašnji sistem kako bi proizvelo efekte (Klabbers, 2016: 47–55).

Pravni poredak Evropske unije razvija se na presjeku ovih koncepcija. S jedne strane, pravo EU tretira se kao poseban, autonoman pravni poredak koji ima primat nad nacionalnim pravom država članica u oblastima u kojima Unija ima nadležnosti. S druge strane, same ugovorne osnove Evropske unije, kao i brojni međunarodni sporazumi koje Unija zaključuje sa trećim državama i međunarodnim organizacijama, uključuju međunarodno javno pravo u „tkivo“ evropskog pravnog sistema (Craig; de Búrca, 2020: 81–94).

U članu 3(5) i članu 21. Ugovora o Evropskoj uniji izričito se naglašava da Unija u svojim spoljnim djelovanjima poštuje i promoviše međunarodno pravo, uključujući načela Povelje UN i opšta načela međunarodnog prava (Treaty on European Union, Article 3(5) and Article 21). Na to ukazuje i sudska praksa Suda pravde EU, koja je više puta istakla da institucije Unije moraju postupati u skladu sa „međunarodnim pravom u cjelini", uključujući i običajno međunarodno pravo (Konstadinides, 2016: 1–3; Court of Justice of the European Union, case law database, 2026). To znači da međunarodno pravo nije spoljašnji, već unutrašnji parametar valjanosti i tumačenja akata EU.

U pogledu izvora, pravo Evropske unije preuzima, razrađuje i standardizuje čitav niz međunarodnopravnih pravila. To se može uočiti u najmanje tri dimenzije.

Prvo, EU pristupa i primjenjuje višestrane međunarodne ugovore (npr. u oblastima ljudskih prava, trgovine, zaštite životne sredine), čime norme tih ugovora postaju dio acquis-a i po pravilu obavezuju i institucije i države članice kada djeluju u polju prava EU. Na taj način, međunarodne norme dobijaju dodatni „sloj" implementacije kroz mehanizme EU, uključujući i mogućnost kontrole od strane Suda pravde.

Drugo, EU u svojim aktima sekundarnog prava sistematski transponuje i konkretizuje međunarodne standarde. U oblastima kao što su borba protiv pranja novca, finansiranje terorizma, sankcije ili zaštita ljudskih prava, direktive i uredbe EU često se direktno nadovezuju na rezolucije Savjeta bezbjednosti UN, konvencije UN ili preporuke specijalizovanih tijela (npr. FATF), ali ih razrađuju u detaljan, obavezujući regulatorni okvir za sve države članice. Tako, na primjer, režim restriktivnih mjera protiv terorizma u EU oslanja se na rezolucije Savjeta bezbjednosti, ali se sprovodi putem uredbi koje imaju direktno dejstvo u unutrašnjem pravu država (Kremer, 2018: 171–188; Regulation (EC) No 2580/2001, 2026; Regulation (EU) 2016/1686, 2026).

Treće, Sud pravde Evropske unije razvio je praksu „skladnog tumačenja" (harmonious interpretation), prema kojoj se pravo EU tumači, kad god je to moguće, u skladu sa međunarodnim pravom, uključujući i običajne norme. To znači da međunarodno pravo djeluje kao orijentir pri tumačenju odredaba ugovora, sekundarnog prava i opštih načela. Ukoliko akt EU bude u očiglednoj suprotnosti sa obavezujućom normom međunarodnog prava, on može biti doveden u pitanje pred Sudom pravde (Konstadinides, 2016: 5–8; Court of Justice of the European Union, case law database, 2026).

U oblasti ljudskih prava, odnos prava EU i međunarodnog javnog prava posebno je vidljiv. Povelja EU o osnovnim pravima i praksa Suda pravde EU moraju se tumačiti u svjetlu Evropske konvencije o ljudskim pravima i drugih međunarodnih instrumenata zaštite prava čovjeka. Osim toga, u članu 52 Povelje upućuje se na zajedničke ustavne tradicije država članica i međunarodne ugovore, što pokazuje da standardi zaštite prava ne nastaju izolovano u okviru EU, već se grade u dijalogu sa širim međunarodnim sistemom (Lenaerts, 2013: 380–384; Charter of Fundamental Rights of the European Union, 2026).

Tako pravo Evropske unije istovremeno primjenjuje, nadopunjuje i standardizuje međunarodne pravne norme. Primjenjuje ih, jer se institucije i države članice moraju pridržavati međunarodnih obaveza kada djeluju u okviru prava EU. Nadopunjuje ih, jer kroz direktive, uredbe i sudsku praksu precizira opšte međunarodne standarde i pretvara ih u konkretna, operativna pravila. Standardizuje ih, jer isti ti standardi postaju dio acquis-a koji se zahtijeva od država kandidata i partnera, čime se međunarodne norme emituju u širi evropski i regionalni prostor. Na taj način pravo EU funkcioniše kao posrednik između međunarodnog javnog prava i nacionalnih pravnih poredaka, pretvarajući apstraktne međunarodne standarde u konkretne, usklađene norme koje se primjenjuju u državama članicama i širem okruženju Unije.

EVROPSKA UNIJA KAO NORMATIVNI FAKTOR HARMONIZACIJE

Evropska unija je razvila više mehanizama koji omogućavaju da njeni pravni standardi djeluju i izvan granica formalnog članstva. Laveneks pokazuje da se evropska pravila šire kroz procese funkcionalnog proširenja, sektorske integracije i regulatorne saradnje. U takvim okolnostima države koje nisu članice prihvataju evropske standarde ne samo zbog pravne obaveze, nego i zato što im to omogućava lakši pristup tržištu, veći stepen institucionalne povezanosti i bolju poziciju u procesu integracije (Lavenex, 2014: 888–892).

Politika uslovljavanja predstavlja drugi ključni mehanizam. Šimelfenig i Sedelmajer pokazuju da je Evropska unija tokom proširenja uspjela da nametne duboke reforme državama kandidatima upravo zato što je napredak ka članstvu vezala za ispunjenje jasno definisanih političkih i pravnih kriterijuma (Schimmelfennig & Sedelmeier, 2004: 663–670). Ovaj pristup kasnije je primjenjen i na Zapadni Balkan, gdje kopenhagenski kriterijumi, kriterijumi iz Madrida i specifične obaveze iz sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju čine okosnicu procesa harmonizacije. Ipak, vrijedno je pomena da su zemlje Zapadnog Balkana izložene najgrubljoj primjeni dvostrukih standarda EU prema pitanju članstva u istoj, jer im se iznova postavljaju novi uslovi koje moraju ispuniti da bi dobile punopravno članstvo u EU, što nije bio slučaj sa ranijim pridruživanjima zemalja ka punopravnom članstvu u ovoj specifičnoj (sui generis) međunarodnoj organizaciji.

Upravo u tom sklopu Evropska unija postaje normativni faktor harmonizacije: države su motivisane da usvajaju evropske standarde ne samo zbog formalnih obaveza, već i zbog očekivanih političkih i ekonomskih koristi koje proizilaze iz približavanja Uniji. To je posebno vidljivo u oblasti vladavine prava, borbe protiv korupcije, zaštite ljudskih prava i suzbijanja organizovanog kriminaliteta.

UREDBE, DIREKTIVE, PRIMAT I DIREKTNO DEJSTVO

Pravni poredak Evropske unije počiva na više vrsta instrumenata koji imaju različitu pravnu snagu i različite efekte. Član 288 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije predviđa uredbe, direktive, odluke, preporuke i mišljenja kao osnovne akte sekundarnog prava (Treaty on the Functioning of the European Union, Article 288). Ove vrste akata ne razlikuju se samo po pravnoj snazi, već i po tome kako utiču na nacionalne pravne sisteme i u kojoj mjeri doprinose harmonizaciji.

Uredbe su najjači oblik harmonizacije jer su opšte primjenjive, obavezujuće u cjelosti i direktno primjenjive u svim državama članicama. Njihov normativni efekat je takav da od trenutka stupanja na snagu postaju dio unutrašnjeg prava bez potrebe za transpozicijom. Krejg i de Burka naglašavaju da su uredbe naročito važne u oblastima gdje je potrebna visoka mjera ujednačenosti, kao što su unutrašnje tržište, konkurencija, carinska pravila i određeni segmenti finansijske regulative (Craig; de Búrca, 2020: 106–113).U skladu sa navedenim bitno je istaći satav da zbog osobenosti i institucinalnog sastava Unije nije moguće poistovjetiti urredbe sa nacionalnim zakonima. U suštini pravni poredak Unije ne poznaje razliku između pojmova evropski zakon i evropska uredba. Ipak treba nampomenuti da se uredbom kao aktom sekundarnog prava EU ostvaruju normativno-apstraktna dejstav prema neodređenom krugu lica, kao što se to u svakom slučaju čini zakonom koji se donosi u parlamentima država članica. (Košutić, Rakić, Milisavljević, 2026:259).

Direktive funkcionišu na drugačijoj osnovi. One obavezuju države samo u pogledu cilja koji treba postići, dok izbor oblika i metoda implementacije ostavljaju nacionalnim organima. To ih čini posebno pogodnim instrumentom harmonizacije jer omogućavaju ujednačavanje suštine, ali ne i potpuno brisanje nacionalnih posebnosti. Upravo zbog toga direktive predstavljaju najfleksibilniji, a u praksi i najčešće korišćen mehanizam usklađivanja.

Pored toga, u pravu Evropske unije značajnu ulogu imaju odluke, naročito u oblastima kao što su zajednička spoljna i bezbjednosna politika, sankcije i administrativna koordinacija. Iako su po dometu uže od uredbi, odluke često imaju neposredan i snažan uticaj na ponašanje država i pojedinaca.

Meko pravo predstavlja još jedan važan element harmonizacije. Preporuke, smjernice, komunikacije Komisije, akcioni planovi i kodeksi ponašanja nemaju uvijek direktnu pravnu obaveznost, ali kreiraju očekivanja, usmjeravaju ponašanje i pripremaju teren za buduće obavezujuće propise. Tridimas ukazuje da se u savremenom pravu Evropske unije meko pravo sve češće koristi kao sredstvo koordinacije politika u oblastima u kojima Unija nema potpunu zakonodavnu dominaciju (Tridimas, 2006: 1–18).

Jednako značajna je i sudska praksa Suda pravde Evropske unije, koji je svojim presudama izgradio osnovna načela evropskog pravnog poretka. Presuda u predmetu *Van Gend en Loos* utemeljila je princip direktnog dejstva, a presuda u predmetu *Costa v. ENEL* načelo primata prava Unije nad nacionalnim pravom. Ta dva načela predstavljaju preduslov da harmonizacija ne ostane deklarativna, već da se zaista primjenjuje u praksi.

U spoju sa uredbama i direktivama, ova načela omogućavaju da harmonizacija ne ostane puko formalno obećanje, već da se zaista primjenjuje u svim državama članicama. Nacionalni sudovi ne djeluju više samo kao organi unutrašnjeg prava, već i kao sudovi koji primjenjuju pravo EU i time učestvuju u stvaranju zajedničkog evropskog pravnog prostora.

BORBA PROTIV TERORIZMA, FINANSIRANJA TERORIZMA I REŽIM SANKCIJA EU KAO MEHANIZMI HARMONIZACIJE

Pored navedenih mehanizama, značajnu ulogu u oblikovanju međunarodnopravnih standarda u Evropi imaju i evropeizacija javnih politika, borba protiv terorizma i finansiranja terorizma, kao i sistem restriktivnih mjera Evropske unije. Harmonizacija u ovoj oblasti ogleda se u postepenom prilagođavanju institucija, administrativnih praksi i načina donošenja odluka evropskim standardima.

Poslije terorističkih napada početkom XXI vijeka, Evropska unija je razvila sveobuhvatan normativni okvir koji povezuje međunarodne standarde Ujedinjenih nacija, preporuke FATF-a i evropsko zakonodavstvo. Četvrta direktiva o sprečavanju pranja novca (Directive (EU) 2015/849, 2026) i Peta direktiva (Directive (EU) 2018/843, 2026) značajno su unaprijedile evropski sistem prevencije finansiranja terorizma i uspostavile minimalne standarde koje su države članice dužne implementirati u svoje zakonodavstvo (Mitsilegas, 2009: 203–218). Istovremeno, ovi standardi postali su dio procesa pristupanja država kandidata, što pokazuje da Evropska unija djeluje kao posrednik u prenosu globalnih bezbjednosnih standarda na nacionalni nivo (European Banking Authority, 2026; EU Global Facility on AML/CFT, 2026).

Sa tim je neposredno povezan i režim restriktivnih mjera, odnosno sankcija Evropske unije. Sankcije predstavljaju instrument Zajedničke spoljne i bezbjednosne politike kojim Evropska unija nastoji uticati na ponašanje država, organizacija i pojedinaca koji ugrožavaju međunarodni mir, bezbjednost ili osnovne vrijednosti međunarodnog prava. Prema Krimeru, sankcije EU predstavljaju specifičan primjer spajanja međunarodnopravnih obaveza i nadnacionalnih mehanizama implementacije, jer se često nadovezuju na rezolucije Savjeta bezbjednosti UN, ali se istovremeno sprovode putem obavezujućih akata Evropske unije koji neposredno proizvode pravna dejstva u državama članicama (Kremer, 2018: 171–188; Regulation (EC) No 2580/2001, 2026; Regulation (EU) 2016/1686, 2026).

Na taj način pravo Evropske unije omogućava da međunarodni standardi sankcionisanja budu dosljednije i efikasnije primjenjeni u evropskom pravnom prostoru. Uredba (EZ) br. 2580/2001 o posebnim restriktivnim mjerama prema određenim licima i entitetima u svrhu borbe protiv terorizma,

kao i naknadni akti koji je dopunjuju, pokazuju da sankcioni režim nije samo spoljnopolitički instrument, već i mehanizam pravne harmonizacije.

LJUDSKA PRAVA I VLADAVINA PRAVA

U oblasti ljudskih prava Evropska unija je izgradila kompleksni sistem u kojem Povelja Evropske unije o osnovnim pravima i praksa Suda pravde EU igraju ključnu ulogu. Povelja je od stupanja na snagu Lisabonskog ugovora dobila isti pravni rang kao i osnivački ugovori, što je učinilo da njene odredbe postanu obavezujući referentni okvir za sve institucije EU i države članice kada primjenjuju pravo Unije (Charter of Fundamental Rights of the European Union, 2026).

Dodatno, razvoj Povelje Evropske unije o osnovnim pravima jača proces harmonizacije standarda zaštite ljudskih prava. Prema Daglas-Skot, pravni sistem Evropske unije postepeno je dobio karakter ustavnog poretka u kojem ljudska prava predstavljaju jedno od temeljnih načela legitimnosti institucija i država članica. Povelja je stvorila dodatni sloj zaštite koji dopunjuje mehanizme Savjeta Evrope i Evropske konvencije o ljudskim pravima, čime je obezbijeđen viši stepen ujednačenosti standarda unutar Evrope (Douglas-Scott, 2002: 431–447).

S druge strane, Bingam ističe da vladavina prava ne podrazumijeva samo formalno postojanje zakona, već i pravnu sigurnost, jednakost pred zakonom, nezavisnost sudstva i efikasnu zaštitu prava pojedinaca. Upravo su ovi elementi postali jedan od ključnih kriterijuma koje Evropska unija ocjenjuje u procesu proširenja (Bingham, 2010: 37–55; European Commission, Rule of Law Report, 2026).

Harmonizacija u ovoj oblasti tako dobija dublju dimenziju: ona više nije svodiva samo na prenos normi, već postaje usaglašavanje samog shvatanja pravne zaštite pojedinca i institucionalnog ponašanja država. U tom smislu, Evropska unija ne usklađuje samo pozitivno pravo, već i ustavnopravnu kulturu.

REGIONALNA SARADNJA I POSTKONFLIKTNI KONTEKST

Kada je riječ o Zapadnom Balkanu, evropske integracije imaju važnu ulogu u jačanju regionalne saradnje i prevazilaženju posljedica konflikata iz devedesetih godina. Biber naglašava da je perspektiva članstva u Evropskoj uniji stvorila podsticaj za razvoj zajedničkih regionalnih inicijativa, prekogranične saradnje i institucionalnih reformi koje su doprinijele većoj političkoj stabilnosti regiona (Bieber, 2011: 1790–1795).

U postkonfliktnim društvima, evropski uslovi često djeluju kao okvir unutrašnje transformacije. Oni podstiču institucije da sarađuju, da prevaziđu etnopolitičke podjele i da razvijaju mehanizme koji približavaju države regionalnim i evropskim standardima. Ovdje je važno i to što se evropska integracija ne svodi na prenos propisa, već zahtijeva i preoblikovanje načina na koji države regiona razumiju saradnju, bezbjednost i javnu upravu.

Džankić posebno naglašava da evropeizacija Zapadnog Balkana nije ograničena na usvajanje pravnih propisa, već obuhvata i razvoj institucionalnih kapaciteta, reformu javne uprave i postepeno prihvatanje evropskih standarda političke odgovornosti i vladavine prava (Džankić, 2018: 64–79). Ovaj uvid je posebno značajan jer pokazuje da evropeizacija nije jednokratan čin zakonodavne harmonizacije, već dugotrajan proces transformacije institucija i političke kulture.

U kontekstu država Zapadnog Balkana, harmonizacija sa pravnim poretkom Evropske unije ne odnosi se samo na usvajanje novih zakona, već i na usklađivanje postojećih opštih akata – podzakonskih propisa, statuta i drugih normativnih akata – sa standardima acquis-a. Praktično iskustvo Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu BiH), posebno Republike Srpske koja značajno usklađuje svoj pravni sistem sa pravnim sistemom EU, pokazuje da formalno preuzimanje direktiva i drugih izvora prava EU često nije

dovoljno, ukoliko se paralelno ne izvrši sistematsko prilagođavanje opštih akata i administrativne prakse zahtjevima evropskog prava (Aćić, 2020: 99-102). U skladu sa navedenim može poslužiti primjer Ustava Republike Srpske iz kojeg nažalost još uvijek nije izbrisana odredba o smrtnoj kazni zbog komplikovane zakonodavne procedure njegove promjene koja je rezultat specifičnog protektorata pod manadatom međunarodnih organizacija u BiH kao i opstrukcija u Vijeću naroda Republike Srpske tj. konkretno kluba Bošnjaka koji opstruišu brisanje ovih odredbi Ustava i vežu ga za dnevno političke teme. Na taj način proces harmonizacije dobija svoju „unutrašnju" dimenziju: pored zakonodavnog usklađivanja, neophodno je i funkcionalno usklađivanje organizacije i djelovanja organa koji te propise primjenjuju, što je posebno izazovno u složenim državnim strukturama kakva je BiH (Aćić, 2020: 101-102).

U tom smislu, ideja Evropske unije kao faktora stabilizacije Zapadnog Balkana dobija svoj puni izraz upravo kroz kombinaciju političke uslovljenosti, podsticaja za saradnju i postepenog razvoja zajedničkih institucionalnih praksi. To pokazuje da harmonizacija međunarodnopravnih standarda nije ograničena na čisto pravnu sferu, već se duboko ukršta sa postkonfliktnim procesima izgradnje države i regiona.

OGRANIČENJA I OTVORENA PITANJA

Ipak, evropska harmonizacija nije bez ograničenja. Vačudova naglašava da uspjeh evropskog uslovljavanja zavisi od postojanja domaćih političkih aktera koji su spremni da sprovode reforme i nakon formalnog usvajanja propisa. Ako takve volje nema, formalna usklađenost neće dovesti do suštinske transformacije (Vachudova, 2005: 109–117). Sa druge strane kao što je to u slučaju Srbije imamo situaciju da je država spremna da se procesom usklađivanja bavi i više ali joj to ne dozvoljavaju različite opstrukcije i politička uslovljavanja od strane pojednih organa EU, što u konačnici dovodi do činjenice da proces pridruživanja traje nedopustivo sporo a sami građani gube vjeru u ideju o priključenju EU.

Kočenov dodatno ukazuje da postoji jasna razlika između usvajanja acquis-a i njegove stvarne primjene. U državama sa složenim ustavnim strukturama, ograničenim administrativnim resursima i unutrašnjim političkim podjelama, evropski standardi se često preuzimaju u zakonodavstvo, ali ostaju nedovoljno realizovani u praksi (Kochenov, 2008: 215–225).

Ovo je posebno izraženo u postkonfliktnom kontekstu Zapadnog Balkana, gdje se pitanja vladavine prava, borbe protiv korupcije i funkcionalnosti institucija sudaraju sa nasljeđem ratova, etnopolitičkim podjelama i nestabilnim koalicionim strukturama. Zbog toga harmonizacija često napreduje neravnomjerno, a dio standarda ostaje sporno primjenjen ili selektivno tumačen.

ZAKLJUČAK

Uloga Evropske unije u harmonizaciji međunarodnopravnih standarda u Evropi ogleda se u njenoj sposobnosti da, kroz sopstveni pravni poredak, institucije i mehanizme uslovljavanja, pretvara opšta načela međunarodnog javnog prava u konkretna, obavezujuća i primjenjiva pravila. Odnos između prava Evropske unije i međunarodnog javnog prava nije odnos suprotstavljenih sistema, već odnos funkcionalne povezanosti i uzajamnog prožimanja. Međunarodno javno pravo predstavlja normativni i legitimacijski okvir djelovanja Evropske unije, dok pravo Unije te standarde razrađuje, konkretizuje i čini operativnim u unutrašnjem i regionalnom pravnom prostoru.

Poseban značaj u tom procesu imaju načela primata i direktnog dejstva, kao i sekundarno pravo Unije, naročito uredbe i direktive, kojima se međunarodni standardi u oblasti ljudskih prava, vladavine prava, bezbjednosti, tržišne regulacije i borbe protiv terorizma prevode u detaljne pravne mehanizme. Sud pravde Evropske unije dodatno učvršćuje ovaj proces svojom praksom tumačenja prava EU u skladu sa međunarodnim pravom, čime se obezbjeđuje unutrašnja koherentnost evropskog pravnog poretka i njegova otvorenost prema opštim pravnim načelima međunarodne zajednice.

Istovremeno, uticaj Evropske unije na harmonizaciju nije isključivo pravni, već i politički i institucionalni. Kroz politiku proširenja, sporazume o stabilizaciji i pridruživanju i različite oblike regulatorne saradnje, Unija širi svoje standarde i van granica formalnog članstva. Ipak, taj proces nije lišen ograničenja. Stalno prenormiranje sekundarnog prava, česte izmjene acquis-a i rastući obim novih regulatornih paketa kao i neopravdana politička uslovljavanja znatno otežavaju usaglašavanje država kandidata, naročito onih obuhvaćenih Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju. Zbog toga harmonizacija ne predstavlja jednokratan čin preuzimanja propisa, već dugotrajan i dinamičan proces prilagođavanja zakonodavnih, administrativnih i institucionalnih kapaciteta.

Sagledano u cjelini, Evropska unija se pokazuje kao važan, ali ne i jedini faktor u oblikovanju savremenog evropskog pravnog prostora. Njen doprinos harmonizaciji međunarodnopravnih standarda ogleda se u tome što povezuje međunarodno javno pravo, unutrašnje pravne poretke država i regionalne integracione procese u jedinstven, ali složen normativni sistem. Upravo u toj spoji međunarodne legitimacije, nadnacionalne normativnosti i nacionalne implementacije leži najveći značaj prava Evropske unije za razvoj budućeg evropskog pravnog poretka.

LITERATURA

Aćić, M. (2020), Usklađivanje opštih akata sa pravnim poretkom EU, Nauka i praksa poslovnih studija, zbornik radova, Godina III, Broj 3, Banja Luka,

Košutić B.; Rakić B.; i Milisavljević B. (2026). *Uvod u pravo evropskih integracija*, Beograd, dvanaesto izmjenjeno i dopunjeno izdanje, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo,

Bieber, F. (2011) "Building Impossible States? State-Building Strategies and EU Membership in the Western Balkans", *Europe-Asia Studies*, 63(10),

Bingham, T. (2010) *The Rule of Law*, London: Penguin Books.

Craig, P. & de Búrca, G. (2020) *EU Law: Text, Cases and Materials*, 7th ed., Oxford: Oxford University Press.

Diez, T. (2005) "Constructing the Self and Changing Others: Reconsidering 'Normative Power Europe'", *Millennium: Journal of International Studies*, 33(3),

Douglas-Scott, S. (2002) *Constitutional Law of the European Union*, London: Pearson Education.

Duchêne, F. (1972) "Europe's Role in World Peace", u: Mayne, R. (ur.), *Europe Tomorrow: Sixteen Europeans Look Ahead*, London: Fontana,

Džankić, J. (2018) *The Europeanisation of the Western Balkans*, London: Palgrave Macmillan.

Jovanović, M. (2016) *Pravo Evropske unije*, Beograd: Službeni glasnik.

Klabbers, J. (2016) *International Law*, 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press.

Kochenov, D. (2008) *EU Enlargement and the Failure of Conditionality*, Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.

Kremer, D. (2018) "The EU as a Global Actor in International Sanctions", *European Foreign Affairs Review*, 23(2),

Konstadinides, T. (2010) *The Constitutional Foundations of the European Union and the Rule of Law*, Oxford: Hart Publishing.

Lavenex, S. (2014) "The Power of Functionalist Extension: How EU Rules Travel", *Journal of European Public Policy*, 21(6),

Lenaerts, K. (2013) "The EU Charter of Fundamental Rights: Scope and Interpretation", *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 21(3),

Mitsilegas, V. (2009) *EU Criminal Law*, Oxford: Hart Publishing.

Olsen, J. P. (2002) "The Many Faces of Europeanization", *Journal of Common Market Studies*, 40(5),

Pech, L. (2022) "The Rule of Law as a Constitutional Principle of the European Union", *Hague Journal on the Rule of Law*, 14(1),

Radaelli, C. M. (2003) "The Europeanization of Public Policy", u: Featherstone, K. & Radaelli, C. M. (ur.), *The Politics of Europeanization*, Oxford: Oxford University Press,

Radulović, S. (2017) "Primat prava EU i nacionalni ustavni sudovi", *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, 51(2),

Schimmelfennig, F. & Sedelmeier, U. (2004) "Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to the Candidate Countries of Central and Eastern Europe", *Journal of European Public Policy*, 11(4),

Tridimas, T. (2006) *The General Principles of EU Law*, 2nd ed., Oxford: Oxford University Press.

Vachudova, M. A. (2005) *Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration after Communism*, Oxford: Oxford University Press.

Vukadinović, R. (2011) *Pravo Evropske unije – izvori, institucije, nadležnosti*, Kragujevac: Pravni fakultet.

INTERNET IZVORI

Treaty on European Union, consolidated version, especially Article 3(5) and Article 21, available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012M003, pristupljeno 02.06.2026.

Treaty on the Functioning of the European Union, consolidated version, especially Article 288, available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012E288, pristupljeno 02.06.2026.

Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, OJ L 141, 05.06.2015, available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32015L0849, pristupljeno 02.06.2026.

Directive (EU) 2018/843 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 amending Directive (EU) 2015/849, OJ L 156, 19.06.2018, available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32018L0843, pristupljeno 02.06.2026.

Regulation (EC) No 2580/2001 of 27 December 2001 on specific restrictive measures directed against certain persons and entities with a view to combating terrorism, OJ L 344, 28.12.2001, available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32001R2580, pristupljeno 02.06.2026.

Regulation (EU) 2016/1686 of 20 September 2016 supplementing Council Regulation (EC) No 2580/2001, OJ L 255, 21.09.2016, available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016R1686, pristupljeno 04.06.2026.

Charter of Fundamental Rights of the European Union, 2000/C 364/01, available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT, pristupljeno 03.06.2026.

European Banking Authority, Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism – EU framework, available at: https://www.eba.europa.eu/regulation-and-policy/anti-money-laundering-and-countering-financing-terrorism, pristupljeno 03.06.2026.

EU Global Facility on AML/CFT, What is the EU Global Facility on Anti-Money Laundering and Counter Terrorist Financing?, available at: https://www.youtube.com/watch?v=TR2xczT1a6Y, pristupljeno 03.06.2026.

European Commission, Rule of Law Report, available at: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law-report_en, pristupljeno 03.06.2026.

European Commission, Enlargement policy, available at: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/index_en, pristupljeno 04.06.2026.

Court of Justice of the European Union, case law database, available at: https://curia.europa.eu/, pristupljeno 04.06.2026.

THE ROLE OF THE EUROPEAN UNION IN THE HARMONIZATION OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS IN EUROPE

Dr Aćić Marko, ORICID: 0000-0002-8020-9482, acicdominus@gmail.com

Abstract: *The European Union has, in contemporary international relations, transcended the classical model of regional integration and become one of the key actors in shaping legal standards in Europe. Its role in the harmonization of international legal standards is founded on its capacity, through legal, political, and institutional mechanisms, to influence Member States as well as candidate countries and neighbouring states. Harmonization is not confined to the technical alignment of regulations; it also involves the transfer of values, governance models, and legal culture in areas such as human rights, the rule of law, the fight against terrorism and the financing of terrorism, the system of restrictive measures, regional cooperation, and other fields. For these reasons, European Union law constitutes an important, though not the sole, channel through which international legal standards in Europe are developed, clarified, and implemented.*

Keywords: *European Union, European Union law, legal harmonization, international legal standards, human rights, rule of law, regulations, directives, direct effect, primacy of application.*

UDK: 339.94
005.44:330.133.3
COBISS.SR-ID 200323849

UTICAJ GLOBALIZACIJE NA LANCE SNABDEVANJA

Dr Derdemez Ismet, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Apstrakt: *Globalizacija je u savremenom poslovnom okruženju postala jedan od ključnih pokretača transformacije ekonomskih sistema, sa posebnim uticajem na razvoj i funkcionisanje lanaca snabdevanja. Povećana međunarodna trgovina, tehnološki razvoj i liberalizacija tržišta omogućili su formiranje globalno povezanih mreža proizvodnje i distribucije. Lanci snabdevanja danas predstavljaju kompleksne sisteme koji obuhvataju veliki broj učesnika raspoređenih širom sveta, što značajno utiče na njihovu efikasnost, ali i na nivo rizika. Cilj ovog rada je analiza uticaja globalizacije na strukturu, performanse i otpornost lanaca snabdevanja. U radu se primenjuje deskriptivno-analitički metod, uz komparativni pristup savremenim teorijskim izvorima iz oblasti logistike i upravljanja lancem snabdevanja. Rezultati pokazuju da globalizacija donosi značajne ekonomske koristi kroz optimizaciju troškova i specijalizaciju proizvodnje, ali istovremeno povećava kompleksnost, zavisnost i ranjivost sistema.*

Ključne reči: *globalizacija, lanac snabdevanja, logistika, međunarodna trgovina, rizici*

UVOD

Globalizacija predstavlja složen i višedimenzionalan proces koji obuhvata intenziviranje ekonomske, tehnološke, političke i kulturne povezanosti između država i regiona širom sveta. U ekonomskom smislu, ovaj proces je omogućio znatno liberalniji protok roba, usluga, kapitala i informacija, što je u velikoj meri promenilo način na koji preduzeća funkcionišu i kako se tržišta razvijaju. Savremeno poslovno okruženje karakterišu brze i nepredvidive promene, visoka konkurencija i sve izraženiji zahtevi potrošača u pogledu kvaliteta, cene i brzine isporuke proizvoda i usluga.

U takvim uslovima, preduzeća su primorana da kontinuirano unapređuju svoje poslovne procese, strategije i organizacione strukture kako bi očuvala i ojačala svoju konkurentsku poziciju na tržištu. Posebno značajnu ulogu u tom procesu imaju lanci snabdevanja, koji predstavljaju kompleksne mreže organizacija uključene u različite faze stvaranja, transformacije i distribucije vrednosti. Njihova efikasnost i otpornost u velikoj meri određuju ukupne performanse preduzeća u globalnom poslovnom okruženju.

Prema Christopheru, lanac snabdevanja predstavlja mrežu organizacija koje su uključene kroz uzvodne i nizvodne veze u različite procese i aktivnosti koje stvaraju vrednost u obliku proizvoda i usluga za krajnjeg korisnika (Christopher, 2016). Ova definicija jasno ukazuje na činjenicu da lanci snabdevanja ne funkcionišu kao izolovani sistemi, već kao međuzavisne i kompleksne mreže u kojima su svi učesnici povezani zajedničkim ciljem stvaranja vrednosti. Upravo zbog te međuzavisnosti, svaka promena u jednom delu lanca može imati značajne posledice na celokupan sistem.

Globalizacija je omogućila preduzećima da reorganizuju svoje proizvodne i distributivne aktivnosti na način koji prevazilazi nacionalne granice, raspoređujući ih na više geografskih lokacija u skladu sa ekonomskim, tehnološkim i logističkim prednostima pojedinih regiona. Na taj način ostvaruju se niži troškovi proizvodnje, veća efikasnost i bolja iskorišćenost resursa. Međutim, ovakav model poslovanja istovremeno povećava zavisnost od međunarodnih partnera, složenih transportnih sistema i stabilnosti globalnog ekonomskog i političkog okruženja, što dodatno utiče na kompleksnost upravljanja lancima snabdevanja.

Cilj ovog rada je da prikaže na koji način globalizacija utiče na strukturu, funkcionisanje i otpornost lanaca snabdevanja, kao i da identifikuje njihove ključne prednosti i izazove u savremenim uslovima poslovanja. Poseban fokus biće stavljen na razumevanje međusobne povezanosti globalnih tokova robe, informacija i kapitala, kao i na značaj razvoja fleksibilnih i otpornih sistema snabdevanja u uslovima sve izraženije globalne neizvesnosti.

POJAM I STRUKTURA LANACA SNABDEVANJA

Lanac snabdevanja predstavlja složen sistem međusobno povezanih organizacija, ljudi, aktivnosti, informacija i resursa koji omogućavaju nesmetan tok proizvoda i usluga od izvora sirovina do krajnjeg korisnika. Njegova osnovna funkcija jeste koordinacija svih procesa koji učestvuju u stvaranju, transportu i isporuci proizvoda, kako bi se zadovoljile potrebe tržišta na efikasan i ekonomičan način. U savremenom poslovnom okruženju lanac snabdevanja ima strateški značaj, jer direktno utiče na konkurentnost preduzeća, kvalitet usluge i zadovoljstvo potrošača. Prema Watersu, lanac snabdevanja obuhvata sve aktivnosti koje se odvijaju od nabavke sirovina do isporuke finalnog proizvoda krajnjem korisniku (Waters, 2003).

Strukturu lanca snabdevanja čini više međusobno povezanih učesnika koji zajedno doprinose procesu stvaranja vrednosti. Proces započinje kod dobavljača sirovina i komponenti, koji obezbeđuju osnovne materijale neophodne za proizvodnju. Nakon toga proizvođači vrše preradu i transformaciju tih resursa u gotove proizvode. Važnu ulogu imaju distributivni centri i logistički operateri, koji omogućavaju skladištenje, transport i pravovremenu isporuku robe. Maloprodajni sistemi predstavljaju vezu između proizvođača i krajnjih korisnika, dok krajnji potrošači svojim zahtevima i potrebama usmeravaju funkcionisanje čitavog sistema.

Razvoj globalne ekonomije značajno je promenio način funkcionisanja lanaca snabdevanja. Dok su nekada proizvodni i distributivni procesi uglavnom bili ograničeni na nacionalne ili regionalne okvire, danas su lanci snabdevanja organizovani na međunarodnom nivou. Zahvaljujući savremenim transportnim i komunikacionim tehnologijama, pojedine faze proizvodnog procesa mogu biti raspoređene u različitim delovima sveta. Tako se često dešava da se proizvod projektuje u jednoj državi, njegove komponente proizvode u drugoj, sklapa u trećoj, a zatim distribuira na globalno tržište.

Globalizacija je dodatno podstakla specijalizaciju pojedinih regiona i država u određenim privrednim granama. Razlike u dostupnosti prirodnih resursa, nivou tehnološkog razvoja, troškovima rada i stručnim znanjima dovele su do toga da se određene industrije koncentrišu u specifičnim geografskim područjima. Takva organizacija omogućava veću produktivnost i smanjenje troškova poslovanja, ali istovremeno povećava složenost upravljanja lancem snabdevanja. Zbog velikog broja učesnika, geografskih udaljenosti i međuzavisnosti različitih procesa, savremeni lanci snabdevanja postaju osetljiviji na poremećaje izazvane ekonomskim krizama, političkim nestabilnostima, prirodnim katastrofama ili drugim nepredviđenim događajima. Upravo zbog toga efikasno upravljanje lancem snabdevanja predstavlja jedan od ključnih izazova savremenog poslovanja.

UTICAJ GLOBALIZACIJE NA LANAC SNABDEVANJA

Globalizacija predstavlja jedan od najznačajnijih procesa koji je oblikovao savremene lance snabdevanja i promenio način na koji preduzeća organizuju proizvodnju, distribuciju i plasman svojih proizvoda na tržište. Razvoj informacionih tehnologija, unapređenje transportne infrastrukture i liberalizacija međunarodne trgovine omogućili su kompanijama da svoje poslovne aktivnosti organizuju na globalnom nivou. Kao rezultat toga, lanci snabdevanja postali su međunarodno povezane mreže koje obuhvataju veliki broj učesnika raspoređenih u različitim državama i regionima sveta.

Jedan od najznačajnijih efekata globalizacije ogleda se u mogućnosti smanjenja troškova proizvodnje kroz relokaciju proizvodnih kapaciteta u zemlje koje raspolažu jeftinijom radnom snagom, povoljnijim poreskim režimima ili dostupnijim resursima. Mnoge multinacionalne kompanije svoje proizvodne pogone premeštaju u države u razvoju kako bi ostvarile veću profitabilnost i povećale konkurentnost na međunarodnom tržištu. Na taj način preduzeća mogu značajno smanjiti troškove poslovanja, dok istovremeno zadržavaju visok nivo proizvodnje i dostupnosti proizvoda. Prema Chopra i Meindl, globalni lanci snabdevanja omogućavaju optimizaciju troškova i bolje korišćenje resursa, ali istovremeno povećavaju složenost procesa upravljanja i koordinacije svih učesnika u lancu (Chopra & Meindl, 2019).

Pored smanjenja troškova, globalizacija je doprinela povećanju efikasnosti poslovanja kroz specijalizaciju proizvodnje i razvoj globalnih mreža dobavljača. Savremena preduzeća više nisu ograničena na saradnju sa lokalnim partnerima, već mogu birati dobavljače iz različitih delova sveta u skladu sa kvalitetom proizvoda, cenom i tehnološkim mogućnostima. Takav pristup omogućava iskorišćavanje komparativnih prednosti pojedinih država i regiona, što dovodi do povećanja produktivnosti i unapređenja kvaliteta proizvoda i usluga. Istovremeno, razvoj digitalnih tehnologija omogućio je bržu razmenu informacija i efikasnije upravljanje tokovima robe, čime su dodatno unapređene performanse globalnih lanaca snabdevanja.

Iako globalizacija donosi brojne koristi, ona sa sobom nosi i značajne izazove. Povećanje broja učesnika u lancu snabdevanja dovodi do složenijih odnosa između dobavljača, proizvođača, distributera i krajnjih korisnika. U takvim uslovima koordinacija aktivnosti postaje zahtevnija, a mogućnost nastanka grešaka i poremećaja veća. Kompanije su primorane da ulažu značajne resurse u planiranje, kontrolu i upravljanje rizicima kako bi održale stabilnost i kontinuitet poslovanja. Takođe, produžavanje lanaca snabdevanja povećava potrebu za preciznim praćenjem tokova robe i pravovremenim donošenjem odluka zasnovanih na pouzdanim informacijama.

Dodatni izazov predstavlja sve veća zavisnost od međunarodnog transporta i logističke infrastrukture. Efikasno funkcionisanje globalnih lanaca snabdevanja zavisi od dostupnosti pomorskih luka, železničkih koridora, vazdušnog saobraćaja i drumskih transportnih mreža. Svaki poremećaj u transportnim tokovima može izazvati kašnjenja u isporuci sirovina i gotovih proizvoda, što direktno utiče na proizvodne procese i zadovoljstvo kupaca. Zbog toga logistika postaje jedan od ključnih faktora uspešnog upravljanja globalnim lancima snabdevanja.

Posebnu ranjivost globalnih lanaca snabdevanja predstavljaju različiti eksterni poremećaji koji mogu ugroziti njihovo nesmetano funkcionisanje. Ekonomske krize često dovode do smanjenja potražnje, poremećaja na finansijskim tržištima i otežanog poslovanja kompanija. Pandemije, poput pandemije COVID-19, pokazale su koliko brzo može doći do prekida proizvodnje, zatvaranja granica i poremećaja u međunarodnoj trgovini. Geopolitički konflikti, trgovinski sporovi i političke tenzije između država mogu izazvati ograničenja u prometu robe, uvođenje sankcija ili promene u trgovinskim tokovima. Pored toga, prekidi u transportnim rutama, bilo usled prirodnih katastrofa, tehničkih problema ili bezbednosnih rizika, mogu značajno usporiti ili potpuno zaustaviti tokove robe. Na funkcionisanje lanaca snabdevanja utiču i promene carinskih i trgovinskih politika, koje mogu povećati troškove poslovanja i otežati pristup pojedinim tržištima.

Zbog navedenih izazova, savremena preduzeća sve više pažnje posvećuju izgradnji otpornih i fleksibilnih lanaca snabdevanja. Upravljanje rizicima, diverzifikacija dobavljača, digitalizacija procesa i razvoj alternativnih logističkih pravaca postaju ključni elementi strategije kojima se nastoji obezbediti kontinuitet poslovanja u uslovima globalne neizvesnosti. Na taj način kompanije nastoje da iskoriste prednosti globalizacije, a istovremeno smanje negativne posledice koje mogu proisteći iz sve veće međuzavisnosti svetske ekonomije.

PREDNOSTI GLOBALIZOVANIH LANACA SNABDEVANJA

Globalizacija je značajno transformisala način na koji preduzeća organizuju svoje poslovne procese, omogućavajući im da posluju izvan nacionalnih granica i koriste resurse dostupne na svetskom tržištu. Razvoj međunarodne trgovine, informacionih tehnologija i transportnih sistema stvorio je uslove za nastanak globalizovanih lanaca snabdevanja koji povezuju dobavljače, proizvođače, distributere i kupce širom sveta. Takvi lanci snabdevanja donose brojne prednosti koje omogućavaju preduzećima da unaprede efikasnost poslovanja, povećaju konkurentnost i ostvare održiv rast.

Jedna od najznačajnijih prednosti globalizovanih lanaca snabdevanja jeste smanjenje troškova poslovanja. Kompanije danas imaju mogućnost da proizvodne procese organizuju u državama i regionima koji nude povoljnije uslove poslovanja, niže troškove rada, jeftinije sirovine ili pogodnije poreske režime. Na taj način mogu značajno smanjiti troškove proizvodnje, skladištenja i distribucije proizvoda. Smanjenje troškova omogućava preduzećima da povećaju profitabilnost ili da svoje proizvode ponude po konkurentnijim cenama, čime ostvaruju bolju tržišnu poziciju.

Pored smanjenja troškova, globalni lanci snabdevanja doprinose povećanju konkurentnosti preduzeća. Savremeno tržište karakterišu brze promene u zahtevima kupaca, intenzivna konkurencija i stalna potreba za inovacijama. Organizacije koje raspolažu razvijenim međunarodnim mrežama dobavljača i distributera mogu brže reagovati na promene u potražnji, prilagođavati proizvodne kapacitete i efikasnije plasirati proizvode na različita tržišta. Takva fleksibilnost predstavlja značajnu konkurentsku prednost, posebno u industrijama u kojima brzina isporuke i sposobnost prilagođavanja imaju ključnu ulogu.

Važna prednost globalizovanih lanaca snabdevanja ogleda se i u mogućnosti pristupa globalnim tržištima. Preduzeća više nisu ograničena na poslovanje u okviru nacionalnih granica, već mogu svoje proizvode i usluge ponuditi kupcima širom sveta. Time se značajno proširuje baza potencijalnih korisnika, povećavaju mogućnosti za rast prihoda i smanjuje zavisnost od jednog tržišta. Ulazak na međunarodna tržišta omogućava kompanijama da lakše prevaziđu posledice ekonomskih usporavanja ili smanjenja potražnje u pojedinim državama, jer gubitke na jednom tržištu mogu nadoknaditi poslovanjem na drugom.

Globalizacija je takođe omogućila visok stepen specijalizacije proizvodnih procesa. Umesto da se svi proizvodni koraci odvijaju na jednoj lokaciji, različite faze proizvodnje mogu biti raspoređene u regionima koji imaju najbolje uslove za njihovo izvršenje. Na primer, istraživanje i razvoj mogu se realizovati u tehnološki razvijenim zemljama, proizvodnja komponenti u državama sa razvijenom industrijskom infrastrukturom, dok se završna montaža može obavljati u regionima sa nižim troškovima rada. Ovakva podela rada omogućava optimalno korišćenje resursa, povećava produktivnost i doprinosi unapređenju kvaliteta proizvoda.

Dodatna prednost globalnih lanaca snabdevanja ogleda se u pristupu savremenim tehnologijama, znanjima i inovacijama. Saradnja sa međunarodnim partnerima omogućava razmenu iskustava i primenu najboljih poslovnih praksi iz različitih delova sveta. Na taj način preduzeća mogu brže usvajati nove tehnologije, unapređivati proizvodne procese i razvijati inovativna rešenja koja doprinose njihovoj dugoročnoj konkurentnosti.

Savremeni globalni lanci snabdevanja omogućavaju i bolje upravljanje resursima kroz integraciju informacionih sistema i digitalnih tehnologija. Primena naprednih softverskih rešenja za planiranje resursa, praćenje zaliha i upravljanje transportom omogućava veću transparentnost poslovnih procesa i donošenje kvalitetnijih poslovnih odluka. Digitalizacija doprinosi smanjenju operativnih troškova, povećanju brzine protoka informacija i efikasnijem upravljanju celokupnim lancem snabdevanja.

Prema Christopheru, integrisani globalni lanci snabdevanja stvaraju dodatnu vrednost kroz efikasnu koordinaciju međunarodnih tokova robe, informacija i finansijskih sredstava (Christopher, 2016). Uspešna integracija svih učesnika u lancu omogućava bolje iskorišćavanje raspoloživih resursa,

povećava zadovoljstvo kupaca i doprinosi ostvarivanju dugoročne konkurentske prednosti na globalnom tržištu. Upravo zbog toga globalizovani lanci snabdevanja predstavljaju jedan od ključnih faktora uspeha savremenih preduzeća u uslovima sve intenzivnije međunarodne konkurencije.

RIZICI I IZAZOVI GLOBALNIH LANACA SNABDEVANJA

Iako globalizacija donosi brojne prednosti u vidu smanjenja troškova, povećanja efikasnosti i pristupa međunarodnim tržištima, ona istovremeno povećava izloženost preduzeća različitim vrstama rizika. Širenjem poslovanja na globalni nivo lanci snabdevanja postaju složeniji, a njihovo upravljanje zahtevnije. Savremene kompanije danas zavise od velikog broja partnera, dobavljača, logističkih operatera i distributera koji posluju u različitim delovima sveta, što povećava mogućnost nastanka poremećaja koji mogu negativno uticati na kontinuitet poslovanja.

Jedan od najznačajnijih izazova globalnih lanaca snabdevanja jeste njihova kompleksnost. Za razliku od lokalnih ili regionalnih sistema, globalni lanci obuhvataju veliki broj učesnika koji funkcionišu u različitim pravnim, ekonomskim, kulturnim i političkim okruženjima. Upravljanje takvom mrežom zahteva efikasnu koordinaciju svih aktivnosti, pravovremenu razmenu informacija i sposobnost brzog reagovanja na promene u poslovnom okruženju. Što je broj učesnika veći, to je teže obezbediti potpunu kontrolu nad svim procesima i održati stabilnost celokupnog sistema.

Poseban izazov predstavljaju duge i složene transportne rute koje povezuju proizvođače, distributivne centre i krajnje korisnike širom sveta. Roba često prolazi kroz više država, luka, carinskih zona i transportnih koridora pre nego što stigne do krajnjeg odredišta. Takva organizacija povećava mogućnost kašnjenja, gubitka pošiljki ili oštećenja robe tokom transporta. Pored toga, prirodne katastrofe, vremenske nepogode, tehnički kvarovi ili bezbednosni incidenti mogu dovesti do ozbiljnih poremećaja u logističkim tokovima i izazvati značajne finansijske gubitke.

Globalni lanci snabdevanja karakterišu se i povećanom izloženošću kašnjenjima u isporukama. Kašnjenja mogu nastati usled problema u proizvodnji, zastoja u transportu, administrativnih procedura ili neočekivanih poremećaja na tržištu. Budući da su savremeni proizvodni sistemi često zasnovani na principu minimalnih zaliha i pravovremene isporuke, čak i kratkotrajni prekidi mogu izazvati ozbiljne posledice po proizvodne procese i poslovne rezultate kompanija. Zbog toga preduzeća moraju razvijati mehanizme za upravljanje rizicima i planove za vanredne situacije.

Zavisnost od međunarodnih dobavljača predstavlja još jedan značajan rizik. Mnoge kompanije nabavljaju ključne sirovine, komponente ili poluproizvode iz drugih država, što ih čini ranjivim na promene koje se dešavaju van njihovog neposrednog uticaja. Problemi kod jednog dobavljača mogu izazvati poremećaje duž celog lanca snabdevanja i dovesti do zastoja u proizvodnji. Pandemija COVID-19 pokazala je koliko globalna zavisnost od ograničenog broja dobavljača može ugroziti stabilnost poslovanja i izazvati nestašice proizvoda na svetskom tržištu.

Pored operativnih rizika, globalni lanci snabdevanja suočavaju se i sa finansijskim izazovima. Fluktuacije deviznih kurseva mogu značajno uticati na troškove nabavke, transporta i prodaje proizvoda na međunarodnim tržištima. Promene cena energenata, sirovina i transportnih usluga dodatno povećavaju neizvesnost poslovanja i otežavaju dugoročno planiranje troškova. Kompanije su zbog toga primorane da kontinuirano prate kretanja na globalnim tržištima i prilagođavaju svoje strategije novonastalim okolnostima.

Značajan izazov predstavljaju i regulatorne razlike između država. Svaka zemlja poseduje sopstvene propise koji se odnose na carinske procedure, poreze, standarde kvaliteta, zaštitu životne sredine, bezbednost proizvoda i radne odnose. Poslovanje na više tržišta zahteva poznavanje velikog broja različitih zakonskih i administrativnih zahteva, što može povećati troškove poslovanja i usporiti tokove

robe. Promene trgovinskih sporazuma, uvođenje novih carina ili ekonomske sankcije mogu dodatno otežati međunarodnu razmenu i ugroziti stabilnost postojećih lanaca snabdevanja.

Pored navedenih izazova, savremeni globalni lanci snabdevanja sve su više izloženi geopolitičkim rizicima. Političke nestabilnosti, oružani sukobi, trgovinski ratovi i međunarodne sankcije mogu dovesti do prekida transportnih ruta, ograničenja izvoza i uvoza ili naglih promena tržišnih uslova. Takvi događaji često imaju posledice koje se osećaju na globalnom nivou, jer poremećaj u jednom delu sveta može izazvati probleme u čitavom lancu snabdevanja.

Zbog sve veće složenosti i međuzavisnosti učesnika, uspešno upravljanje globalnim lancima snabdevanja zahteva visok nivo koordinacije, transparentnosti i tehnološke podrške. Savremena preduzeća sve više koriste napredne informacione sisteme za praćenje tokova robe, upravljanje zalihama, analizu rizika i planiranje logističkih aktivnosti. Waters ističe da efikasno upravljanje globalnim lancima snabdevanja podrazumeva visok nivo koordinacije svih učesnika, kao i primenu savremenih informacionih tehnologija koje omogućavaju pravovremenu razmenu podataka i donošenje kvalitetnih poslovnih odluka (Waters, 2003).

U uslovima sve izraženije globalne povezanosti, sposobnost identifikovanja, procene i upravljanja rizicima postaje jedan od najvažnijih faktora uspešnog funkcionisanja lanaca snabdevanja. Preduzeća koja uspešno razviju fleksibilne i otporne sisteme snabdevanja biće u boljoj poziciji da odgovore na izazove globalnog tržišta i očuvaju kontinuitet poslovanja čak i u uslovima nepredviđenih poremećaja.

ULOGA LOGISTIKE U GLOBALNIM LANCIMA SNABDEVANJA

Logistika predstavlja jedan od ključnih elemenata savremenih globalnih lanaca snabdevanja i ima centralnu ulogu u obezbeđivanju efikasnog protoka proizvoda, informacija i finansijskih sredstava između svih učesnika u lancu. U uslovima globalizovanog poslovanja, gde su proizvodni i distributivni procesi geografski udaljeni, logistika postaje faktor koji omogućava povezivanje svih faza od dobavljača sirovina do krajnjeg potrošača. Njena osnovna funkcija jeste da obezbedi da pravi proizvod stigne na pravo mesto, u pravo vreme i u odgovarajućem stanju, uz optimalne troškove.

Savremena logistika ne obuhvata samo fizičko kretanje robe, već i integraciju informacionih i finansijskih tokova koji su neophodni za koordinaciju složenih globalnih operacija. Informacioni tokovi omogućavaju praćenje pošiljki u realnom vremenu, planiranje proizvodnje i upravljanje zalihama, dok finansijski tokovi uključuju plaćanja, fakturisanje i upravljanje troškovima u okviru međunarodnih transakcija. Na taj način logistika povezuje sve ključne učesnike u lancu snabdevanja i omogućava njegovo nesmetano funkcionisanje.

Efikasna logistika značajno doprinosi smanjenju ukupnih troškova transporta i skladištenja. Optimizacijom transportnih ruta, konsolidacijom pošiljki i pravilnim planiranjem skladišnih kapaciteta, preduzeća mogu ostvariti značajne uštede u poslovanju. Takođe, primena savremenih logističkih strategija, kao što su „just-in-time“ isporuke i centralizovano upravljanje zalihama, omogućava smanjenje potrebe za velikim skladišnim prostorima i smanjenje troškova vezanih za zalihe.

Pored finansijskih efekata, logistika ima direktan uticaj na brzinu isporuke proizvoda krajnjim korisnicima. U savremenim tržišnim uslovima, brzina isporuke predstavlja jedan od ključnih faktora konkurentnosti, jer kupci očekuju kratke rokove isporuke i visok nivo pouzdanosti. Efikasno organizovani logistički sistemi omogućavaju brže reagovanje na promene u potražnji i smanjuju vreme potrebno za realizaciju narudžbina, što direktno utiče na zadovoljstvo kupaca i jačanje tržišne pozicije preduzeća.

Važna uloga logistike ogleda se i u unapređenju kontrole zaliha u okviru globalnih lanaca snabdevanja. Kroz primenu informacionih sistema i naprednih tehnologija za praćenje robe, preduzeća mogu u realnom vremenu imati uvid u stanje zaliha na različitim lokacijama. To omogućava preciznije planiranje

nabavki i proizvodnje, smanjenje viškova i nedostataka zaliha, kao i efikasnije upravljanje resursima. Na taj način se postiže veća stabilnost i predvidivost celokupnog lanca snabdevanja.

Logistika takođe doprinosi smanjenju operativnih rizika u globalnim lancima snabdevanja. Efikasno planiranje transporta, diverzifikacija ruta, korišćenje više dobavljača logističkih usluga i primena savremenih sistema za praćenje pošiljki omogućavaju preduzećima da smanje izloženost kašnjenjima, gubicima i drugim poremećajima. Na ovaj način logistika ne samo da podržava operativnu efikasnost, već i jača otpornost celokupnog sistema na različite spoljne i unutrašnje rizike.

U savremenim uslovima, integracija logističkih procesa postaje ključni faktor uspešnog upravljanja lancem snabdevanja. Prema Bowersoxu i Clossu, integrisana logistika predstavlja osnov savremenog upravljanja lancem snabdevanja, jer omogućava koordinaciju svih aktivnosti od nabavke sirovina do isporuke finalnog proizvoda krajnjem korisniku (Bowersox & Closs, 2013). Ovakav pristup podrazumeva jedinstveno upravljanje svim logističkim funkcijama, čime se postiže veća efikasnost, smanjenje troškova i unapređenje ukupnih performansi lanca snabdevanja.

Razvoj digitalnih tehnologija dodatno je unapredio ulogu logistike u globalnim lancima snabdevanja. Upotreba sistema za upravljanje transportom, skladištima i zalihama, kao i primena tehnologija kao što su RFID, GPS i internet stvari, omogućava visok nivo transparentnosti i kontrole nad svim logističkim procesima. Na taj način logistika postaje ne samo operativna funkcija, već i strateški alat koji doprinosi konkurentskoj prednosti preduzeća na globalnom tržištu.

ZAKLJUČAK

Globalizacija je u značajnoj meri transformisala savremene lance snabdevanja, pretvarajući ih iz relativno jednostavnih, lokalno organizovanih sistema u visoko kompleksne i međusobno povezane globalne mreže. Ovaj proces je omogućio integraciju različitih tržišta, povećao povezanost ekonomija i doveo do toga da proizvodni i distributivni procesi funkcionišu na međunarodnom nivou. Kao rezultat toga, lanci snabdevanja danas predstavljaju ključni element globalne ekonomije i jedan od najvažnijih faktora konkurentnosti preduzeća.

Jedna od osnovnih koristi koje je globalizacija donela jeste smanjenje troškova poslovanja kroz optimizaciju proizvodnih i logističkih procesa. Preduzeća imaju mogućnost da koriste resurse iz različitih delova sveta, da organizuju proizvodnju u regionima sa povoljnijim uslovima i da na taj način povećaju efikasnost poslovanja. Pored toga, globalizacija je omogućila i značajno povećanje efikasnosti kroz specijalizaciju, unapređenje tehnologije i razvoj globalnih mreža dobavljača i distributera. Takođe, kompanije su dobile širi i lakši pristup međunarodnim tržištima, što je omogućilo povećanje broja kupaca i širenje poslovnih aktivnosti na globalnom nivou.

Ipak, pored brojnih prednosti, globalizacija je donela i značajne izazove. Povećana kompleksnost lanaca snabdevanja, veći broj učesnika i geografska rasprostranjenost poslovnih aktivnosti doveli su do otežanog upravljanja i veće mogućnosti nastanka poremećaja. Istovremeno, porasla je zavisnost od međunarodnih faktora kao što su politička stabilnost, ekonomski uslovi, transportna infrastruktura i regulatorni okviri različitih država. Sve to doprinosi povećanom nivou rizika i potrebi za stalnim prilagođavanjem poslovnih strategija.

Zbog navedenih okolnosti, savremena preduzeća su primorana da razvijaju fleksibilne, otporne i tehnološki napredne lance snabdevanja koji mogu da odgovore na različite vrste poremećaja i neizvesnosti u globalnom okruženju. Poseban značaj imaju digitalizacija, primena naprednih informacionih sistema, diversifikacija dobavljača i unapređenje logističkih procesa, jer oni omogućavaju veću kontrolu i bolju prilagodljivost promenama na tržištu.

Može se zaključiti da će u savremenim uslovima poslovanja dugoročnu konkurentsku prednost imati ona preduzeća koja uspeju da uspostave ravnotežu između efikasnosti i otpornosti svojih globalnih lanaca snabdevanja. Upravo sposobnost da se istovremeno smanje troškovi, poveća operativna efikasnost i obezbedi stabilnost sistema u uslovima globalnih poremećaja predstavlja ključni faktor uspeha u savremenoj globalnoj ekonomiji.

LITERATURA

Bowersox, D., Closs, D. (2013). Supply Chain Logistics Management (4th ed.). McGraw-Hill https://www.mheducation.com/unitas/highered/sample-chapters/9780078096648.pdf

Chopra, S., Meindl, P. (2019). Supply Chain Management: Strategy, Planning, and Operation (7th ed.). Pearson.

Christopher, M. (2016). Logistics & Supply Chain Management (5th ed.). Pearson.

Waters, D. (2003). Logistics: An Introduction to Supply Chain Management. Palgrave Macmillan.

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON SUPPLY CHAINS

Dr Derdemez Ismet, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Abstract: *Globalization in the modern business environment has become one of the key drivers of economic system transformation, with a particularly strong impact on the development and functioning of supply chains. Increased international trade, technological advancement, and market liberalization have enabled the formation of globally interconnected production and distribution networks. Today, supply chains represent complex systems consisting of a large number of participants distributed across the world, which significantly affects their efficiency but also increases the level of risk. The aim of this paper is to analyze the impact of globalization on the structure, performance, and resilience of supply chains. The study applies a descriptive-analytical method, combined with a comparative approach to contemporary theoretical sources in the field of logistics and supply chain management. The results show that globalization brings significant economic benefits through cost optimization and production specialization, while simultaneously increasing system complexity, dependency, and vulnerability.*

Keywords: *globalization, supply chain, logistics, international trade, risks*

UDK: 340.11/.12
340.114
347.965.45
808.5:34
COBISS.SR-ID 200326153

PRAVNA ETIKA I RETORIČKA ARGUMENTACIJA U SAVREMENOM PRAVNOM ODLUČIVANJU I SISTEMU BEZBEDNOSTI

Dr Župljanić Milica, Visoka škola za komunikacije, Beograd, mzupljanic@gmail.com
Dr Obrenović Predrag, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Apstrakt: *Savremeno pravno odlučivanje predstavlja složen proces u kojem se pravne norme ne primenjuju mehanički, već kroz njihovo tumačenje, vrednovanje činjenica i argumentovano obrazlaganje odluka. U tom procesu poseban značaj imaju pravna etika i retorička argumentacija. Pravna etika obezbeđuje moralni i profesionalni okvir postupanja nosilaca odluka u pravosuđu i bezbednosnim institucijama, dok retorička argumentacija doprinosi racionalnosti, transparentnosti i uverljivosti odluka. Cilj ovog rada jeste analiza uloge pravne etike i retoričke argumentacije u savremenom pravnom odlučivanju i bezbednosnom sistemu, sa posebnim osvrtom na normativni okvir i praksu. U radu se primenjuju normativni, dogmatski i analitički metod. Rezultati ukazuju da etički standardi predstavljaju osnovu legitimiteta odlučivanja, dok kvalitetna argumentacija omogućava ostvarivanje prava na pravično postupanje. Zaključuje se da su pravna etika i retorička argumentacija međusobno povezani elementi savremenog pravnog i bezbednosnog sistema i značajan faktor očuvanja poverenja građana u institucije.*

Ključne reči: *pravna etika, pravno odlučivanje, retorička argumentacija, vladavina prava. bezbednosni sistem*

UVOD

Donošenje pravnih odluka u pravosudnom i bezbednosnom sistemu predstavlja jednu od najznačajnijih funkcija savremene države zasnovane na vladavini prava. Kroz rad sudova, tužilaštva, organa uprave i bezbednosnih institucija svakodnevno se odlučuje o pravima, obavezama i pravnim interesima građana. Iako se pravno odlučivanje zasniva na primeni pozitivnog prava, ono ne podrazumeva isključivo mehaničku primenu zakonskih normi. Naprotiv, proces odlučivanja uključuje tumačenje pravnih pravila, ocenu dokaza, utvrđivanje činjenica i vrednosno usmereno pravno rezonovanje (Alexy, 2002:42).

U savremenim demokratskim društvima, legitimnost pravnog odlučivanja ne proizlazi samo iz formalne zakonitosti donetih odluka već i iz njihove etičke utemeljenosti i kvaliteta obrazloženja. Ova uzročnost se najbolje ogleda u radu pravosudnih organa gde se od nosilaca pravosudnih funkcija očekuje visok stepen stručnosti, profesionalne odgovornosti i poštovanja etičkih standarda koji garantuju nepristrasno i pravično odlučivanje (Vasiljević, 2020:25). Zbog toga pravna etika i retorička argumentacija predstavljaju neodvojive elemente pravnog i bezbednosnog sistema.

Poseban izazov u ovom kontekstu predstavlja pojava korupcije i zloupotrebe ovlašćenja, koja direktno ugrožava funkcionisanje institucija bezbednosti, vladavinu prava i poverenje građana u državu. Korupcija ugrožava nezavisnost i nepristrasnost državnih organa, narušava jednakost građana pred zakonom i dovodi u pitanje poverenje javnosti u institucije. U uslovima koruptivnih pritisaka pravno odlučivanje može izgubiti svoju osnovnu svrhu – ostvarivanje pravde i zaštitu ljudskih prava. Zbog toga, međunarodne organizacije i nacionalni pravni sistemi posvećuju značajnu pažnju razvoju mehanizama za sprečavanje korupcije i jačanje integriteta nosilaca vlasti (Popović, 2021:22).

Pored etičkih izazova, savremeno pravno odlučivanje suočava se i sa zahtevom za transparentnim i racionalnim obrazlaganjem odluka. Pravne odluke se više ne mogu zasnivati samo na autoritetu

donosioca, već moraju biti argumentativno utemeljene i razumljive kako strankama tako i široj javnosti. Kvalitet pravne argumentacije postao je jedan od osnovnih kriterijuma za ocenu zakonitosti i legitimnosti pravnih odluka (MacCormick, 2005:26).

Predmet ovog rada jeste analiza uloge pravne etike i retoričke argumentacije u savremenom pravnom odlučivanju i bezbednosnom sistemu. Cilj rada je da se ukaže na njihov značaj za očuvanje integriteta institucija, pravne sigurnosti i profesionalne odgovornosti. U radu se primenjuju normativni, dogmatski i analitički metod.

PRAVNA ETIKA I PRAVNA ODLUKA

Pravna etika predstavlja posebnu granu profesionalne etike koja proučava moralna načela i standarde ponašanja pravnika, kao i drugih nosilaca javnih ovlašćenja u pravosudnom i bezbednosnom sistemu. Njena svrha je da obezbedi da vršenje pravne i javne funkcije bude usklađeno sa načelima pravičnosti, integriteta, odgovornosti i poštovanja ljudskih prava, što je od posebnog značaja za očuvanje zakonitog i profesionalnog delovanja u bezbednosnim institucijama.

Odnos prava i morala predstavlja jedno od najstarijih pitanja pravne filozofije. Dok pravo uređuje spoljašnje ponašanje pojedinaca putem obavezujućih normi, moral se odnosi na unutrašnja uverenja i vrednosti. Ipak, između ova dva sistema postoji značajna povezanost. Mnoge pravne norme zasnovane su na moralnim principima, dok se od pravnika i drugih aktera u bezbednosnom sistemu očekuje da u obavljanju svojih dužnosti postupaju u skladu sa etičkim standardima koji obezbeđuju nepristrasnost, profesionalni integritet i zaštitu javnog interesa.

U Republici Srbiji pitanje pravne etike uređeno je kroz više normativnih akata. Kako su pravosudni organi i većinski donosioci pravnih odluka, vredni pažnje su etički kodeksi sudija, advokata i javnih tužilaca, a njihov zajednički imenitelj je zaštita principa nezavisnosti, nepristrasnosti, integriteta, stručnosti i dostojanstva u radu. Tako je u članu 7 Etičkog kodeksa javnih tužilaca navedeno: "Javni tužilac dužan je da se u svakoj prilici uzdrži od ponašanja koje bi moglo da naruši njegovo lično dostojanstvo, kao i čast i ugled javnotužilačke funkcije i poverenja javnosti u rad javnog tužioca.....Grubo neprimereno ponašanje javnog tužioca kojim se, kršenjem etičkih načela, ozbiljno narušava samostalnost i nepristrasnost javnog tužioca, kao i poverenje u javno tužilaštvo, predstavlja kršenje Etičkog kodeksa u znatnoj meri". Na međunarodnom planu značajno mesto zauzimaju Bangalorski principi sudijskog ponašanja (*Nacrt bangalorskog Kodeksa sudijskog ponašanja usvojen je 2001. godine od strane Pravosudne grupe Ujedinjenih nacija, a revidiran je na okruglom stolu predesednika sudova u Palati mira u Hagu 2002. godine).* Pravni uticaj i značaj principa ogledaju se u autoritetu i intenciji donosioca, kao i međunarodnim i nacionalnim izvorima koji su bili osnova donošenja Principa (Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine, Međunarodna konvencija o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine i mnoštvo nacionalnih izvora). Principi predstavljaju jedan od najvažnijih izvora sudijske etike u savremenom pravosuđu. Svrha usvajanja ovih međunarodnih etičkih standarda jeste ujednačavanje prava na međunarodnom nivou kroz doprinos nacionalnim pravosudnim sistemima u regulisanju profesionalne odgovornosti sudija, njihovog ponašanja, etike i jačanju poverenja javnosti u sudijsku funkciju koja je sinonim za čestitost, učenost, ugled i poštovanje (Mirić, 2025:327).

Pravna etika ima ključnu ulogu u procesu pravnog odlučivanja jer doprinosi ostvarivanju pravičnosti i očuvanju poverenja javnosti u rad državnih organa u postupku donošenja pravnih odluka. U tome se ogleda i posebna vrsta društvene odgovornosti donosioca takvih odluka. Od njih se očekuje da budu nezavisni od političkih, ekonomskih i drugih uticaja, kao i da postupaju nepristrasno prema svim učesnicima postupka. Najvažniji etički principi, poput nezavisnosti i nepristrasnosti donosioca pravnih odluka, uspostavljeni su, između ostalog i da bi se obezbedilo donošenje odluka zasnovanih na zakonom utvrđenim činjenicama. Odsustvo ovih principa ugrožava poverenje građana u državne organe, ali i utiče

na stvaranje atmosfere pravne nesigurnosti. Autoritet državnih organa po ovom vrlo osetljivom pitanju, stiče se i gradi upravo na osnovu poštovanja osnovnih etičkih principa.

U savremenim pravnim sistemima, najveći neprijatelj pravne sigurnosti građana i prvi pokazatelj prisustva neetičkog ponašanja državnih organa je korupcija. Korupcija predstavlja zloupotrebu poverenih javnih ovlašćenja radi ostvarivanja privatne koristi i jedan je od najozbiljnijih izazova za funkcionisanje pravne države (Dramond, 2001: 54). Njeno prisustvo ugrožava načela jednakosti građana pred zakonom, pravne sigurnosti i pravičnosti, čime se direktno narušava legitimitet pravnog sistema (Popović, 2021:64).

Snažan mehanizam u suprostavljanju i borbi protiv korucije je etičko postupanje državnih organa. Načela integriteta, nezavisnosti, odgovornosti i transparentnosti obavezuju nosioce javnih funkcija da odluke donose isključivo na osnovu zakona i utvrđenih činjenica, bez uticaja ličnih interesa, političkih pritisaka ili drugih nedozvoljenih okolnosti. U tom smislu, etički standardi predstavljaju važan mehanizam očuvanja poverenja građana u pravosuđe i javnu upravu (Vasiljević, 2020:76). Osnovni cilj navedenih standarda je da se naglasi značaj poštovanja određenih moralnih principa u svakoj profesiji i u svakom javnom delovanju.

U radu sudova, prisustvo korupcije utiče na sudijsku nezavisnost i nepristrasnost, a samim tim i na legitimitet sudijskih odluka. Svaki oblik koruptivnog ponašanja dovodi u pitanje nepristrasnost odlučivanja i može stvoriti utisak da se sudske odluke donose pod uticajem interesa koji nisu zasnovani na pravu. Zbog toga, u savremenim i demokratskim pravnim sistemima se insistira na izbegavanju sukoba interesa, prijavljivanju potencijalnih razloga za izuzeće i očuvanju profesionalnog integriteta sudija. Integritet i nepristrasnost predstavljaju osnovne preduslove za očuvanje poverenja javnosti u pravosuđe.

Pored pravosudnih organa, značajnu ulogu u sprečavanju korupcije imaju i upravni organi nadležni za kontrolu integriteta javnih funkcionera. U Republici Srbiji važnu funkciju obavlja Agencija za sprečavanje korupcije čije su nadležnost i struktura uspostavljene Zakonom o sprečavanju korupcije. Agencija doprinosi unapređenju etičkih standarda u javnoj upravi putem kontrole sukoba interesa, prijavljivanja imovine i prihoda javnih funkcionera i davanje mišljenja o primeni antikorupcijskih propisa (čl. 6). Delovanje ovih institucija pokazuje da pravna etika nije samo teorijski koncept, već i praktičan instrument zaštite javnog interesa i vladavine prava.

Stoga se može zaključiti da postoji neraskidiva veza između pravne etike i borbe protiv korupcije. Što su etički standardi razvijeniji i doslednije primenjivani, to su veće mogućnosti za sprečavanje koruptivnih pojava i očuvanje zakonitog, nepristrasnog i pravičnog odlučivanja u radu pravosudnih i upravnih organa (Perović, 2018:45).

UlOGA RETORIČKE ARGUMENTACIJE U PRAVNOM ODLUČIVANJU

Retorička argumentacija predstavlja proces iznošenja i obrazlaganja stavova sa ciljem da se određeni zaključak učini racionalno prihvatljivim. Njeni koreni nalaze se u antičkoj filozofiji, posebno u Aristotelovom učenju o retorici (Alexy, 2002:17). Aristotelovo mišljenje o retorici vezuje se za pojam *techne,* reč grčkog porekla koja se prevodi kao umetnost, veština ili umeće. Techne podrazumeva ne samo umeti nego i znati.. Umeće u ovom smislu, podrazumeva odgovore ne samo na pitanja šta već i zašto, logičko obrazloženje o uzrocima i metodskom postupku. Dakle, techne se odnosi na ono što može biti i ne biti, a umeće je ono šta je nužno i večno (Deretić, 1995: 51). U skladu sa naslovnom problematikom, svi činidbeni faktori u procesu donošenja odluke, nastoje da iskažu svoje mišljenje ili odbrane, pobiju ili ospore tudje mišljenje. Retorička argumentacija nije samo umeće, nego sposobnost kao "opšte određenje čoveka da bude umno biće" (Deretić,1995: 53). Aristotel posebno izdvaja tri ključne komponente koje utiču na autoritet donosioca odluke, razboritost, vrlina i dobronamernost. "Sve tri osobine mogu imati reperkusije i na samo izlaganje, recimo, predmet neće biti kako valja dokazan, ukoliko besednik ne rasudjuje ispravno, a njegova moralna izopačenost imaće kao posledicu pokušaj pridobijanja publike za

neko zlo" (Deretić, 1995: 58). Pored toga, svako ko učestvuje u postupku donošenja pravnih odluka, u isto vreme, mora dobro poznavati materiju i izbegavati da konačna odluka bude opterećena proizvoljnošću njegovih ličnih motiva.

Polazna, i u kraćim crtama, iskazana retrospektiva i geneza retorike, ukazuju na izuzetnu povezanost etike i adekvatne argumentacije u postupku donošenja pravnih odluka. One se ne mogu zasnivati isključivo na autoritetu donosioca, već moraju biti obrazložene na način koji omogućava razumevanje razloga zbog kojih je određeni zaključak donet. Pravna argumentacija obuhvata tumačenje zakonskih normi, ocenu dokaza i povezivanje utvrđenih činjenica sa relevantnim pravnim pravilima. Kvalitet argumentacije posebno dolazi do izražaja u složenim predmetima u kojima postoji više mogućih tumačenja pravnih normi. Tada do izražaja dolazi pomenuto umeće, kao primenljivo znanje neopterećeno proizvoljnim zaključcima.

Kada su argumenti jasno izloženi, stranke mogu razumeti razloge odluke čak i kada njihov zahtev nije usvojen. Na taj način argumentacija doprinosi legitimnosti odluke i smanjuje mogućnost proizvoljnog odlučivanja. Kvalitet, na primer, sudske odluke ne zavisi samo od njenog ishoda već i od kvaliteta obrazloženja. Dobro obrazložena odluka pokazuje da je sud pažljivo razmotrio sve relevantne činjenice i argumente stranaka.

Pravna etika i retorička argumentacija predstavljaju međusobno povezane elemente pravnog odlučivanja. Etički standardi određuju granice prihvatljivog pravnog rezonovanja, dok argumentacija omogućava njihovu praktičnu primenu u konkretnim slučajevima. Sudija koji poseduje visok nivo stručnosti, ali ne postupa etički, može ugroziti legitimnost pravosuđa. Sa druge strane, etičko postupanje bez adekvatnog obrazloženja odluke ne može obezbediti transparentnost i pravnu sigurnost.

Zbog toga je za kvalitetno pravno odlučivanje neophodno istovremeno poštovanje etičkih principa i primena racionalne argumentacije. Njihova međusobna povezanost doprinosi ostvarivanju vladavine prava i zaštiti ljudskih prava.

ZAKLJUČAK

Savremeno pravno odlučivanje predstavlja složen i odgovoran proces koji prevazilazi okvire formalne primene pravnih normi. Nosioci odluka u pravosuđu, organima uprave i bezbednosnim institucijama svakodnevno se suočavaju sa potrebom tumačenja prava, ocene činjenica i usaglašavanja pravnih rešenja sa osnovnim vrednostima pravnog poretka.

Analiza je pokazala da pravna etika predstavlja neophodan normativni i vrednosni okvir postupanja svih nosilaca javnih ovlašćenja. Principi nezavisnosti, nepristrasnosti, integriteta i profesionalne odgovornosti omogućavaju očuvanje zakonitosti, pravne sigurnosti i poverenja građana u institucije. Njihov poseban značaj ogleda se u prevenciji korupcije, koja predstavlja jednu od najvećih pretnji funkcionisanju bezbednosnog i pravnog sistema.

Istovremeno, retorička argumentacija predstavlja ključni element racionalnosti i transparentnosti pravnog odlučivanja. Kvalitetno obrazložena odluka omogućava razumevanje razloga odlučivanja, kontrolu zakonitosti i ostvarivanje prava na pravično postupanje. Ona doprinosi prihvatljivosti odluka i jačanju legitimiteta institucija.

Posebno je potvrđeno da između pravne etike i retoričke argumentacije postoji snažna međusobna povezanost. Etički principi postavljaju granice dozvoljenog pravnog rezonovanja, dok argumentacija omogućava njihovu praktičnu primenu u konkretnim odlukama.

Zaključuje se da samo njihovo zajedničko delovanje obezbeđuje zakonito, pravično i legitimno odlučivanje, kao i očuvanje poverenja građana u pravni i bezbednosni sistem savremene države.

LITERATURA

Alexy, R. (2002). *A Theory of Legal Argumentation*. Oxford University Press.

Deretić, I. (1995). Aristotelovo zasnivanje filozofske retorike. *Filozofija i društvo, 7*, 47–64. https://reff.f.bg.ac.rs/bitstream/id/17291/ARISTOTELOVO_ZASNIVANJE_FILOZOFSKE_RETOR.pdf

Dramond, Dž.B. (2001). Poslovna etika, Beograd: Clio

Dworkin, R. (1986). *Law's Empire*. Harvard University Press.

MacCormick, N. (2005). *Rhetoric and the Rule of Law*. Oxford University Press.

Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press.

Perović, S. (2018). *Prirodno pravo i pravna etika*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Popović, D. (2021). Etika i integritet u pravosuđu. *Pravni život*, 70(12), 45–60.

Vasiljević, M. (2020). *Pravna etika*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Mitrović, D. (2019). *Pravna argumentacija*. Beograd: Službeni glasnik.

Mirić, R. (2025). *Bengalorski principi-doprinos razvoju sudijske etike,* Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Etički kodeks sudija. "Sl.glasnik RS", br.96/2010 90/2021

Kodeks profesionalne etike advokata Srbije. "Sl. glasnik RS", br.27/2012 i 159/2020-odluka US.

Etički kodeks javnih tužilaca. "Sl.glasnik RS", br. 33/2024.

Zakon o sprečavanju korupcije. "Sl.glasnik RS", br. 35/2019,88/2019, 11/2021-autentično tumačenje, 94/2021 i 14/2022.

Bangalore Principles of Judicial Conduct (2002). Hague

LEGAL ETHICS AND RHETORICAL ARGUMENTATION IN CONTEMPORARY LEGAL DECISION-MAKING AND THE SECURITY SYSTEM

Dr Župljanić Milica, Visoka škola za komunikacije, Beograd, mzupljanic@gmail.com
Dr Obrenović Predrag, Visoka škola za komunikacije, Beograd

Abstract: *Contemporary legal decision-making represents a complex process in which legal norms are not applied mechanically, but through their interpretation, evaluation of facts, and reasoned justification of decisions. In this process, legal ethics and rhetorical argumentation are of particular importance. Legal ethics provides the moral and professional framework for the conduct of decision-makers in the judiciary and security institutions, while rhetorical argumentation contributes to the rationality, transparency, and persuasiveness of decisions. The aim of this paper is to analyze the role of legal ethics and rhetorical argumentation in contemporary legal decision-making and the security system, with special reference to the normative framework and practice. The paper applies normative, dogmatic, and analytical methods. The results indicate that ethical standards constitute the basis of the legitimacy of decision-making, while high-quality argumentation enables the realization of the right to fair treatment. It is concluded that legal ethics and rhetorical argumentation are interrelated elements of the contemporary legal and security system and a significant factor in maintaining public trust in institutions.*

Keywords: *legal ethics, legal decision-making, rhetorical argumentation, rule of law, security system.*

UDK: 341.981
COBISS.SR-ID 200325385

MEĐUNARODNA NADLEŽNOST U GRAĐANSKOPRAVNIM SPOROVIMA SA ELEMENTOM INOSTRANOSTI

Dr Čodo Milomir, milomir.codo@yahoo.com

Apstrakt: *Međunarodna nadležnost predstavlja jedno od najznačajnijih pitanja međunarodnog privatnog prava. Navedena važnost je posebno prisutna imajući u vidu to da kad se zasnuje nadležnost, izbor mjerodavnog prava prema kojem će se rješavati nastali spor sud vrši u skladu sa pravilima međunarodnog privatnog prava sopstvenog zakonodavstva. U savremenim uslovima razvoja društva, globalizacije, povećanja kretanja ljudi, robe, usluga i kapitala, veoma često dolazi do nastanka građanskopravnih odnosa koji sadrže element inostranosti. Takvi odnosi zahtijevaju određivanje suda države koji će biti ovlašćen da raspravlja i odlučuje o konkretnom sporu. Pravila o međunarodnoj nadležnosti imaju za cilj obezbjeđenje pravne sigurnosti, zaštitu prava stranaka i efikasno funkcionisanje međunarodnog pravnog prometa. U radu se analiziraju pojam, značaj i vrste međunarodne nadležnosti, osnovi za određivanje nadležnosti, pravila sadržana u međunarodnim konvencijama i zakonodavstvu, kao i savremeni izazovi u ovoj oblasti. Posebno je dat osvrt na način kako su ova pitanja nadležnosti regulisana u propisima Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore.*

Ključne riječi: *nadležnost, međunarodna nadležnost, međunarodno privatno pravo, građanskopravni sporovi, element inostranosti, sudska nadležnost, zakoni, pravne norme*

UVOD

Međunarodno privatno pravo je grana prava koja se bavi svim privatnim odnosima sa međunarodnim elementom – ukratko, situacijama kada neki pravni odnos sadrži vezu sa inostranstvom. U današnjem razvoju društva, ovakve situacije su sve češće.

Primjeri uključuju brak državljanina Bosne i Hercegovine ili Srbije sa strancem, nasljeđivanje imovine u inostranstvu, kupovinu nekretnine od strane stranog državljanina ili sklapanje ugovora između privrednih društava iz različitih država. U takvim slučajevima postavljaju se složena pitanja: koje pravo se primjenjuje i koji sud je nadležan?

Element međunarodnog karaktera može se pojaviti u samim učesnicima (npr. jedna strana je stranac ili živi u drugoj državi), u predmetu odnosa (npr. imovina se nalazi u inostranstvu) ili u pravnom osnovu odnosa (npr. potrebno je primijeniti strani zakon ili priznati stranu sudsku odluku u domaćoj državi). Bez obzira gdje se javlja, taj "element inostranosti" unosi dodatnu složenost, jer je potrebno uskladiti različite pravne sisteme. Razrješavanje takvih pitanja povjereno je posebnim pravilima, pravnim normama, ali prosječnom fizičkom ili pravnom licu je vrlo složeno da se samo u tome snađe – naročito kada treba komunicirati sa institucijama u inostranstvu.

Svaka država ima svoje međunarodno privatno pravo jer preovlađuju nacionalni izvori, tako da ne postoji neko nadnacionalno međunarodno pravo, već se atribut "međunarodno" odnosi na specifični predmet regulisanja - međunarodni karakter odnosa koji norme ove grane prava regulišu.

Država ne dopušta da se organizacija i funkcionisanje njenih sudova uređuju prema stranim pravnim pravilima, budući da bi to predstavljalo ograničavanje njenog suvereniteta (Stanković i Račić, 2010),

Međunarodno privatno pravo predstavlja skup pravnih pravila čiji su predmet odnosi između fizičkih i pravnih lica u oblasti privatnog prava, koji sadrže elemente vezivanja sa dve ili više zemalja. Postojanje privatnopravnog odnosa sa stranim elementom je pretpostavka i uslov za primjenu međunarodnog privatnog prava.

Norme međunarodnog privatnog prava rješavaju sukobe nadležnosti domaćeg i stranog pravosuđa, sukob domaćeg i stranog prava, određuju uslove za priznanje dejstava stranih sudskih odluka, utvrđuje personalnu i teritorijalnu pripadnost fizičkih i pravnih lica, reguliše pravni položaj stranih lica i međunarodnu pravnu pomoć u građanskim i trgovačkim stvarima pod kojom se podrazumeva izvođenje dokaza, dostavljanje sudskih i vansudskih akata u inostranstvu, obavještenje o sadržini stranog prava koje je određeno kao mjerodavno.

Propisi o međunarodnoj nadležnosti domaćih organa, u svakoj se državi temelje na značaju mogućih oblika vezanosti predmeta s inostranim elementima za njen suverenitet, te na mjeri njene vlastite zainteresovanosti za te predmete, s obzirom na karakter i intenzitet vezanosti. Naravno, određen uticaj imaju pritom i neki osnovni principi međunarodne komunikacije, koje države kod utvrđivanja međunarodne nadležnosti svojih organa poštuju, ili ih bar ”imaju u vidu”. Na tim se osnovama temelji razlikovanje isključive i konkurentne međunarodne nadležnosti.

Značajno je reći da je neophodno razlikovati pitanje međunarodne pravne pomoći od rješavanja građansko pravnih sporova sa elementima inostranosti,

Međunarodna pravna pomoć odnosi se na pojedinačne procesne radnje koje se preduzimaju tokom trajanja postupka, dok priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka predstavlja poseban sudski postupak koji se vodi nakon što je odluka već donesena. Zbog toga se pravna pomoć smatra oblikom procesne saradnje između država, dok izvršenje stranih odluka podrazumijeva direktnije zadiranje u pravni poredak i suverenitet države u kojoj se izvršenje traži. (Mitrić, 2007).

Neophodno je istaći da se građanskopravni sporovi i sa elementima inostranosti rješavaju u građanskim sudskim postupcima, a ovaj postupak predstavlja složenu cjelinu sastavljenu od više užih, međusobno povezanih dijelova, koji se razlikuju prema predmetu i načinu ostvarivanja pravne zaštite. U tom smislu, čine ga parnični, vanparnični i izvršni postupak. Ova specijalizacija izvršena je prema predmetu pravne zaštite, subjektima koji učestvuju u postupku, metodama postupanja, vrsti odluka koje se donose, kao i obilježjima pravnih lijekova putem kojih se vrši kontrola zakonitosti donesenih odluka. (Keča i Knežević, 2017).

POJAM I ZNAČAJ MEĐUNARODNE NADLEŽNOSTI

Uopšteno nadležnost predstavlja pravo i obavezu da se postupa u određenim postupcima, ovde konkretno u građanskopravnim sporovima.

Međunarodna nadležnost označava ovlašćenje sudova jedne države da odlučuju u građanskopravnim sporovima koji sadrže element inostranosti. Ona predstavlja odgovor na pitanje da li sudovi određene države uopšte mogu postupati u konkretnom predmetu.

Norme međunarodne nadležnosti obuhvataju: 1) određivanje direktne međunarodne nadležnosti sudova, 2) uređenje posebnog statusa stranaka u postupku (parnična sposobnost stranaca, aktorska kaucija i siromaško pravo), 3) određivanje uslova za poštovanje međunarodne litispendencije i momenta određivanja direktne međunarodne nadležnosti sudova, 4) uređenje uslova za priznanje i izvršenje strane sudske odluke (Dabetić- Trogrlić, 2013).

Prema principima međunarodnog javnog prava, bilo koja država ne može pretendovati da rešava o svim građanskopravnim stvarima, već samo o onim koje imaju veze sa njenim teritorijalnim i personalnim suverenitetom. (Dabetić- Trogrlić, 2013).

Prema tome, vršenje funkcija pravosuđa jedne države ograničeno je na one građanskopravne stvari koje su povezane sa njenom teritorijom (teritorijalni princip) ili koje su vezane za njene građane koji žive u inostranstvu (personalni princip). Osim ova dva principa, potrebno je imati u vidu i to koje procesne zakone primjeniti (princip trenutnog važenja procesnog zakona). Ako takva veza ne postoji, tada ne postoji procesna pretpostavka za vođenje spora. U ovom slučaju sud donosi rješenje čija izreka u stavu prvom glasi: oglašava se sud (naziv suda) apsolutno nenadležnim za postupanje u ovoj pravnoj stvari; u stavu drugom glasi: ukidaju se sve sprovedene parnične radnje i odbacuje se tužba kojom je tužilac (naziv) tražio. (Dabetić- Trogrlić, 2013).

Međunarodna nadležnost je pravo i dužnost organa jedne države da postupaju u privatnopravnim stvarima sa međunarodnim elementom. (Stanivuković, 2021)

Za razliku od mjesne i stvarne nadležnosti, koje određuju koji će sud unutar jedne države odlučivati o predmetu, međunarodna nadležnost određuje kojoj državi pripada pravo vršenja sudske vlasti.

Značaj međunarodne nadležnosti ogleda se u obezbjeđivanju pravne sigurnosti; sprečavanju paralelnih postupaka; zaštiti interesa stranaka; omogućavanju priznanja i izvršenja stranih sudskih odluka; ostvarivanju međunarodne pravne saradnje (Meškić, Đorđević, 2016).

Bez jasno definisanih pravila o međunarodnoj nadležnosti postojala bi pravna nesigurnost i mogućnost donošenja međusobno suprotstavljenih sudskih odluka.

Odredbe o međunarodnoj nadležnosti sudova su gotovo na identičan način normirane u zakonima država koje su bile biše republike SFRJ. Ove odredbe su uglavnom preuzete ili je utvrđeno preuzimanje u cjelini Zakona o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja.[56] Zakon o rešavanju sukoba zakona s propisima drugih zemalja u određenim odnosima, drugačije se naziva i Zakona o međunarodnom privatnom i procesnom pravu.

U Crnoj Gori je donesen novi Zakon o međunarodnom privatnom pravu. Zakon je objavljen u "Službenom listu CG", br. 1/2014 od 9.1.2014. godine i 6/2014, te je stupio na snagu 17.1.2014. Posebno je propisana njegova primjena i primjenjuje se od 9.7.2014 godine. Ovim zakonom u članu 1 uređuju se pravila za određivanje mjerodavnog prava u privatnopravnim odnosima sa međunarodnim elementom (u daljem tekstu: kolizione norme), pravila o nadležnosti sudova i drugih organa za raspravljanje tih odnosa i pravila postupka, kao i pravila za priznavanje i izvršenje stranih sudskih i arbitražnih odluka i odluka drugih organa.

Novi Zakon o međunarodnom privatnom pravu Republike Srbije još uvek nije usvojen. Nacrt ovog zakona je pripremljen od strane radne grupe Ministarstva pravde i trenutno se nalazi u fazi usaglašavanja, a na snazi je stari Zakon o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja.

Kao što je i navedeno norme o međunarodnoj nadležnosti sudova u Bosni i Hercegovini su normirane Zakonom o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih država u određenim odnosima, radi se o zakonu preuzetom iz bivše Jugoslavije. S obzirom na to da Zakon datira iz 1982. godine, te da od preuzimanja nije mjenjan, njegove su odredbe u znatnoj mjeri zastarjele i ne prate trendove u oblasti koju reguliše.

Ovaj zakon sadrži pravila o određivanju mjerodavnog prava za statusne, porodične i imovinske odnose odnosno druge materijalnopravne odnose s međunarodnim elementom. Ipak jednako kao i pravni akti novijeg datuma i ovaj zakon polazi od prebivališta, odnosno sjedišta tuženog kao opšteg pravila o određivanju nadležnosti suda. Ukoliko tuženi nema prebivalište, odnosno sjedište u Bosni i Hercegovini, niti u drugoj državi, ili ukoliko su obje parnične stranke domaći državljani, nadležnost domaćeg suda postoji ukoliko tuženi ima barem boravište u Bosni i Hercegovini.

[56] Zakona o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja ("Sl. list SFRJ", br. 43/82 i 72/82)

S ciljem ublažavanja striktnosti opšteg pravila o nadležnosti, te nastojeći da uspostavi nadležnost domaćih sudova čak i u slučajevima kad oni ne bi bili nadležni prema opštem principu, predviđa posebnu nadležnost u pogledu nekoliko slučajeva među kojima i za vanugovornu odgovornosti za štetu. Tako pravila koja vrijede za određivanje nadležnosti u slučaju delikata uopšte se primjenjuju i u predmetima povreda prava ličnosti, s obzirom na to da za njih nisu predviđena zasebna pravila (Muminović, 2008).

Međunarodna nadležnost se može podjeliti na opštu (redovna) nadležnost, posebnu (specijalna) nadležnost, isključivu (ekskluzivna) nadležnost, ugovorna nadležnost, nužnu nadležnost, isključenu nadležnost i nadležnost po pristanku tuženog.

Opšta nadležnost podrazumjeva da su sudovi države u kojoj tuženi ima prebivalište, boravište ili sjedište nadležni za postupanje. Ovo pravilo je osnovno pravilo u većini pravnih sistema, pa i u Bosni i Hercegovini i Srbiji.

Posebna (specijalna) nadležnost je kada zakon dopušta da se spor vodi i pred drugim sudom zbog posebne veze sa sporom. Ta posebna veza sa sporom može biti mjesto izvršenja ugovora, mjesto nastanka štete, mjesto gdje se nalazi organizaciona jedinica.

Isključiva (ekskluzivna) nadležnost podrazumjeva da isključivo sudovi određene države mogu odlučivati o određenim sporovima. Najčešće se odnosi na prava na nekretninama, upise u javne registre, statusna pitanja pravnih lica. Tako isključiva međunarodna nadležnost organa u Bosni i Hercegovini postoji u bračnim sporovima i to ukoliko je tuženi, bračni drug, državljanin BiH i ima prebivalište u ovoj državi.

Izborna (alternativna) nadležnost postoji kada tužilac može birati između više nadležnih sudova koje zakon predviđa.

Ugovorna nadležnost je prisutna kada stranke sporazumno određuju koji će sud biti nadležan za njihove buduće ili postojeće sporove. Česta je u međunarodnim trgovačkim ugovorima.

Nužna nadležnost je kada sud može prihvatiti nadležnost iako po redovnim pravilima nije nadležan, ako stranka ne može ostvariti sudsku zaštitu u drugoj državi.

Isključena nadležnost je situacija kada domaći sudovi ne mogu odlučivati o određenoj stvari jer je nadležnost rezervisana za sudove druge države ili međunarodno tijelo.

Nadležnost po pristanku tuženog postoji ako se tuženi upusti u raspravljanje o meritumu spora bez prigovora nenadležnosti, smatra se da je prihvatio nadležnost suda (Muminović, 2006).

GRAĐANSKOPRAVNI SPOROVI OPŠTA RAZMATRANJA

U većini država zakoni o parničnom postupku određuju pravila postupka na osnovu kojih nadležni sudovi raspravljaju i odlučuju u građanskopravnim sporovima ako posebnim zakonom nije drugačije određeno. Znači da je pojam građanskopravnog spora određen zakonom i uslov je za nadležnost, odnosno sudsko raspravljanje i odlučivanje.

Najčešće važeća zakonska rješenja ne definišu pojam građanskopravnog spora pa često može doći do različitih mišljenja i tumačenja da li je neki spor građanskopravni.

Spor je određeni životni odnos, često jedan životni događaj ili skup životnih događaja, neslaganja ili sukoba između dvije ili više strana zbog različitih interesa, prava, obaveza ili mišljenja. Osnov svakog spora je neslaganje. Spor nastaje kada jedna strana smatra da su joj povrijeđena prava ili interesi, a druga to osporava ili ne prihvata. Spor predstavlja sukob interesa ili prava između strana. Postoji više vrsta sporova, a razlikuju se prema učesnicima i predmetu spora. Cilj svakog postupka je pravično i zakonito rješavanje neslaganja. Sporovi se mogu rješavati mirnim putem (dogovorom, posredovanjem) ili pred nadležnim organima, najčešće sudom. Svaki spor ne mora da bude pravni spor već može da

bude neslaganje koje ne regulišu pravne norme ili koje nije preraslo u takav vid da je neophodno njegovo pravno rješavanje.

Pravni sporovi se mogu razvrstati na građanske sporove, krivične sporove, upravne sporove, radne sporove, privredne sporove, međunarodne sporovi, političke sporove i druge vrste.

Ipak pravna nauka građanskopravne sporove definiše kao sporove između fizičkih ili pravnih lica koji nastaju iz privatnopravnih odnosa (npr. ugovora, vlasništva, naknade štete, porodičnih odnosa ili radnih odnosa). Rješavaju ih građanski sudovi prema pravilima parničnog postupka. Najčešće vrste građanskopravnih sporova su: imovinski sporovi – vlasništvo nad nekretninom, međe, dugovi, zakup, ugovorni sporovi – neispunjenje ugovora, kašnjenje plaćanja, raskid ugovora, naknada štete – saobraćajne nezgode, povreda ugleda, materijalna i nematerijalna šteta, porodični sporovi – razvod, alimentacija, starateljstvo, radni sporovi – otkaz ugovora o radu, neisplaćene plate, nasljedni sporovi – podjela nasljedstva, osporavanje testamenta.

Privatni sporovi su širi pojam od građanskopravnih sporova. Oni obuhvataju sve sporove između subjekata privatnog prava (fizičkih i pravnih lica) u kojima se štite privatni interesi. U njih se ubrajaju: građanskopravni sporovi, privredni (trgovački) sporovi, porodični sporovi, radni sporovi (u određenoj mjeri),sporovi iz međunarodnih privatnopravnih odnosa.

Dakle, svaki građanskopravni spor jeste privatni spor, ali svaki privatni spor nije nužno građanskopravni spor.

Sudska praksa: ”Tako u sudsku nadležnost spada odlučivanje o zahtjevu nosioca prava korištenja groba da se tuženom naloži da ekshumira posmrtne ostatke svojih roditelja (Vrhovni sud Republike Hrvatske, dalje - VSH, Rev-2732/88 od 13.6. 1989 god)”.

”Sudska nadležnost je i zahtjev osiguranika da mu organizacija invalidskog i penzionog osiguranja nadoknadi štetu uzrokovanu nepravilnim radom svog radnika (VSH, Rev-2828/87 od 25. 8. 1988 god)”.

GRAĐANSKOPRAVNI SPOROVI SA ELEMENTOM INOSTRANOSTI

Kada sporovi po prorodi postanu i predstavljaju građanskopravne sporove, a u okviru njih postoji element inostranosti onda su to građanskopravni sporovi sa elementom inostranosti. Element inostranosti predstavlja vezu određenog pravnog odnosa sa dvije ili više država. Njegovo postojanje aktivira primjenu normi međunarodnog privatnog prava.

Element inostranosti može se pojaviti u subjektu pravnog odnosa. To je kada jedna ili obje stranke imaju strano državljanstvo ili prebivalište u drugoj državi. Primjer: državljanin Bosne i Hercegovine zaključuje ugovor sa državljaninom Njemačke.

Dalje u objektu pravnog odnosa, radi se o situaciji kada se predmet spora nalazi u inostranstvu, na primjer, spor o vlasništvu nad nekretninom koja se nalazi u Hrvatskoj.

Zatim u pravnoj činjenici, kada je pravna činjenica nastala u drugoj državi. Primjer, saobraćajna nezgoda nastala u Austriji između državljana različitih država. Prisustvo bilo kojeg od navedenih elemenata zahtijeva utvrđivanje međunarodne nadležnosti.

IZVORI PRAVA O MEĐUNARODNOJ NADLEŽNOSTI

Pravila o međunarodnoj nadležnosti sadržana su u više pravnih izvora. Ovi izvori mogu da budu dio nacionalnog zakonodavstva. Pa tako svaka država propisuje pravila međunarodne nadležnosti svojih sudova. U Bosni i Hercegovini značajan izvor predstavljaju propisi međunarodnog privatnog prava i procesni zakoni.

Posebno mjesto zauzimaju međunarodni izvori, a u okviru njih izdvajamo Haške konvencije, te bilateralne ugovore o pravnoj pomoći i regionalne sporazume.

Haške konvencije su sporazumi međunarodnog prava, izrađeni i prihvaćeni na mirovnim konferencijama u Hagu. Konferencije su održane radi jačanja i osiguranja mira ograničenjem naoružanja, kodifikacijom i daljom izgradnjom ratnog prava, te radi razvoja sredstava za mirno rješavanje sporova. Prva haška mirovna konferencija (1899) bila je samo djelomično uspješna i na njoj su prihvaćene tri konvencije: o mirnom rješavanju međunarodnih sporova, o primjeni pravila Ženevske konvencije (1864) na pomorski rat i o pravilima ratovanja na kopnu. Druga haška mirovna konferencija sazvana je (1907) radi razvoja i poboljšanja dostignuća konferencije iz 1899., a na njoj je izrađeno i prihvaćeno ukupno 13 konvencija: 1. o mirnom rješavanju sporova, 2. o zabrani upotrebe sile pri naplati ugovornih potraživanja, 3. o započinjanju neprijateljstva, 4. o zakonima i običajima rata na kopnu (prilog je konvenciji Pravilnik o kopnenom ratovanju), 5. o pravima i dužnostima neutralnih sila i osoba u kopnenom ratu, 6. o postupanju s neprijateljskim trgovačkim brodovima pri izbijanju neprijateljstva, 7. o pretvaranju trgovačkih brodova u ratne, 8. o polaganju podmorskih automatskih kontaktnih mina, 9. o bombardovanju od strane pomorskih sila u doba rata, 10. o primjeni Ženevske konvencije (1906) na pomorski rat, 11. o ograničenjima pri obavljanju prava plijena o pomorskom ratu, 12. o osnivanju međunarnog pljenidbenog suda te 13. konvencija o pravima i dužnostima neutralnih sila u slučaju pomorskog rata. Haškom konvencijom (1899) utemeljen je Stalni arbitražni sud, koji je Prvom konvencijom iz 1907. zadržan. Sud omogućuje stranama u sporu da svoj spor podvrgnu arbitražnomu sudovanju.

U Hagu su prihvaćene i druge konvencije koje uređuju različita pitanja iz međunar. javnog prava. Između 1893. i 2001. održano je devetnaest zasjedanja Haške konferencije za međunarodno privatno pravo, na kojima su izrađene konvencije (nakon II. svj. rata više od trideset) koje su značajan izvor unificiranoga međunarodnog privatnog prava i međunarodnog procesnog prava.[57]

U državama članicama EU poseban značaj imaju uredbe kojima se uređuje sudska nadležnost i priznanje sudskih odluka. Njihov cilj je stvaranje jedinstvenog evropskog pravosudnog prostora.

LITISPENDENCIJA U MEĐUNARODNIM SPOROVIMA

Uopšteno litispendencija podrazumjeva da u dvije parnice koje teku postoji istovjetnost tužbenog zahtjeva, istovjetnost stranaka i istovjetnost činjeničnog osnova, a kada odlučuje o prigovoru litispendencije sud je u obavezi da utvrdi da li litispendencija postoji na dan donošenja odluke o tom prigovoru.

Litispendencija postoji kada se između istih stranaka vodi spor o istom predmetu pred sudovima različitih država.

Radi sprečavanja donošenja protivrječnih odluka, sud koji je kasnije započeo postupak obično prekida ili obustavlja postupak. Ovaj institut doprinosi pravnoj sigurnosti i ekonomičnosti postupka. Postojanje litispendencije podrazumeva da je parnica počela da teče onog momenta kad je tuženom dostavljena tužba. Parnica počinje da teče i kad su zahtevi tužioca ili tuženog istaknuti u toku parnice kao što je slučaj sa protivtužbom, incidentnim zahtevom za utvrđenje i sa preinačenjem tužbe. Kod ovih zahteva parnica počinje da teče kad je protivna strana obaveštena o njima, a po pravilu kad su protivtužba, incidentni zahtev za utvrđenje ili preinačena tužba dostavljeni protivnoj strani. (Dabetić- Trogrlić, 2013)

Litispendencija prestaje 1) kad meritorna odluka stupi na pravnu snagu ili bude zaključeno sudsko poravnanje; 2) kad rešenje o odbacivanju tužbe stupi na pravnu snagu; 3) kad tužilac povuče tužbu odnosno kad rešenje kojim se konstatuje da je tužba povučena stupi na pravnu snagu. Pravne posledice litispendencije mogu biti procesnopravne i materijalnopravne. (Dabetić- Trogrlić, 2013)

[57] Haške konvencije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2026. Pristupljeno 4.6.2026. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/haske-konvencije>.

Međunarodna litispendencija je situacija kada se isti spor između istih stranaka, po istom pravnom osnovu i sa istim zahtjevom, vodi istovremeno pred sudovima dvije ili više država.

U takvim slučajevima postavlja se pitanje koji će sud nastaviti postupak. Pravila se razlikuju od države do države, ali često važi načelo da sud koji je prvi pokrenuo postupak ima prednost.

Prema Zakonu o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima, koji se i dalje primjenjuje u oblasti međunarodnog privatnog prava u Bosni i Hercegovini, međunarodna litispendencija postoji kada je pred sudom strane države već ranije pokrenut postupak u istoj pravnoj stvari između istih stranaka.

Prema Varadiju i saradnicima (2016), međunarodna litispendencija predstavlja situaciju u kojoj se isti spor između istih stranaka vodi pred sudovima različitih država, zbog čega se postavlja pitanje koji će sud nastaviti postupak.

ZAKLJUČAK

Međunarodna nadležnost predstavlja temeljni institut međunarodnog privatnog prava i nezaobilazan uslov za rješavanje građanskopravnih sporova sa elementom inostranosti. Njena osnovna funkcija jeste određivanje države čiji su sudovi ovlašćeni da odlučuju u konkretnom predmetu.

Savremeni međunarodni pravni promet zahtijeva efikasna, jasna i predvidljiva pravila nadležnosti. Pored nacionalnih propisa, sve veći značaj imaju međunarodne konvencije i regionalni instrumenti koji omogućavaju usklađivanje pravnih sistema i efikasnije rješavanje prekograničnih sporova.

Razvoj elektronske trgovine, digitalnih tehnologija i globalnih poslovnih odnosa nameće potrebu daljeg unapređenja pravila međunarodne nadležnosti. Samo kroz harmonizaciju zakonodavstva i međunarodnu saradnju moguće je osigurati djelotvornu zaštitu prava učesnika međunarodnih građanskopravnih odnosa.

Za postojanje međunarodne nadležnosti uslov je postojanje više alternativno određenih elemenata inostranosti. Element inostranosti je činjenica koja jedan privatnopravni odnos povezuje sa pravnim poretkom druge države, zbog čega se postavlja pitanje primjene pravila međunarodnog privatnog prava.

Drugim riječima, kao što smo i utvrdili, element inostranosti postoji kada određeni pravni odnos nije u potpunosti vezan za jednu državu, već ima dodirne tačke sa dvije ili više država. Element inostranosti može se pojaviti u vezi sa subjektom – npr. jedna ugovorna strana je državljanin ili ima prebivalište u drugoj državi; objektom – npr. nekretnina koja je predmet spora nalazi se u inostranstvu; pravnom činjenicom – npr. ugovor je zaključen ili šteta nastala u drugoj državi.

Pozitivnopravni propisi o međunarodnoj nadležnosti u Bosni i Hercegovini i Srbiji zasnivaju se na zakonskom uređenju, primatu međunarodnih ugovora, kriterijumu povezanosti spora sa državom foruma, postojanju opšte, posebne i isključive nadležnosti te mogućnosti sporazumnog određivanja nadležnosti. Njihov osnovni cilj je osiguranje pravne sigurnosti, efikasnosti postupka i zaštite prava stranaka u sporovima sa međunarodnim elementom.

LITERATURA

Dabetić-Trogrlić, V. (2013). *Građansko procesno pravo*. Univerzitet Sinergija.

Keča, R. i Knežević, M. (2017). *Građansko procesno pravo*. JP Službeni glasnik.

Kitić, D. (2022). *Međunarodno privatno pravo* (4. izd.). Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu.

Meškić, Z. i Đorđević, S. (2016). *Međunarodno privatno pravo I – opći dio*. Privredna štampa.

Mitrić, N. (2007). *Međunarodna pravna pomoć u građanskim i krivičnim stvarima (Modul 7)*. Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine; Centar za edukaciju sudija i tužilaca u Federaciji Bosne i Hercegovine; Centar za edukaciju sudija i javnih tužilaca u Republici Srpskoj.

Muminović, E. (2006). *Međunarodno privatno pravo*. Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Muminović, E. (2008). *Procesno međunarodno privatno pravo*. Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Stanković, G. i Račić, R. (2010). *Parnično procesno pravo*. Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.

Stanivuković, M. i Živković, M. (2021). *Međunarodno privatno pravo – opšti deo*. Službeni glasnik.

Varadi, T. (2020). *Međunarodno privatno pravo*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

PRAVNI PROPISI:

Haške konvencije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2026. Pristupljeno 4.6.2026. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/haske-konvencije>.

Zakon o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja ("Sl. list SFRJ", br. 43/82 i 72/82)

Zakona o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja (Službeni glasnik BiH" br. 53/10 (prečišćeni tekst / preuzeti zakon u pravni sistem BiH)

Zakona o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja (Službeni glasnik Republike Srbije" br. 46/2006)

Zakon o međunarodnom privatnom pravu („Službeni list Crne Gore", br. 1/2014)

Zakon o parničnom postupku („Sl. glasnik Republike Srbije", br. 72/11… sa kasnijim izmjenama

INTERNATIONAL JURISDICTION IN CIVIL DISPUTES WITH AN ELEMENT OF FOREIGN

Dr Čodo Milomir, milomir.codo@yahoo.com

Abstract: *International jurisdiction is one of the most important issues of private international law. Especially considering that when jurisdiction is established, the court selects the applicable law according to which the dispute will be resolved in accordance with the rules of private international law of its own legislation. In modern conditions of social development, globalization, increased movement of people, goods, services and capital, civil law relations that contain an element of foreignness very often arise. Such relations require the determination of the court of the state that will be authorized to discuss and decide on a specific dispute. The rules on international jurisdiction aim to ensure legal certainty, protect the rights of the parties and the efficient functioning of international legal transactions. The paper analyzes the concept, significance and types of international jurisdiction, the bases for determining jurisdiction, the rules contained in international conventions and legislation, as well as modern challenges in this area. Special attention is given to the way in which these issues of jurisdiction are regulated in the regulations of Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro.*

Keywords: *jurisdiction, international jurisdiction, private international law, civil law disputes, foreign element, judicial jurisdiction, laws, legal norms*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

347(082)
343.2(082)
316.72:004(082)
004.8(082)

МЕЂУНАРОДНА научна конференција Дигитално друштво и институционална отпорност (2026 ; Београд)
Zbornik radova / Međunarodna naučna konferencija Digitalno društvo i institucionalna otpornost, [23.05. 2026. godine u Beogradu.] ; [urednici Boban Tomić, Slađana Vujičić]. - 1. izd. - Beograd : Visoka škola za komunikacije ; Bijeljina : Univerzitet Bijeljina, 2026 (Beograd : Školski servis Gajić). - 179 str. ; 30 cm

Кор. насл. - Тираж 10. - "Zbornik radova međunarodne naučne konferencije „Digitalno društvo i institucionalna otpornost" je rezultat međunarodnog naučnog projekta „Digitalno društvo i institucionalna otpornost: interdisciplinarna istraživanja prava, ekonomije, bezbednosti i logistike" ... " --> spor . nasl. - Str. 3: Predgovor / Boban Tomić, Slađana Vujičić. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-81072-13-4 (VŠZK)

а) Грађанско право -- Зборници б) Кривично право -- Зборници в) Дигитална култура -- Зборници г) Вештачка интелигенција -- Примена

COBISS.SR-ID 200217353